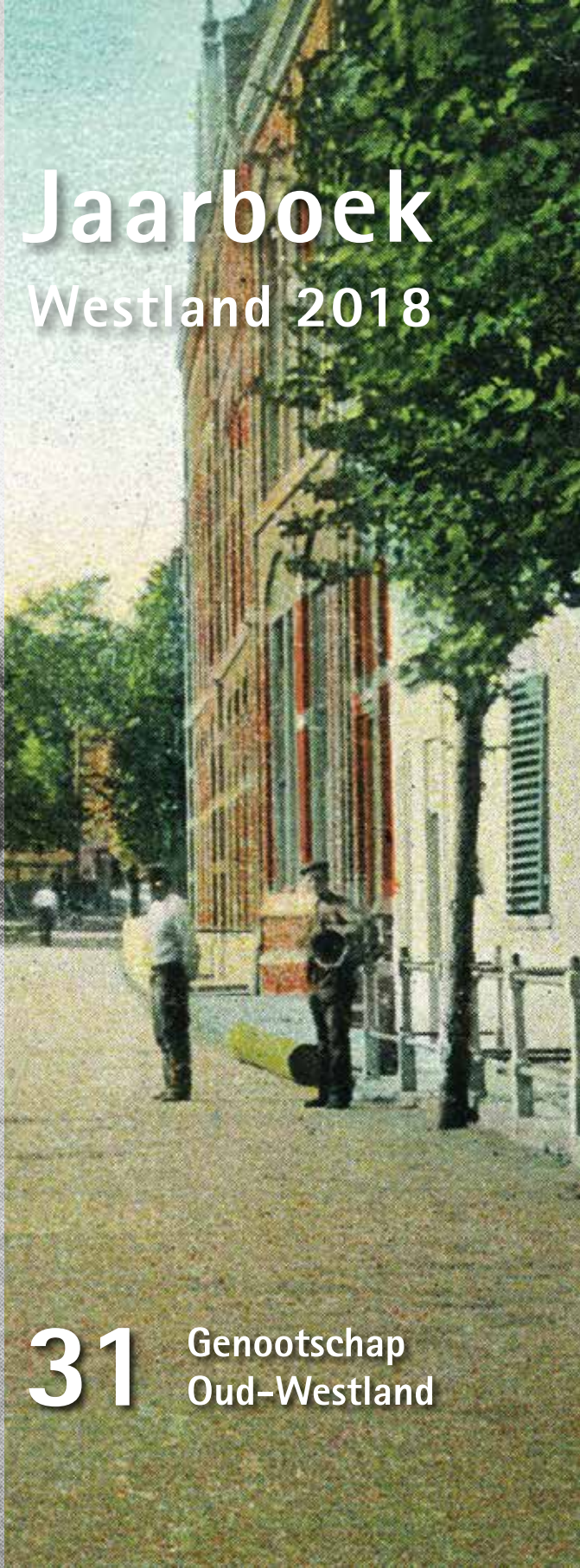


# Historisch Jaarboek

Westland 2018



**31** Genootschap  
Oud-Westland

Het Historisch Jaarboek Westland is een uitgave van het Genootschap Oud-Westland.

Realisatie geschiedt door de publicatiecommissie, bestaande uit Leo van den Ende, Gustaaf van Gaalen, Harry Groenewegen en Gerda Gunneweg.

#### **Afbeelding omslag**

De haven van Monster is eind zestiende eeuw gegraven. De vaartmeesters waren verantwoordelijk voor het onderhoud van de vaart. Particuliere collectie.

#### **Grafische vormgeving**

Jill Oosterhuis

#### **Drukwerk**

Drukkerij Riezebos BV, De Lier

ISBN/EAN 978-90-822726-4-2



# Historisch Jaarboek

Westland 2018

**31** Genootschap  
Oud-Westland



# Inhoud

## Historisch Jaarboek

	Van de redactie	5
<b>Mart Valstar</b>	Van fa. M. Valstar naar Best Fresh Group	7
<b>Frank de Klerk</b>	Rooms-katholieke vaandels in het Westland	17
<b>Aad Vijverberg</b>	Er zijn geen katholieke tomaten, en ook geen protestante. Verzuiling en ontzuiling van de agrarische belangenbehartiging	37
<b>Mi-Tê Goeijenbier</b>	Wegverbetering in het Westland rond 1930	51
<b>Adri van Vliet</b>	Ambtenaren, vierscharen, meesters en voogden. De bestuurlijke verhouding tussen Monster en Ter Heijde in de zeventiende eeuw	75
<b>Bram van den Hoven van Genderen</b>	De klok van 't Woudt, oftewel een historische puzzel zonder duidelijke oplossing	95
<b>Ronald van der Spiegel</b>	Nogmaals de Zidde: Everaard van Vlaardingen	113
<b>Krijn van Dijk</b>	Een grafelijke hof in De Lier?	123
<b>Marion Burger</b>	Archeologische kroniek van het Westland over 2017	127
<b>Hennie van Raaij-Lipman</b>	Bibliografie van het Westland over 2017	137
	Oud-Westlandprijs 2017	143
<b>Wil van den Bos Czn</b>	In memoriam: Wim Kögeler en Aad Vijverberg	147
<b>Leen Valstar</b>	Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2017	151
	Auteurs	157



# Van de redactie

Na het extra dikke jubileum-  
nummer van vorig jaar heeft  
deze eenendertigste editie van  
het Historisch Jaarboek Westland  
weer de normale omvang van  
circa 160 bladzijden. De  
artikelen die u in dit jaarboek  
aantreft, zijn zoals gebruikelijk  
in chronologische volgorde  
opgenomen. Onderwerpen die op  
het recente verleden betrekking  
hebben zult u als eerste  
tegenkomen in het jaarboek.

In mei 2017 bracht het Genootschap een bezoek aan de Best Fresh Group in Poeldijk, in 1928 opgericht als fa. M. Valstar. De bedrijvengroep is actief op het gebied van de handel in verse groenten en fruit. Huidig directeur Mart Valstar heeft zijn tijdens de excursie gegeven uiteenzetting over de geschiedenis van het bedrijf omgewerkt naar een bijdrage voor het jaarboek.

In 2014 kreeg de Adrianusparochie in Naaldwijk vier lang verloren gewaande vaandels terug. Dit was voor Frank de Klerk aanleiding voor een zoektocht naar de heden ten dage nog aanwezige rooms-katholieke vaandels in het Westland. De niet uitputtende inventarisatie heeft enkele tientallen voorbeelden opgeleverd van deze rijk geborduurde symbolen uit de tijd van het rijke roomse leven.

Aad Vijverberg heeft eind 2016 een nog onvoldragen concepttekst bij de publicatiecommissie van dit jaarboek ingeleverd met de vraag 'of het iets was'. Het betrof een artikel over de ontwikkelingen binnen de agrarische belangenbehartiging. Niet lang daarna kwam Aad te overlijden. We waren van mening dat het goed zou zijn om zijn verhaal te vervolmaken en in dit jaarboek te publiceren. Het artikel is bewerkt door Gustaaf van Gaalen met inhoudelijke inbreng van de voormalige tuinbouwvoormannen Marius Varekamp, Hans Barendse en Sirach de Vos.

Door de opkomst van het gemotoriseerde verkeer werd begin vorige eeuw een verbetering van het Westlandse wegennet dringend noodzakelijk. De grootvader van Mi-Tê Goeijenbier was hier als taxateur van te verwerven percelen nauw bij betrokken.

Mi-Tê is in het bezit van een zeldzaam rapport over dit onderwerp. In haar rijk geïllustreerde bijdrage voor het jaarboek gaat zij in op de geschiedenis van het wegenonderhoud in het Westland en op de verbetering van de doorgaande wegen in het Westland rond de jaren dertig van de vorige eeuw. Een aantal in het artikel opgenomen foto's heeft zij op een artistieke manier ingekleurd.

Adri van Vliet heeft studie gemaakt van de bestuurlijke verhouding tussen Monster en Ter Heijde in de zeventiende eeuw. De inwoners van Ter Heijde voelden zich, als grootste woonkern in die tijd, ondervertegenwoordigd in het bestuur van Monster. Die gevoelens van onvrede leidden tot de instelling van een soort dorpsraad, het college van voogden, dat tot taak had 'des dorps van der Heijde welvaren te bevorderen'. De klok van 't Woudt heeft een interessante geschiedenis. De in 1516 gegoten klok zou in 1590 in Utrecht zijn gekocht. Het blijft echter raadselachtig uit welke kerk de klok afkomstig is. Bram van den Hoven van Genderen doet verslag van zijn zoektocht, waarin hij zelfs raakvlakken tegenkomt met Rembrandts dubbelportret van Maarten Soolmans en Oopjen Coppit.

In het Historisch Jaarboek van 2014 vroeg Ronald van der Spiegel zich af of het in zee verdwenen De Zidde wellicht een voorganger was van Ter Heijde. De naam duikt tot eind veertiende eeuw in de archieven op. Everaet Claysz. bezat er 3 morgen leenland. Deze Everaet blijkt dezelfde te zijn als Everaard van Vlaardingingen, een vooraanstaand man in het Westland van zijn tijd. Deze aanvullende onderzoeksresultaten worden hier nu gepubliceerd.

Ook Krijn van Dijk publiceert een aanvulling op een artikel van zijn hand. In het jaarboek van 2014 schreef hij over het zogenaamde hofboek van De Lier. Hij heeft nu nog meer aanwijzingen gevonden dat de naam 'hofboek' verwijst naar een grafelijke hof dat in De Lier gestaan zou hebben.

Marion Burger, een nieuw gezicht, en Hennie van Raaij-Lipman, als vanouds, verzorgden respectievelijk de Archeologische kroniek en de Bibliografie van het Westland over 2017.

In december 2017 werd de Oud-Westlandprijs uitgereikt. Er waren twaalf aanmeldingen, waaruit de jury drie inzendingen heeft genomineerd. De winnaars van de Oud-Westlandprijs 2017 zijn geworden Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil met hun boek 'Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling'. Het juryverslag treft u aan in dit jaarboek.

Voorzitter Wil van den Bos Czn. van het Genootschap herdenkt in twee bijdragen de in 2017 overleden oud-voorzitter Wim Kögeler en de tuinbouwwetenschapper en publicist Aad Vijverberg. Beiden hebben veel voor het Genootschap betekend. Het jaarboek wordt afgesloten met het jaarverslag van het Genootschap van de hand van secretaris Leen Valstar.

Wij wensen iedereen veel leesplezier met de inhoud van dit jaarboek en willen, naast uiteraard de auteurs, ook nu weer graag degenen bedanken die aan het tot stand komen ervan op welke wijze dan ook hebben bijgedragen.



# Van fa. M. Valstar naar Best Fresh Group

Het Genootschap Oud-Westland

bracht op 17 mei 2017 een  
bezoek aan de Best Fresh Group.

Deze groep van bedrijven is  
ontstaan uit Valstar Holland.

De Best Fresh Group houdt zich  
 bezig met het verpakken,  
vermarkten en distribueren van  
verse groenten en fruit. Het  
bedrijf heeft inmiddels meer dan  
driehonderd medewerkers.

Wie het gebouw van de Best Fresh Group op het ABC-terrein 100 in Poeldijk binnenstapt, komt in een moderne en dynamische omgeving terecht. Zowel het gebouw als de onderneming hebben een geschiedenis die niet meteen voor de bezoeker zichtbaar is. De locatie is het voormalige veilinggebouw van de coöperatieve veiling Westland-Noord. De internationale onderneming is een familiebedrijf met een lange en bewogen geschiedenis. Beide, veiling en familiebedrijf, hebben hoogte- en dieptepunten gekend.

## Familie Valstar

Martinus (Maart) Valstar (1910-1976) was de zoon van Fulps V. Valstar (1879-1944), die in 1917 een van de oprichters was van het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen in Nederland (CBT). Bij de oprichting werd hij aangewezen als voorzitter, wat hij bleef tot zijn dood in 1944. Daarnaast werd Fulps in 1934 tijdens de economische crisis in de jaren dertig aangesteld als regeringscommissaris voor de Groenten-, Fruit- en Sierteelt in het kader van de Landbouwcrisiswet. Hij had vijf zonen, van wie er twee tuinder werden. Een andere zoon werd directeur van de groentedrogerij die door het CBT werd opgericht. Maart werd voorbestemd voor de handel. Toen deze met achttien jaar zijn HBS-A diploma had behaald en hij nog geen enkele ervaring op het gebied van de handel had, waagde hij toch de sprong in het diepe.

## De oprichter van het bedrijf Maart Valstar.

Medio 1928 begon Maart op het terrein van de groente- en fruitveiling Naaldwijk aan de 's-Gravenzandseweg. Hij huurde daar een kantoorruimte bij de ingang van de veiling en twee loodsen achteraan op het terrein. Die loodsen lagen vlak bij het spoor, zodat de goederen direct vanuit de loods in de wagons konden worden geladen. De huur voor het kantoor en de loodsen bedroeg f 600,- per jaar. Maart bezat geen kapitaal en leende van zijn vader en grootvader elk f 10.000. Het begin was moeilijk, het ontbrak hem aan ervaring en er brak een economische crisis uit. Aanvankelijk dreef hij handel met kleine Duitse bedrijven en kocht hij als commissionair in voor Fa. C. van Soest C.V. en Gebroeders Jansen in Rotterdam. De eerste vijf jaren waren moeilijk; hij had geen winst gemaakt, maar ook geen verlies geleden. Daarna keerde het tij.



Al snel bouwde Maart zijn activiteiten uit en kon hij de hulp van zijn broer Cees (1913-1993) goed gebruiken. Cees voelde zich meer aangetrokken tot het avontuur en de vrijheid die het werk aan de veiling bood, dan tot het werk in de tuin. Hij reisde in 1931 naar Engeland waar hij op zoek ging naar nieuwe klanten. Dat zou hij gedurende vijftig jaar blijven doen. Cees was uiteindelijk zestig jaar in dienst van de firma Valstar.

In 1934 trouwde Maart met Ger Kuyvenhoven, die geld inbracht, en tegelijkertijd trok de handel aan. Aan het eind van dat jaar kon Maart zijn schulden aflossen. De omstandigheden voor het transport waren voor de oorlog niet gemakkelijk: het vervoer vond grotendeels plaats over het water, de wegen waren vaak nog onverhard.

### De Tweede Wereldoorlog

De bezetting in 1940 had een verwoestend effect op de hele economie en dus ook op de handel. In de beginjaren was er nog sprake van export. Die werd beheerst door Groefex, een organisatie waarbinnen de exporteurs draaiden op basis van hun omzetcijfers van voor de oorlog. Al gauw verslechterden de condities voor de handel. Van alle aangevoerde producten was de helft bestemd voor Duitsland, de andere helft mocht door tussenkomst van de klok geveild worden. Onverkochte producten mochten niet meer worden doorgedraaid en gingen ook richting Duitsland. Dit systeem maakte een eind aan de vrije prijsvorming. Door de toenemende



*Kopers in de banken van groente- en fruitveiling Naaldwijk aan de 's-Gravenzandseweg in de jaren dertig van de vorige eeuw.*

schaarste werd de vraag al gauw groter dan het aanbod en de handel werd aan banden gelegd door strakke reglementering. De bezetter eiste langzamerhand alles op en in het laatste oorlogsjaar kwam de handel volledig tot stilstand. Maart Valstar kon zich niet verenigen met de bezetting van Nederland door de Duitsers. Hij hield zich daarom afzijdig van de handel. De onderneming die hij had opgebouwd was op een dieptepunt geraakt.

De familie Valstar werd in het laatste oorlogsjaar ook persoonlijk getroffen. Maarts vader Fulps Valstar, die zich tijdens de bezetting in zijn hoedanigheid van regeringscommissaris van de Tuinbouw inzette voor de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking, werd op 30 augustus 1944 samen met Dirk Voskamp sr. doodgeschoten bij een zogenaamde Silbertanneactie, een vergelding voor de moord op een NSB'er twee dagen daarvoor. Fulps' zoon Leendert Valstar, die een leidende rol speelde in het verzet, werd op 6 september 1944 in Vught gefusilleerd, nota bene op de begrafenisdag van zijn vader.

### **De wederopbouw**

Na het beëindigen van de oorlog moest fa. M. Valstar weer bijna van de grond af worden opgebouwd. Er stond nog een motor onder een baal hooi en er was

f 2000,- in kas. Met vereende krachten probeerde men het verlies in te halen en de zaak uit te breiden. De jaren 1945 tot 1972, waarin de firma in Naaldwijk was gevestigd, werden bepaald door een vraagmarkt. De beperkte beschikbaarheid van de producten vormde uiteraard een probleem, de houdbaarheid van de artikelen was belangrijk en primeurs stonden bovenaan de lijst.



*De kistjes druiven voor Engeland worden op vliegveld Ypenburg overgeladen in de jaren vijftig van de vorige eeuw.*

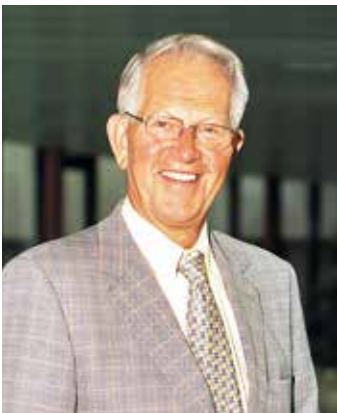
Het reizen was een avontuur. Maart reisde in 1946 naar Zweden en Cees naar Engeland en Ierland. Dat leverde verscheidene goede en langdurige contacten op. Ook werden nieuwe relaties opgebouwd met importeurs in België en Zwitserland. Hoewel Maart en Cees Valstar geen fan waren van de Duitsers en zich niet direct richtten op de Duitse markt, begonnen zij in 1953 toch ook te exporteren naar Düsseldorf. Maart stuurde zijn zoon Ful zelfs naar hun klant daar om de Duitse taal onder de knie te krijgen.

In 1953 werd het 25-jarig jubileum gevierd en de bedrijfsnaam veranderde in M. Valstar & Co. N.V. Boekhouder Pleun Groeneveld was inmiddels mede-eigenaar geworden. Het personeel bood ter gelegenheid van het jubileum een glas-in-loodraam aan de directie aan met het logo van de firma. Dat raam heeft nog steeds een ereplaats op de benedenverdieping van de huidige Best Fresh Group.



*Een partij appels, door een commissionair direct gekocht bij een boer, staat in 1958 in Zaltbommel klaar voor vertrek.*

Inmiddels was in 1952 Ful Valstar, zoon van Maart, met vijftien jaar in dienst getreden van het bedrijf. Hij begon bij het inpakken, hielp bij de salarisadministratie, kocht in bij de klok – wat hij veertig jaar zou blijven doen – en hield toezicht op de loods en de koelcellen. Ful was directeur van M. Valstar & Co. B.V. van 1976 tot 1992. In die periode was hij verantwoordelijk voor het commissionairsschap van het bedrijf. Op 29 januari 1999, de gedenkwaardige dag van het einde van de veilingklok in het Westland te Poeldijk, ging Ful Valstar op 62-jarige leeftijd met pensioen.



*Ful Valstar, zoon en opvolger van Maart Valstar.*

### Veilingfusies

In 1972 fuseerde veiling Naaldwijk met vier andere veilingen. Samen vormden zij groenteveiling Westland-Zuid in 's-Gravenzande. Dat betekende voor de firma Valstar na 44 jaar een verhuizing die een verbetering bleek te zijn, omdat er efficiënter kon worden gewerkt. De twaalf bestaande veilingen in het Westland

werden uiteindelijk teruggebracht naar drie. Het aanbod was daardoor groter en de klok draaide overal op dezelfde tijd. Een groot voordeel was ook dat de kopers niet meer van de ene veiling naar de andere hoefden te gaan.

De Valstars waren steeds van opvolging verzekerd. In 1981 kwam Fuls oudste zoon Mart op negentienjarige leeftijd het bedrijf binnen, waar op dat moment vijf man werkzaam was. De firma had één klant in Nederland en één in Londen. Mart stak, net zoals zijn vader voor hem, de handen uit de mouwen. Hij begon 's ochtends bij de klok, ging dan verpakken, laadde de vrachtwagens en ging vervolgens 's middags naar het kantoor om bij de administratie te helpen. Vader Ful was een rasechte commissionair en scherpe inkoper. Oom Cees deed de export, maar de leeftijd ging meespelen. Toen Mart 22 was, maakte hij kenbaar dat verandering noodzakelijk was om het bedrijf te laten groeien. De markt was nog wel een vraagmarkt en de klok de afzetmethode, maar er kwamen nieuwe producten en het assortiment verbreedde zich. De omzet van 1984 verdubbelde in 1985 en dat gebeurde in 1986 nogmaals. Ook daarna verliep de vooruitgang in sprongen. De komst van de fax in 1987 betekende een belangrijke stap voorwaarts. Toen Fuls tweede zoon Kees in 1988 de HEAO afrondde, voegde hij zich bij zijn broer Mart in de zaak. Hij kreeg de verkoop als zijn domein. Kees reisde naar Polen, de Verenigde Staten en andere landen. In 1998 ging hij zich specialiseren in aardbeien en ander zachtfruit en werd hij directeur van Fruit World Breda, een dochteronderneming van Valstar.

### Verhuizing naar Westerlee

Toen veiling Westland-Zuid in 1993 zijn deuren sloot, moest er na 21 jaar in 's-Gravenzande gevestigd te zijn geweest weer een nieuwe locatie worden gezocht. Die werd gevonden op Westerlee in een loods van 2400 m<sup>2</sup>. Het bedrijf had toen een omzet van circa 30 miljoen euro en er waren dertig mensen in dienst. Ter vergelijking: in 1981 was de omzet 3 miljoen euro en anno 2018 is het streven uit te komen op 300 miljoen euro. Het jaar 1993 was een slecht jaar voor de tuinbouw; door de crisis waren de prijzen laag en vonden er veel gedwongen bedrijfsbeëindigingen plaats. Tot overmaat van ramp brak de tomatencrisis uit toen met name in Zuid-Duitsland de Nederlandse tomaten als 'Wasserbomben' werden gekwalificeerd. In de daaropvolgende jaren kwamen de trostomaten in allerlei kleuren en smaken.

De markt veranderde door de komst van de supermarkten. De klok bleek daardoor niet meer het meest geschikte middel om de prijs te 'zetten'. De supermarkten plaatsten soms grotere bestellingen dan de veiling aankon en wilden weekprijzen afspreken, waarmee zij veel macht dreigden te krijgen. Waar in 1980 nog maar 25% van de consumentenverkoop via de supermarkt ging, was dat aandeel in 1990 gestegen tot 50% en in 2000 tot 75%. Hoogleraar Cees Veerman, de latere

minister van Landbouw en Visserij, kwam met een antwoord op de veranderingen in de keten: fuseer alle tuinbouwveilingen in Nederland tot één veiling en ga daarna zelf verkopen aan de supermarkten. Dit idee werd opgevolgd, resulterend in de oprichting van The Greenery. De ontwikkeling van The Greenery heeft daarna voor een nieuwe indeling van de keten gezorgd. Bij de moeizame totstandkoming van de fusie van de veilingen tot The Greenery is veel gebeurd, waar menigeen in het Westland zijn herinneringen aan heeft.

M. Valstar & Co. B.V. kreeg het in die tijd moeilijk, omdat het bedrijf producten werden onthouden. De zaak moest na zeventig jaar trouwe klant van de veiling te zijn geweest ineens vechten voor behoud van leveranciers. Valstar nam daarom met vier andere ondernemers een man in dienst, die rechtstreeks bij de telers ging opkopen, wat succesvol verliep. De vijf ondernemers waren dertigers, jong en met een kleine zaak. Ze hadden lagere kosten en zorgden voor goede uitbetalprijzen voor de telers. De voormalige veilinggebouwen van The Greenery waren afgeschreven. Daardoor was er een enorme stille reserve die opging aan het opkopen van handelaren, waaronder Van Dijk Delft, Boers en Perkins Fresh. Theoretisch was dit een goede zet, want de concurrenten werden bij elkaar gezet. De huurprijzen voor de handelaren op de veilingen stegen ineens met meer dan 100% en men moest vechten voor klanten. Valstar wilde niet bij de concurrenten blijven huren. Geleidelijk sloten meer bedrijven zich bij Valstar aan. Men kreeg het idee om elders een pand te kopen.

### Verhuizing naar Poeldijk

In zijn zoektocht naar meer en andere ruimte nam Mart Valstar een optie op een stuk grond bij Honderdland, maar na een gesprek met de Naaldwijkse burgemeester Ties Elzinga kwam de vroegere veiling Westland-Noord in Poeldijk in beeld. In 1999 werd Valstar met twee andere partijen eigenaar van Westland-Noord, waarnaar het bedrijf in mei 2001 verhuisde. Valstar begon in een kwart van het huidige gebouw, waar de verkopers in de oude bestuurskamer zaten. Daarna verhuisden die naar de afmijnzaal en nu bestaat de gehele bovenverdieping van het kantoor uit verkoopruimte voor de bedrijven van de Best Fresh Group. Vanaf 2018 wordt het hele gebouw door de Best Fresh Group gehuurd.

De voormalige veilinghal met een oppervlakte van 12.300 m<sup>2</sup> voelde aanvankelijk erg groot aan, de hal was verouderd en de koelcellen waren klein. Dat veranderde toen Peter Schoemaker als directeur van het toen omgedoopte Valstar Holland erbij kwam en met Ger van Geest als loodsbaas vulde de hal zich steeds meer met handel. De komst van een aantal werknemers van Boers in het najaar van 2001 betekende een enorme impuls voor de export naar Duitsland. Na de eeuwwisseling maakte Valstar een groeispurt door.



*De vrachtwagens van de Valstargroep in 2003.*

In 2003 bestond Valstar 75 jaar. Dat werd gevierd met een mooi feest met 750 man. Het was ook het jaar waarin het oude veilinggebouw werd omgevormd naar verschillende afdelingen voor de in- en verkoop, de verpakking en het transport. Er werd een nieuwe betonnen vloer gestort en er kwam een nieuw dak. Het enige wat bleef, waren de vier oude veilingklokken die de vroegere afmijnzaal tot op de dag van vandaag sieren. Die ruimte is nu in gebruik als kantine van groepslid Europe Retail Packing. Er volgde een reeks van overnames en start-ups, ieder bedrijf binnen de groep kreeg zijn eigen specialiteit en een eigen niche. Omdat de hal te klein was geworden, werd in 2006 een nieuwe loods met een oppervlakte van 8000 m<sup>2</sup> bijgebouwd voor het gezamenlijke logistieke bedrijf ABC Logistics. De kosten van de hallen worden door de afzonderlijke bedrijven gedeeld.

### **Best Fresh Group**

In 2008 veranderde de Valstar & Co. groep zijn naam in Best Fresh Group, een grote paraplu waar meerdere bedrijven onder hangen. De groep bestaat uit Valstar, Sous Fresh, Eminent, ABC Logistics, Fruit World Breda, Europe Retail Packing, Bio World, FV Seleqt, Yex, Bio Montaña, Westland-Noord en Biofrucht.

Ieder bedrijf heeft zijn eigen specialisatie. Zo levert Valstar kasgroenten en alles waar de klant maar om vraagt. Yex levert rijpe vruchten, is marktleider op het





*Het pand van de Best Fresh Group op het ABC-terrein van de vroegere veiling Westland-Noord te Poeldijk in 2008.*

gebied van exoten en doet veel aan de bekendheid van haar merk Discovered. FV Seleqt bedient de Engelse markt en het Europese vasteland met bonen. Eminent is gericht op exclusieve (glas)groenten en de ontwikkeling van nieuwe en verbeterde groenterassen. Elk jaar levert dit bedrijf minimaal tien nieuwe producten. Sous Fresh in Venlo belevt de groothandel in de Duitstalige landen en doet veel aan marketing en communicatie. Zo is in samenwerking met atlete Daphne Schippers een kookboek verschenen. Fruit World Breda is gespecialiseerd in zachtfruit. Europe Retail Packing is verpakkingsspecialist en ABC Logistics verzorgt de opslag en distributie van de producten. Dit laatste moet vaak onder tijdsdruk gebeuren, aangezien de klant strikte eisen stelt en er veel drukte op de wegen is. Er rijden achttien vrachtwagens in eigen bezit. Daarnaast wordt samengewerkt met transportbedrijven die gespecialiseerd zijn in de logistiek naar de benodigde afzetlanden. Westland-Noord refereert aan de voormalige veiling, heeft een ouderwets logo en is de 'klassieke' groothandelaar, waar veel klasse II producten worden verkocht in plaats van weggegooid om zo het afval te beperken.

De Best Fresh Group is alleen ondersteunend, de onafhankelijke bedrijven bieden gezamenlijk een compleet assortiment aan groenten en fruit in één groep. Samenwerking en specialisatie zijn de toverwoorden; verpakken, vermarkten en



*Het directieteam van de Best Fresh Group in 2016. Links voor Mart Valstar (CEO) en rechts voor Nico Padding (CFO), achterste rij van links naar rechts: Martijn de Graaf, Remco de Boer, Edwin Vanlaerhoven, Sjaak Noordam.*

distribueren vormen de core business. Mart Valstar staat nu aan het hoofd van een conglomeraat van bedrijven waar 325 man vast personeel werkzaam is en honderd man los personeel. Zijn adagium is dat een bedrijf binnen de groep niet voorbij vijftig man personeel moet groeien om succesvol te zijn, een adagium dat schijnt te werken. Als een van de organisaties te veel groeit, wordt er weer een nieuw bedrijf of een nieuwe afdeling met een eigen specialisatie in het leven geroepen. Valstar is gedurende al die jaren een familiebedrijf gebleven en wil dat ook graag zo voortzetten.

### Bronnen

- Presentatie door Mart Valstar voor het Genootschap Oud-Westland op 17 mei 2017.
- C.J.M. Bentvelzen, P.A. Smit en P.A. Vreugdenhil, *Gemeente Naaldwijk 1940-1945* (Naaldwijk 1995).
- Patricia de Jonge, *Valstar Holland 75 jaar* (Goudriaan 2003).
- Joke en Cent Wageveld, *Geworteld in het Westland* ('s-Gravenzande 2016).

De in dit artikel opgenomen foto's zijn afkomstig uit het bedrijfsarchief van de Best Fresh Group.

# Rooms-katholieke vaandels in het Westland

In 2014 kreeg de r.k. Adrianus-

kerk in Naaldwijk vier lang

verloren gewaande vaandels

terug. Dit was aanleiding voor

een zoektocht naar de heden

ten dage nog aanwezige

r.k. vaandels in het Westland.

De niet uitputtende inventarisatie

heeft enkele tientallen voor-

beelden opgeleverd van deze

rijk geborduurde symbolen uit

de tijd van de verzuiling.

In een loods van de aannemer die in 1971 een verbouwing aan de Adrianuskerk uitvoerde, lagen vier vaandels opgeslagen. De aannemer liet in 2014 via zijn administrateur bij de parochie polsen of er nog interesse in de vaandels was. De parochie hoefde niet lang te twifelen. Het betrof drie van de mooiste vaandels uit de tijd van het rijke roomse leven, vervaardigd door het befaamde atelier Fermin uit Den Haag. De vaandels zijn zeer waarschijnlijk van het begin van de vorige eeuw en verdwenen bij de grote verbouwing van de kerk in 1971. Door critici wordt deze tijd aangeduid als de Tweede Beeldenstorm. Net zoals in 1566 tijdens de Reformatie kerkinterieurs werden gezuiverd, had toen in de kerk een reiniging plaats van als overbodig beschouwde beelden, muurschilderingen, vaandels en andere decoraties. Grote gangmakers waren doorgaans jonge priesters, die zich geïnspireerd voelden door de geest van het Tweede Vaticaans Concilie. In de jaren na dit concilie was er een sterke hang naar versobering, die onder andere tot uiting kwam in de vormgeving van de kazuifels. In de plaats van rijk borduurwerk kwamen eenvoudig vormgegeven christelijke symbolen. Tegelijk nam het groepsgevoel van 'wij katholieken' af. Congregaties voor geloofsverdieping en bedevaarten werden uitzonderingen. Het vaandel, voorheen bij uitstek uiting van het groepsgevoel, verdween uit het straatbeeld en de liturgie. In kunsthistorisch opzicht is er pas recent meer belangstelling gekomen voor kerkelijk textiel. In de inventarisatie 'Kerkcollectie digitaal' van Museum Catharijneconvent zijn kazuifels en vaandels slechts bij uitzondering opgenomen.

## Verzuiling

Het verdwijnen van het vaandel past in het beeld van de jaren zestig. Het vaandel maakte een bloeiperiode door in het tijdperk van de verzuiling, de organisatie van de maatschappij langs levensbeschouwelijke scheidslijnen. Er was een katholieke, een protestantse en een neutrale zuil bestaande uit socialisten en liberalen. De maatschappelijke elite was in de negentiende eeuw in meerderheid liberaal protestant. Katholieken, orthodox-protestanten en socialisten organiseerden zich in eigen verbanden om een sociale emancipatie door te maken. Vanaf 1890 begonnen de socialisten 1-meibetogingen te houden, die zowel een feestelijk als een strijdvaardig karakter hadden. De deelnemende groepen aan deze betogingen waren herkenbaar aan hun vaandels.

Het gebruik van vaandels is een oude traditie. De Romeinse legioenen, de kruisridders en de middeleeuwse gilden liepen allemaal achter hun standaarden en vaandels. Op Prinsjesdag groet koning Willem-Alexander bij aankomst en vertrek uit de Ridderzaal het vaandel van het Korps Mariniers. Officieren leggen in Nederland nog steeds hun beroepseed af bij het vaandel van hun onderdeel. In de negentiende eeuw maakte het vaandel een sterke opleving door en vakorganisaties bleven niet achter. Een vaandel kostte aan het einde van de negentiende eeuw vijftig tot honderd gulden. Weinig bonden konden dat zo uit de kas betalen. Daarom werd het geld meestal bijeengebracht door een toeslag op de contributie of door het instellen van een vaandelfonds. De ingebruikname ging met plechtigheden gepaard: een officiële onthulling op een feestavond of speciale vergadering, bij katholieke bonden met inzegening door de priester. Het onderhoud en beheer waren toevertrouwd aan vaandelcommissies, die uit hun midden de vaandeldrager kozen, een zeer gewichtige functie. Bij vergaderingen werden de vaandels opgesteld op het podium of achter de bestuurstafel, maar bij optochten en demonstraties kwamen ze pas werkelijk tot hun recht. Het vaandel diende nadrukkelijk ook als statusobject, als symbool voor de kracht en rijkdom van de organisatie. De verschillen in vorm en gebruik van materialen tussen vaandels van katholieke, protestantse, socialistische en neutrale bonden zijn klein. Wat kleuren betreft gebruikten katholieke bonden vaker het pauselijk wit en geel, socialistische rood en protestants-christelijke oranje en grijs. Een paar grote ateliers werkten even gemakkelijk voor katholieken als socialisten. Belangrijke ateliers als Van Oven in Den Haag en Van Diemen in Dordrecht werkten met een standaardassortiment van materialen, ornamenten en technieken.

Katholieke bonden kozen vaak voor hun patroonheilige met de daarbij behorende attributen: Jozef met winkelhaak bij de timmerlieden of Michael die de draak verslaat bij de politie. Ook niet-confessionele bonden hadden soms een voorbeeldfiguur: Mercurius in de handelssector en Laurens Janszoon Coster bij de typografen. Socialisten gebruikten hun eigen symbolen, zoals de opkomende zon, de broeder-

schapshanden en de verbroken ketenen. Protestants-christelijke vaandels waren ingetogen in de vormgeving. Als ze een symbool gebruikten, was het dikwijls de opengeslagen bijbel, maar vaak bleef het bij teksten.

In het Westland zijn de kerken verzamelpplaats van tientallen vaandels. In het Westlands Museum bevinden zich slechts drie vaandels: van de Harmonie Sint Adrianus uit 1929, de Christelijke muziekvereniging Crescendo en de Reciteervereniging Oefening Kweekt Kunst uit Honselersdijk. Beide muziekverenigingen fuseerden in 1971 tot Fusica. Enkele jaren later werden de vaandels aan het museum overgedragen.

### Atelier Fermin

Bijna iedere Westlandse parochie bezit vaandels. Een aantal kerken heeft slechts enkele vaandels en de kwaliteit is wisselend. Sommige kerken zoals in Naaldwijk, Poeldijk en Wateringen bezitten er meerdere. In dit artikel wordt vooral ingegaan op de vaandels uit deze drie kerken omdat deze over de grootste en meest gevarieerde collectie beschikken. Enkele andere parochies bezitten slechts enkele vaandels. De jongste parochies zoals OLV ten Hemelopneming in 's-Gravenzande en de Jacobusparochie in Maasdijk hebben geen enkel vaandel.

Soms zijn de vaandels producten van huisvlijt van vrouwen uit de parochie. Andere zijn afkomstig van professionele ateliers zoals H.J. Lindeman en H. Fermin in Den Haag. De ateliers van Van Oven en Van Diemen zijn niet vertegenwoordigd onder de Westlandse vaandels. Wellicht was het van de katholieke kerk een te grote stap naar de Joodse Van Oven, die naast de synagoge in de Haagse Wagenstraat atelier hield. Drie van de teruggekeerde Naaldwijkse vaandels zijn afkomstig van het atelier van Hubert Fermin (1859-1930). Fermin was afkomstig uit Maastricht en volgde aanvankelijk een opleiding tot apotheker. Hij oefende enige tijd dit beroep uit in Delft. Dat veranderde toen hij in het huwelijk trad met de zus van de bekende handelaar in kerkelijke kunst Herman Funnekotter uit Delft. Later gingen de twee compagnons uit elkaar. Funnekotter vertrok naar Rotterdam waar hij aan de Nieuwe Haven een atelier liet bouwen. Fermin verhuisde naar Den Haag en ging zelf ook handelen in kerkelijke paramenten. Dat zijn alle liturgische voorwerpen, die van textiel zijn vervaardigd, zoals kazuifels en stola's, kelkvelums (doek voor het afdekken van de miskelk), maar ook vaandels. Aanvankelijk werkte Fermin als partner van de bekende firma Cuypers en Co uit Roermond. Hij voerde ontwerpen uit van vader Pierre en zoon Jos Cuypers, zoals het baldakijn boven de troon in de Ridderzaal uit 1904. Hij importeerde de zijden stof waarmee de troon is bekleed uit Lyon. Rond de eeuwwisseling had Fermin een reputatie van borduurwerk van hoog niveau opgebouwd. Bij het ontwerpen van kazuifels was hij een van de eersten die zich aan de neogotiek onttrokken. Bekende ontwerpers die voor Fermin werkten, waren K. de Bazel, J. Lauweriks en Th. Molkenboer.



Het merkteken van atelier H. Fermin, Den Haag, op het vaandel van de Naaldwijkse dragersvereniging Sint Barbara. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

### Naaldwijk

De vier teruggevonden Naaldwijkse vaandels zijn van de H. Adrianus, patroon van de parochie, de derde orde van Sint Franciscus, de vriendenkring van het Allerheiligst Sacrament en de Katholieke Arbeidersbeweging met een afbeelding van Sint Willibrord. Deze vaandels zijn van hoge artistieke waarde en hadden ooit een functie in het katholieke leven. Zij werden in de tijd van het rijke roomse leven onder andere meegedragen in processies.

De drie eerstgenoemde vaandels zijn gemaakt door het atelier Fermin. Het vaandel van de Katholieke Arbeidersbeweging is afkomstig van het kunstnijverheidsbureau voorheen Warren en Co in Den Haag. Het vaandel is interessant omdat het de wapens van paus Leo XIII (1878-1903) en de Haarlemse bisschop Caspar Bottemanne (1883-1903) bevat. Dat is een aanwijzing voor de leeftijd van dit vaandel dat waarschijnlijk uit het begin van de twintigste eeuw stamt. Paus Leo XIII deed in 1891 in zijn encycliek *Rerum Novarum* (Van een omwenteling) een oproep tot de oprichting van katholieke sociale organisaties. Voor die tijd was er al in 1888 in het bisdom Haarlem een Katholieke Arbeidersbeweging opgericht. Deze ging zich al snel plaatselijk organiseren. Het vaandel bevat het opschrift Kath. Arb. Bew. Naaldwijk en de Latijnse tekst *in hoc signo vinces* (in dit teken zult gij overwinnen).

Het duidt op het visioen van de Romeinse keizer Constantijn, die tijdens een veldslag in 312 dit teken zou hebben gezien. Hij schreef vervolgens zijn overwinning toe aan de christelijke God, waarna het christendom de officiële godsdienst werd in het Romeinse rijk.

Het vaandel van de derde orde van Sint Franciscus is een meesterwerk van het atelier Fermin. Op het medaillon van het vaandel is in fijn borduurwerk de H. Franciscus afgebeeld op het moment dat hij de stigmata ontvangt. Het medaillon is aangebracht tegen een rode achtergrond met neogotisch motief. Opmerkelijk is dat dit motief identiek is aan het borduurwerk in de troon van de Ridderzaal. Dat is niet vreemd want Fermin werkte nauw samen met de bekende architect Pierre Cuypers, die in 1904 deze troon leverde. Het motief van het borduurwerk was vrij populair in de neogotiek en is waarschijnlijk op grote schaal geproduceerd. De derde orde van Sint Franciscus maakte aan het begin van de twintigste eeuw een sterke bloei door, aangespoord door de encycliek *Rerum Novarum*. Paus Leo XIII deed daarin een oproep tot de oprichting van katholieke verenigingen van zedelijk godsdienstige aard. Hij verwachtte een wedergeboorte van de samenleving door het werk van de Derde Orde. Zoals in veel plaatsen in Nederland was in Naaldwijk een Derde Orde actief. De beweging had haar hoogtij in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog, maar kreeg in de jaren zestig nauwelijks nog nieuwe leden.

De aanwezigheid van de kostbare vaandels is een aanwijzing dat de Adrianusparochie over een aantal kapitaalkrachtige leden beschikte. In dezelfde tijd is het gouden vijfstel aangeschaft, dat nog steeds in de pastorie wordt bewaard. De vijf kazuifels zijn een geschenk van de parochie bij het veertigjarig priesterjubileum van pastoor L.J.M. van Lijnschooten in 1909. Van Lijnschooten (1843-1915) was vanaf 1892 tot zijn dood 23 jaar lang pastoor van Naaldwijk. De aanschafkosten van kerkelijk textiel waren hoog. Er is een nota bewaard gebleven voor de aanschaf van vier kazuifels door de Krijtberg, de kerk van de jezuïeten in Amsterdam. De nota van dit tussen 1900 en 1910 geleverde vierstel bedraagt f 9000, een kapitaal waarvoor verschillende huizen gebouwd konden worden. Ter vergelijking: de bouw van een arbeiderswoning voor arbeiders van Philips in Eindhoven kostte in 1910 circa f 1000.

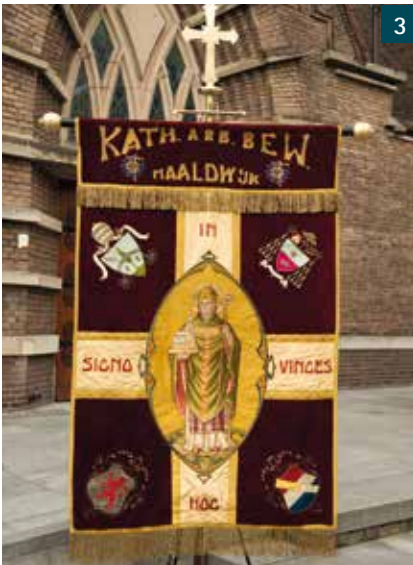
De parochie in Naaldwijk beschikt nog over een groot aantal andere vaandels. Ik zal enkele van deze vaandels hieronder bespreken. Voor een volledige lijst zie de bijlage. Het vaandel RK Eerste Hulp bij Ongevallen (EHBO) St. Christophorus Naaldwijk-Honselersdijk is zeer sober uitgevoerd. Tegen de achtergrond van de Nederlandse vlag wordt in cirkelvorm in goud geborduurde letters de naam van de vereniging vermeld. In een horizontale balk staat in zwart geborduurd de naam St. Christophorus. Waarschijnlijk zijn bij het vijftigjarig bestaan in 1986 in vilten letters de jaartallen 1936 en 1986 aangebracht. Het vaandel was in de jaren vijftig al



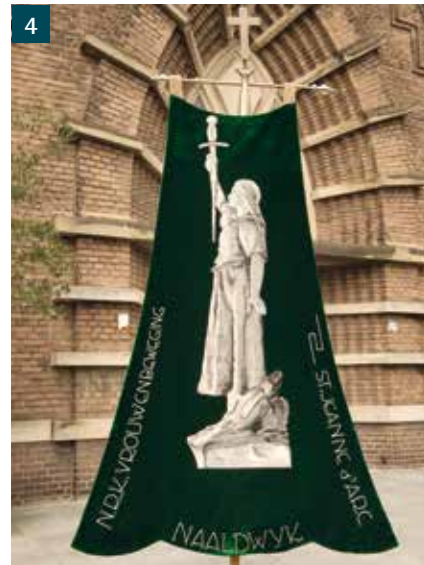
1



2



3



4

1. H. Adrianus, patroonheilige van de parochie. Adrianus was een Romeinse officier. Hij stierf in 304 in Nicomedia de marteldood omdat hij geen afstand wilde doen van zijn christelijk geloof. Atelier Fermin., Den Haag. Foto: Ron Nieuwenhuizen. 2. Vriendenkring van het Allerheiligst Sacrament. Atelier Fermin, Den Haag. 3. Katholieke Arbeidersbeweging afdeling Naaldwijk, met wapens van paus Leo XIII (1810–1903) en bisschop Caspar Bottemanne van Haarlem (1823–1903). 4. Katholiek Vrouwengilde Naaldwijk met afbeelding van Jeanne d'Arc. Ontwerp: klooster Bethaniën, Venlo, waar de dominicanessen tussen 1930 en 1955 kerkelijk textiel ontwierpen. Foto's: Ron Nieuwenhuizen.





*Het merkteken van het kunstnijverheidsbureau voorheen Warren & Co uit Rotterdam, maker van het vaandel van de Katholieke Arbeidersbeweging, afdeling Naaldwijk. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

aanwezig, getuigt de dochter van een van de toenmalige bestuursleden, want het werd bij hen in huis bewaard. Het ledental van de vereniging is nu gedaald tot enige tientallen, maar tot een fusie met de Koninklijke Nederlandse EHBO, afdeling Naaldwijk-Honselersdijk is het tot op heden niet gekomen.

In het parochie-archief bevindt zich eveneens het vaandel van de Land- en Tuinbouw Bond afdeling Naaldwijk. Het vaandel dateert uit 1940 en is een product van huisvlijt. Op het vaandel is de H. Willibrordus afgebeeld in een blauw gewaad. Rond de afbeelding is een krans van druiventrossen en fruit. Doorgaans staan op de vaandels afbeeldingen van heiligen uit het vroege christendom. Sommige vaandels zijn lang in gebruik gebleven. Op de vergadering van het Katholiek Vrouwengilde, opgericht in 1951, stond jarenlang het vaandel met een afbeelding van Jeanne d'Arc. De vergaderingen werden door de voorzitter geopend met gebed. De katholieke identiteit is tegenwoordig echter minder prominent aanwezig en het vaandel is bij het archief van de parochie bezorgd. De katholieke zangvereniging Arti et Religioni kreeg te maken met vergrijzing. Het koor zag geen toekomst meer en besloot ermee te stoppen. Het vaandel belandde eveneens op het archief van de parochie.

Het vaandel van de rond 2005 opgeheven dragersvereniging Sint Barbara uit Naaldwijk is vervaardigd door atelier Fermin. Lange tijd werden in Naaldwijk de uitvaarten door familie en vrienden verzorgd. Er bestond echter behoefte aan meer uniformiteit met uniformen, handschoenen en een hoge hoed. Daarom werd in 1902 de Barbaravereniging opgericht. Sint Barbara was de patrones van een zalige dood. Alle parochianen konden lid worden en bij een uitvaart gebruikmaken van de service van de vereniging. Elke drager ontving voor een volwassen overledene f 1,- en bij de begrafenis van een kind f 0,50. In 1984 werd de naam van de vereniging veranderd in het dragersgilde en werd het donatiesysteem afgeschaft. Twintig jaar later ging het dragersgilde door het ontbreken van nieuwe aanwas ter ziele.

*Het inmiddels opgeheven Naald-  
wijkse koor Arti et Religioni met hun  
vaandel. Foto: particuliere collectie.*



*Dragersvereniging Sint Barbara.  
Atelier Fermin, Den Haag. Foto: Ron  
Nieuwenhuizen.*



### Poeldijk

Poeldijk is sinds de zeventiende eeuw het centrum van katholiek leven in het Westland. Door de zielzorg van de Poeldijkse pastoor Franciscus Verburch (1616-1708) is een deel van het Westland katholiek gebleven. Na het herstel van de katholieke hiërarchie in 1853 bloeide de kerk sterk op en ging zij een sterk stempel op de samenleving drukken. Poeldijk kreeg talrijke katholieke congregaties en verenigingen, waarvan de meeste met een eigen vaandel. De vaandels geven een uitstekend beeld van de sociale geschiedenis van dit Westlandse dorp.

In 1912 werd het fanfarecorps Pius X opgericht, dat nog steeds bestaat. De naam wijst op de pausgezindheid van het dorp dat vijftig jaar eerder nog een groot aantal zoeaven, strijders voor het behoud van de kerkelijke staat in Italië, leverde. Zij dolven het onderspit en na inname van Rome bleef de paus tot 1929 de gevangene van het Vaticaan. In dat jaar kreeg hij door een verdrag met de staat een klein eigen territorium, Vaticaanstad. Pius X was paus tussen 1903 en 1914. Op de oudere vaandels van het fanfarecorps staat nog een afbeelding van deze paus. Op

het jongste vaandel uit 1982 van de slagwerkgroep van Pius X maakt zijn beeltenis plaats voor afbeeldingen van muziekinstrumenten.

Het katholieke maatschappelijke leven kenmerkte zich tot in de jaren zestig door standsorganisaties, die ieder hun eigen vaandel hadden. De Katholieke Middenstandsvereniging De Hanze werd opgericht in 1914. Op het vaandel van De Hanze staat de H. Jozef afgebeeld. Jozef was in zijn beroep als timmerman het voorbeeld van de werklieden. De vereniging is kort na de Tweede Wereldoorlog opgehouden te bestaan. De RK Werkliedenvereniging is opgericht in 1915. Op het vaandel staat een afbeelding van de H. Marcus, een van de vier evangelisten, met in zijn handen een pen en boek, de attributen van de evangelisten. Aan de voeten van de heilige zien we zijn symbool: de gevleugelde leeuw. De bond ging in 1976 op in de voedingsbond FNV.

De Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB werd opgericht in 1915. Het vaandel is van begin jaren dertig en afkomstig van atelier H.J. Lindeman. Op het vaandel zijn links en rechts van de heilige druiven en tomaten afgebeeld. Het wapen onder aan het vaandel is het wapen van de gemeente Monster, waar Poeldijk tot 2004 toe behoorde. Door de overgang naar de Westelijke Land- en Tuinbouworganisatie (WLTO) in 1991 hield de katholieke LTB op te bestaan.

Andere organisaties waren gericht op persoonlijke vorming en geloofsontwikkeling. Net zoals in Naaldwijk had Poeldijk een Katholieke Vrouwenbond en een Katholieke Garde, die waren gericht op persoonlijke vorming en geloofsontwikkeling. Op het vaandel van de Katholieke Vrouwenbond, afdeling Poeldijk, uit 1928 is Onze Lieve Vrouw van Lourdes afgebeeld. Maria is omgeven door zonnestralen. De maansikkel waar ze op staat, is symbool voor haar kuisheid. De slang, die ze vertrappt onder haar voeten, is een verwijzing naar de overwinning op de zonde. De Katholieke Garde Sint Petrus Canisius is opgericht in 1921. In het midden van het vaandel is Petrus Canisius afgebeeld aan de schrijftafel. De Katholieke Garde had tot doel de katholieke burgers van Poeldijk te overtuigen van het belang om lid te worden van een van de katholieke verenigingen. De uit Nijmegen afkomstige Petrus Canisius (1521-1597) was de eerste Nederlandse jezuïet. Hij bestreed de Reformatie en is vooral bekend geworden door zijn vraag en antwoord catechismus. Hij werd in 1925 door paus Pius XI heilig verklaard. De leden van de Katholieke Garde zagen in Petrus Canisius het grote voorbeeld voor het uitdragen van hun katholieke overtuiging en bedreven propaganda naar de parochianen. De propagandaclubs bestonden in diverse Nederlandse steden en richtten zich naast leatuurvoorziening en colportage voor katholieke bladen ook op politieke propaganda, het plaatselijke katholieke leven en drankbestrijding. In Den Haag werd ook een Volksbibliotheek gesticht. Bij de oprichting van de Algemene R.K. Propagandaclub, afdeling Haarlem, in 1925 sprak de deken van Haarlem, plebaan L. Westerwoudt, van een 'schromelijke verslapping van het godsdienstig bewustzijn' en een 'kwijnend geloofsleven'. Hij wilde oproeien tegen de stroom der tijd, met name het liberalisme. Het doel van

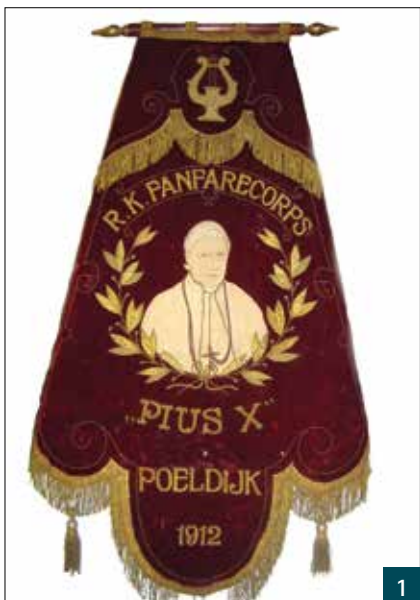
de Propagandaclub was het vormen van een kern van goede leken, ter ondersteuning van de geestelijkheid. 'Waar de vijanden Gods zich al bedrijviger en driester toonen, daar mogen Jesus' vrienden niet slapen.'

Poeldijk had evenals Naaldwijk een derde orde van Sint Franciscus. Deze werd in 1922 opgericht en kreeg vier jaar later een eigen vaandel. In het midden van het vaandel is te zien hoe de H. Franciscus de stigmata, de wonden van Christus, ontvangt. De leden, mannen en vrouwen, wilden leven volgens de regels die Sint Franciscus had opgesteld. Het vaandel werd op 25 juli 1926 feestelijk ingewijd door deken G. Buijsman (1912-1930). Er werd die dag een vaandeldrager benoemd, de heer A.N.P. Enthoven. Hij zou het vaandel voortaan tijdens de processies door de kerk dragen. Het bestuur volgde. Bij bijzondere gelegenheden werd het vaandel op het priesterkoor geplaatst. Na de Tweede Wereldoorlog nam het aantal leden af door overlijden en het uitblijven van nieuwe aanmeldingen. In de jaren zestig werd de derde orde opgeheven.

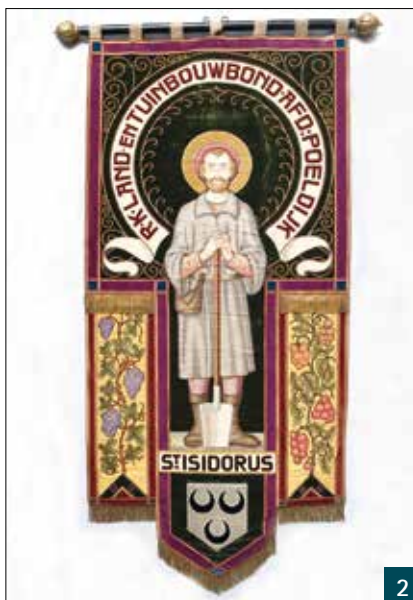
Voor de jeugd was er de Mariacongregatie, het patronaat genoemd, met strikt gescheiden afdelingen voor de jongens en de meisjes. Het jongenspatronaat werd opgericht in 1927. Op het vaandel is Maria in het midden van het vaandel afgebeeld in een mandorla (een amandelvormig aureool) en omgeven door stralen. Het geld voor het vaandel is door de jongens van de Mariacongregatie met hulp van verschillende weldoeners in korte tijd bij elkaar gebracht. De zoon van smid Grimbergen smeedde de standaard van het vaandel zelfstandig in de smederij van zijn vader. De opzet van de congregatie was om de jongens die de lagere school verlieten vanuit de kerk een goede begeleiding te geven op weg naar de volwassenheid. De vereniging beschikte over een eigen gebouw aan de Jan Olierookstraat en over eigen sportvelden. De congregatie hield in de oorlog op te bestaan.

De Mariacongregatie, afdeling meisjespatronaat, is opgericht in 1930. In het midden van het vaandel is in een mandorla Maria afgebeeld. De pastoor liet de zorg voor de jongens aan zijn twee kapelaans over. Zelf belastte hij zich met de begeleiding van de meisjes. Na het verlaten van de lagere school werden heel veel meisjes zeer waarschijnlijk op aandringen van de ouders als lid opgenomen in de congregatie. Het vaandel is waarschijnlijk gefinancierd uit de kas van de parochie en door donaties. Aangewezenen uit de congregatie mochten meelopen in de processies, die in die tijd nog regelmatig plaatsvonden. Eenmaal volwassen of bij het trouwen traden de leden toe tot de RK Vrouwenbond. De meisjescongregatie kwam op zondagmiddag een uur lang bij elkaar.

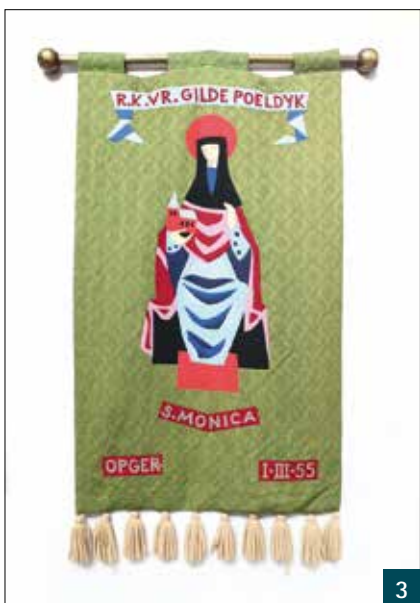
Tot lang na de Tweede Wereldoorlog werd sterk volgens de maatschappelijke standen gedacht. In 1955 ontstond een splitsing in de samenstelling van de leden van de RK Vrouwenbond. Vrouwen behorende tot de arbeidersstand vormden toen een aparte vereniging, te weten de Katholieke Arbeiders Vrouwendienst (KAV). De overige leden behorende tot de land- en tuinbouwstand, de middenstand, de werkgevers en de intellectuele stand gingen verder onder het RK Vrouwengilde Sint Monica.



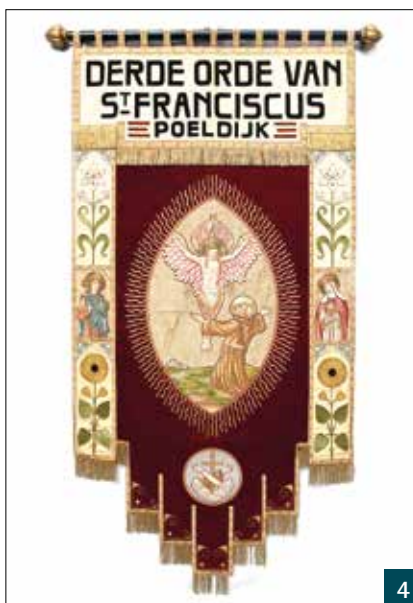
1



2



3



4

1. Fanfarekorps Pius X, opgericht 1912, met afbeelding van paus Pius X (1903-1914). Het jaartal op het vaandel verwijst naar de oprichting van de vereniging.
  2. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Poeldijk, opgericht 1915.
  3. RK Vrouwengilde Sint Monica, opgericht 1960.
  4. Derde Orde van Sint Franciscus, afdeling Poeldijk, opgericht 1922.
- Foto's: Nico van Lier.

Na de splitsing bleven bij het Vrouwengilde 206 leden over. Binnen de vereniging was onder andere een gymnastiekclubje actief en werd een cursus Fijne Keuken georganiseerd. Er was jaarlijks een feestavond en er werden acties gevoerd voor goede doelen, zoals de missie en het instrumentenfonds van fanfare Pius X. Door het teruglopend ledental fuseerden beide verenigingen in 1968. Het vaandel van het RK Vrouwengilde Sint Monica dateert van 1960. De H. Monica (333-387) is de moeder van Augustinus, de bisschop van Hippo in het huidige Tunesië. Zij staat bekend als de beschermheilige van vrouwen en moeders en van slachtoffers van huiselijk geweld. Wellicht duidt dit op haar huwelijk met Patricius, een heiden en man met losse handjes. Op het vaandel is de H. Monica zeer schematisch weergegeven, details zijn niet te zien. In haar hand houdt zij een klein model van een kerk. Zo'n model duidt een kerk of stad aan die onder bescherming van de heilige is gesteld.

### Wateringen

In 1819 werd in Wateringen de Westlandse broederschap van Onze Lieve Vrouw van Kevelaer opgericht. De Sint Jan de Doperkerk was de broederskerk. De kerk bewaart nog steeds vier processievaandels: een van de oprichting, een van het vijftigjarig, een van het vijfenzeventigjarig en een van het honderdjarig bestaan. De overige Wateringse vaandels weerspiegelen het katholieke maatschappelijke leven van die tijd, dat naar de standen was georganiseerd. In het Westland waren dat de tuinders, middenstanders en arbeiders. Hun organisaties hadden elk een eigen vaandel. Op het vaandel van de LTB is de heilige Wenceslaus, de hertog van Bohemen, afgebeeld. De keuze voor deze heilige is niet vanzelfsprekend. De meest voorkomende heilige is Sint Isidorus, de patroon van de boerenstand. Een andere veel voorkomende heilige op LTB-vaandels is Willibrordus, de eerste bisschop van Utrecht. In 1902 werd in Den Bosch de eerste Katholieke Middenstandsbond in Nederland opgericht. Vijf jaar later volgde het bisdom Haarlem. Het is moeilijk te achterhalen in welk jaar in Wateringen een onder Haarlem ressorterende afdeling van de Middenstandsbond is opgericht. Waarschijnlijk kreeg de afdeling rond 1920 gestalte. De oprichtingsdatum van de Katholieke Arbeidersbeweging Wateringen is wel bekend. Het vaandel vermeldt 1919 als het jaar waarin deze afdeling werd opgericht. Het opschrift Voor God en Kerk, Vorstin en Vaderland verwijst naar het nationale en katholieke karakter. In het parochiearchief bevindt zich ook een Jozefvaandel. Over dit vaandel is geen informatie bekend. De H. Jozef was door zijn beroep van timmerman patroon van de bouwlieden. Hij komt zowel op vaandels van de middenstand als van de arbeiders voor.

### Monster

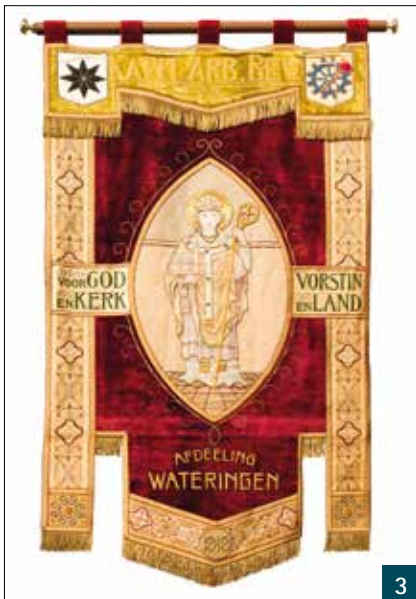
De kerk van Monster heeft een lange traditie, die in 1572 wreed werd onderbroken door de moord op pastoor Adrianus van Hilvarenbeek en kapelaan Jacobus Lacops



1



2



3

1. Westlandse processie naar Kevelaer, 1919.  
 2. Katholieke Middenstandsvereniging De Hanze, Sint Fidelis.  
 3. Katholieke Arbeidersbeweging Wateringen, opgericht in 1919.  
 Foto's: Ron Nieuwenhuizen.

door de watergeuzen. Zij werden samen met enkele andere priesters en een aantal kloosterlingen uit Gorcum terechtgesteld in Den Brielle. De slachtoffers werden door de Katholieke Kerk heilig verklaard en zijn bekend onder de naam de martelaren van Gorcum. Een van de vaandels van de kerk heeft een afbeelding van beide priesters en de andere zeventien martelaren en bevat de tekst H.H. Martelaren van Gorcum. Dit vaandel is rond 1895 gemaakt en uitgevoerd in rood fluweel met lauwertakken en een krans boven de afbeelding van de martelaren. Aan de zijkanten bevinden zich lauriertakken. Boven de martelaren is de wijnkelk met het brood afgebeeld. De martelaren werden vermoord omdat zij vasthielden aan de daadwerkelijke aanwezigheid van Christus in het brood en de wijn.

Een tweede vaandel uit 1897 heeft een afbeelding van de patroon van de parochie, de heilige Machutus, met daaronder de tekst: H. Machutus bid voor ons. Rondom de heilige zijn bloemen en ranken. Onder de heilige is een kroon afgebeeld met daarin de letters SM (Sanctus Machutus). 'In hetzelfde jaar fleurden de twee vaandels het kerkinterieur bij feestelijkheden al op', schrijft Koos van Leeuwen. 'In navolging lieten legio clubs en organisaties, niet zelden gestimuleerd door geestelijke adviseurs, ook vaandels met hun verenigingspatroon of patrones vervaardigen.'

Een derde vaandel is van de Katholieke Arbeiders Vrouwendienst (KAV). Het vaandel is van witte textiel en heeft een afbeelding van Maria, die de slang uit het paradijsverhaal vertrapt. Het vaandel is afkomstig uit het atelier Fermin en dateert uit de periode 1925-1950. De KAV beleefde in Nederland vooral na de Tweede Wereldoorlog een sterke opbloei.

De Machutusparochie bezit verder een LTB-vaandel. Doorgaans staan op de LTB-vaandels afbeeldingen van heiligen uit het vroege christendom. Op het Monsterse vaandel is de H. Adrianus afgebeeld. Deze houdt een kelk in de ene hand en een hostie in de andere hand. Dit verwijst waarschijnlijk naar Adrianus van Hilvarenbeek, een van de martelaren van Gorcum. Ten slotte bevat het parochiearchief een vaandel van de RK Middenstandsvereniging in Monster. Deze vereniging is volgens het jaartal op het vaandel opgericht in 1938, veel later dus dan de middenstandsverenigingen in bijvoorbeeld Wateringen en Poeldijk, die dateren van 1914. Mogelijk is het vaandel zelfs van nog later datum, wellicht vervaardigd ter gelegenheid van een jubileum. Het erop afgebeelde embleem van de middenstand (adelaar, kruis en weegschaal) is in kleiner formaat ook terug te vinden op de Wateringse en Poeldijkse middenstandsvaandels.

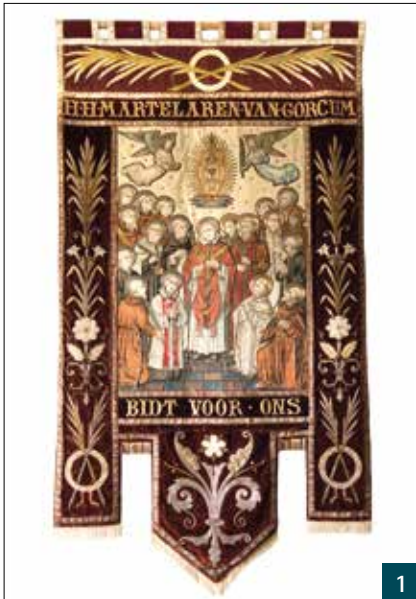
### De Lier

De Martelaren van Gorcumparochie in De Lier heeft twee vaandels. Het LTB-vaandel met een afbeelding van Christus de Zaaier naar ontwerp van P. Brand uit Voorburg wordt nog gebruikt bij oogstdankdag. Het vaandel, dat 1933 als oprichtingsjaar vermeldt, is ook gebruikt bij de viering van het vijfjarig bestaan van de parochiefederatie Sint Franciscus op 4 oktober 2016, toen bisschop Hans van den Hende met het gehele pastorale team de heilige Mis vierde. Een tweede vaandel werd gebruikt bij het uitstellen van de monstrans tijdens de viering van Sacramentsdag en tijdens de sacramentsprocessie.

### Honselersdijk

De Onze Lieve Vrouw van Goede Raadparochie aan de Dijkstraat heeft twee vaandels. Het dorp kreeg al in 1918 een LTB-afdeling. Het vaandel met een afbeelding van Sint Willibrord is echter gezien de vormgeving van latere datum. Waarschijnlijk is het te dateren in de periode 1925-1950. Het vaandel van de Mariacongregatie is

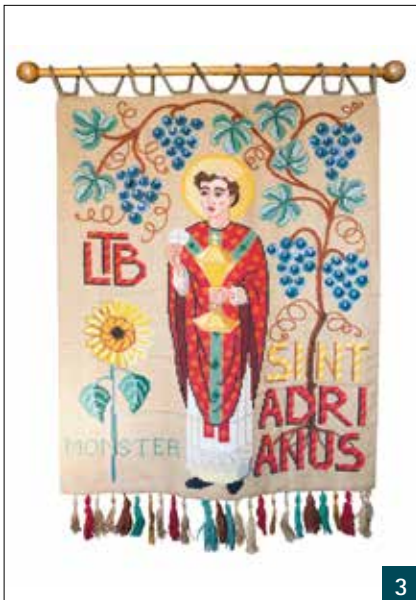




1



2



3



4

1. Martelaren van Gorcum. Pastoor Adrianus van Hilvarenbeek en kapelaan Jacobus Lacops uit Monster behoorden tot de negentien martelaren. 2. H. Machutus of Sint Malo was een Ierse monnik die leefde tussen 520 en 620. Hij was actief als missionaris in Bretagne. Machutus is patroonheilige van de parochie. Hem wordt genezende kracht toegeschreven bij kinderziekten, verlammingen en aandoeningen van het zenuwstelsel. 3. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Monster. 4. RK Middenstandsvereniging Monster, opgericht in 1938. Foto's: Ron Nieuwenhuizen.

meer traditioneel vormgegeven. Waarschijnlijk maakte de congregatie net zoals in Poeldijk vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw een bloei door.

### Schipluiden

De Jacobuskerk in Schipluiden heeft wellicht het oudste vaandel van de parochies in het Westland. Het vaandel wordt in de 'Kerkcollectie digitaal' van Museum Catharijneconvent gedateerd in de periode 1850-1900. Het vaandel is dus al gebruikt in de voorganger van de huidige kerk, die in 1962 in gebruik is genomen. Voor die tijd werd op Hodenpijl gekerkt. Op het vaandel is in het midden in een stralenkrans een voorstelling van het Lam Gods afgebeeld, liggend op een boek met zeven zegels. Links en rechts van het lam zijn takken met ranken, wingerdbladeren, druiventrossen en korenaren afgebeeld. Onder aan het vaandel zijn links en rechts twee keer twee aan koorden opgehangen kwasten. De afbeelding van het lam met het boek met de zeven zegels verwijst naar het laatste boek van de Bijbel, de Openbaring van Johannes. Op het eind der tijden zal het lam (Jezus Christus) de zegels van het boek verbreken. Volgens Openbaring 8.5 volgen na de verbreking van het laatste zegel 'donderslagen en gerommel, lichtflitsen en een aardbeving'.

## OVERZICHT VAN KATHOLIEKE VAANDELS IN HET WESTLAND

### Adrianuskerk Naaldwijk

1. H. Adrianus
2. Derde orde van Sint Franciscus
3. Vriendenkring van het Allerheiligst Sacrament
4. Katholieke arbeidersbeweging (vaandel begin twintigste eeuw)
5. RK Eerste Hulp bij Ongevallen (EHBO) St. Christophorus Naaldwijk-Honselersdijk
6. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Naaldwijk.
7. Katholiek Vrouwengilde Sint Jeanne d'Arc, opgericht 1951
8. Zangvereniging Arti et Religioni
9. Mariacongregatie voor meisjes
10. Sacramentsvaandel
11. Katholieke Garde
12. Dragerverseniging Sint Barbara.

### Bartholomeuskerk Poeldijk

1. RK Fanfarecorps Pius X, opgericht 1912 (vaandel 1923)
2. RK Fanfarecorps Pius X (vaandel 1959)
3. RK drumband Pius X Poeldijk (vaandel 1962)
4. RK drumband Pius X Poeldijk (vaandel 1982)
5. RK Middenstandsvereniging De Hanze, opgericht 1914



1



2



3



4

1. Land- en Tuinbouwbond, afdeling De Lier, vaandel met afbeelding van Christus de Zaaier naar ontwerp van P. Brand uit Voorburg. Foto: Ron Nieuwenhuizen. 2. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Honselersdijk, vaandel met afbeelding van Sint Willibrordus. Foto: Ron Nieuwenhuizen. 3. Mariacongregatie Honselersdijk. Foto: Ron Nieuwenhuizen. 4. Vaandel uit Schipluiden met voorstelling van het Lam Gods. Foto: Henk Groenendaal.

6. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Poeldijk (vaandel begin jaren dertig)
7. Katholieke Vrouwenbond, afdeling Poeldijk (vaandel 1928)
8. RK Vrouwengilde Sint Monica, opgericht 1955 (vaandel 1960)
9. Katholieke Garde Sint Petrus Canisius, opgericht 1921
10. Derde orde van Sint Franciscus, afdeling Poeldijk (vaandel 1926)
11. Mariacongregatie, afdeling jongenspatronaat, opgericht 1927
12. Mariacongregatie, afdeling meisjespatronaat, opgericht 1930 (vaandel begin jaren dertig).

### Sint Jan de Doperkerk Wateringen

1. Westlandse processie naar Kevelaer 1819-1869
2. Westlandse processie naar Kevelaer Sint Joannes Baptista 1819-1893
3. Westlandse processie naar Kevelaer 1819-1919
4. Wateringen-Kevelaer
5. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Wateringen
6. RK Middenstandsvereniging De Hanze, opgericht rond 1920
7. Katholieke Arbeidersbeweging, afdeling Wateringen, opgericht 1919
8. Sint Jozefvaandel
9. Vaandel 100 jaar Sint Jan de Doperkerk Wateringen 1901-2001.

### Machutuskerk Monster

1. H.H. Martelaren van Gorcum (vaandel rond 1895)
2. H. Machutus (vaandel 1897)
3. Katholieke Arbeiders Vrouwendienst (vaandel periode 1925-1950)
4. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Monster
5. RK Middenstandsvereniging Monster, opgericht 1938 (vaandel mogelijk 1963).

### Martelaren van Gorcumkerk De Lier

1. Land- en Tuinbouwbond, afdeling De Lier, opgericht 1933 (vaandel rond 1935)
2. Vaandel vaas met bloemen (Ielie).

### OLV van Goede Raadkerk Honselersdijk

1. Land- en Tuinbouwbond, afdeling Honselersdijk, opgericht 1918 (vaandel periode 1925-1950)
2. Mariacongregatie.

### H. Jacobus Schipluiden

1. Vaandel met voorstelling van het Lam Gods (vaandel periode 1850-1900).

## Literatuur

- Jan Bakker, *...En zij deden het...; een halve eeuw geschiedenis van de Interdiocesane Katholieke Middenstands Bond in de bisdommen Haarlem en Rotterdam* (1957).
- Nel Bron-van der Zande, Frank van der Knaap en Antoon Kortmann, *100 jaar St. Jan de Doperkerk Wateringen 1901-2001* (2001).
- J.W. van der Burg, *Waar mensen samenkomen, een wandeling van 200 jaar door de Sint Adrianusparochie Naaldwijk* (Naaldwijk 1987).
- Cor van Dijk e.a., Werkgroep Historie Bartholomeus Poeldijk, *Rooms katholieke verenigingen uit Poeldijk en hun vaandels en vlaggen in de 19e en 20e eeuw* (Poeldijk 2013).
- Marien van der Heijden, 'Het vaandel voorop.' Oorspronkelijk gepubliceerd in: Marien van der Heijden en Bram Kempers, *Strijd in overleg. 100 jaar beeldvorming over arbeid, arbeider en vakbeweging* (Amsterdam 1995) 15-19.
- Martien Hoogland, *God Schenke Wasdom en Zegen*. Uitgave Katholieke Land- en Tuinbouwbond (Haarlem 1990).
- J.N.M. van Leeuwen, *Machutus, rots in de branding. Jubileumuitgave ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Sint Machutusparochie te Monster, 1803- 2003* (Monster 2002).
- Marike van Roon, *Goud, zilver & zijde. Katholiek textiel in Nederland 1830-1965* (Leiden 2010).
- Karin Westerink, 'Vaandels van katholieke stands- en vakorganisaties.' In: P.M. Le Blanc, *Christelijke Iconografie. Opstellen over iconografische aspecten van het Nederlands kerkelijk kunstbezit* (Den Haag 1990).
- Website Museum Catharijneconvent Utrecht (Kerkcollectie digitaal).
- Website Katholiek Documentatie Centrum, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).

## Noten

- 1 Marien van der Heijden, 15-19.
- 2 Marien van der Heijden, 15-19.
- 3 Marien van der Heijden, 15-19.
- 4 Marike van Roon, 114-115.
- 5 Marike van Roon, 118.
- 6 Mededelingen mevrouw A.H.M. Huijben en mevrouw M. Treurniet.
- 7 J.W. van der Burg, 55-56.
- 8 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 9 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 10 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).

- 11 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 12 Archief Alg. RK Progandavereniging De Katholieke Garde, Rotterdam.  
Katholiek Documentatie Centrum, Radboud Universiteit Nijmegen.
- 13 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 14 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 15 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 16 Website [historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels](http://historiebartholomeuspoeldijk.nl/vaandels).
- 17 Martien Hoogland, 7-8.
- 18 Archief Katholieke Middenstandsbond, bisdom Haarlem. Katholiek Documentatie Centrum, Radboud Universiteit Nijmegen.
- 19 J.N.M. van Leeuwen, 118.
- 20 Kerkcollectie digitaal Catharijneconvent Utrecht.
- 21 Kerkcollectie digitaal Catharijneconvent Utrecht en Nico van Dijk,  
H. Martelarenparochie De Lier.
- 22 Kerkcollectie digitaal Catharijneconvent Utrecht.

## Erratum Historisch Jaarboek Westland 2018

Helaas zijn in de tekst van het artikel *Rooms-katholieke vaandels in het Westland* van Frank de Klerk de nummers weggevalen die verwijzen naar de noten aan het slot van het artikel. De plaats in de tekst waar de nummers van de noten horen te staan, is hieronder weergegeven.

- Noot 1: blz. 18, regel 20, na *vaandelfonds*.
- Noot 2: blz. 18, regel 27, na *organisatie*.
- Noot 3: blz. 19, regel 3, na *teksten*.
- Noot 4: blz. 19, laatste regel, na *Molkenboer*.
- Noot 5: blz. 21, regel 9 van onder, na *circa f 1000*.
- Noot 6: blz. 23, regel 4, na *gekomen*.
- Noot 7: blz. 23, laatste regel, na *ter ziele*.
- Noot 8: blz. 25, regel 11, na *FNV*.
- Noot 9: blz. 25, regel 17, na *bestaan*.
- Noot 10: blz. 25, regel 24, na *zonde*.
- Noot 11: blz. 25, regel 8 van onder, na *parochianen*.
- Noot 12: blz. 26, regel 3, na *slapen'*.
- Noot 13: blz. 26, regel 13, na *opgeheven*.
- Noot 14: blz. 26, regel 24, na *bestaan*.
- Noot 15: blz. 26, regel 7 van onder, na *elkaar*.
- Noot 16: blz. 28, regel 5, na *1968*.
- Noot 17: blz. 28, regel 13 van onder, na *Utrecht*.
- Noot 18: blz. 28, regel 9 van onder, na *gestalte*.
- Noot 19: blz. 30, regel 7, na *vervaardigen'*.
- Noot 20: blz. 30, regel 12, na *opbloei*.
- Noot 21: blz. 30, regel 5 van onder, na *sacramentsprocessie*.
- Noot 22: blz. 32, regel 11, na *kwasten*.

# Er zijn geen katholieke tomaten, en ook geen protestante

## Verzuiling en ontzuiling van de agrarische belangenbehartiging

*Dr. ir. Aad Vijverberg heeft eind 2016 een concepttekst bij de publicatiecommissie van dit jaarboek ingeleverd met de vraag 'of het iets was.' Het betrof een artikel over de ontwikkelingen binnen de agrarische belangenbehartiging. Niet lang daarna kwam Aad te overlijden. We waren van mening dat het goed zou zijn om zijn verhaal te vervolmaken en in dit jaarboek te publiceren. Het artikel is bewerkt door Gustaaf van Gaalen. Inhoudelijke inbreng was er van de voormalige voormannen Marius Varekamp, Hans Barendse en Sirach de Vos. Dank aan hen voor hun bijdragen.*

### Inleiding

In het midden van de negentiende eeuw werden regionale landbouworganisaties opgericht die de belangen van de boeren en tuinders dienden. Landelijk werd er samengewerkt in het Nederlands Landbouw Comité. De eenheid werd doorbroken door de oprichting van katholieke en protestants-christelijke organisaties. Deze verzuiling heeft lang standgehouden maar is – mede door de aanjaagfunctie van Westlandse tuinbouwvoormannen – in de jaren negentig geëindigd met als resultaat de oprichting van LTO-Nederland.

### Opkomst van de landbouworganisaties

In 1847 werd de 'Hollandsche Maatschappij van Landbouw' (HMvL) opgericht, de eerste en lange tijd enige organisatie die zich met landbouw in de Hollanden (Noord- en Zuid-Holland) bezighield. Weldra werden regionale afdelingen opgericht, waaronder de afdeling 'Westland'. Een van de initiatiefnemers hiervan was Jhr. mr. D.R. Gevers Deynoot, toenmalig bewoner van het landhuis Rusthoek in Loosduinen.

Het eerste hoofdbestuur van de regionale Hollandse Maatschappij van Landbouw bestond uit zeven leden: twee boeren, vier edellieden en een niet-agariër uit Amsterdam. De laatsten waren grootgrondbezitters. In die tijd werden ook in andere delen van het land regionale landbouwmaatschappijen opgericht. In 1884 verenigden zij zich en richtten het 'Nederlandsch Landbouw Comité' op. De ene, natio-



nale landbouworganisatie was hiermee een feit. Het Nederlandsch Landbouw Comité was een organisatie ter bevordering van de landbouw, maar – zeker in de negentiende eeuw – niet een organisatie van boeren, van landbouwers. In 1918 verwierf de organisatie het predicaat 'Koninklijk' en werd vanaf toen aangeduid als KNLC.

*Jhr. mr. D.R. Gevers Deynoot, rechter en medeoprichter van de Hollandse Maatschappij van Landbouw, afdeling Westland. Foto circa 1870. Collectie Haags Gemeentearchief.*



### De verzuiling

De eenheid in de landbouworganisatie heeft ruim een halve eeuw standgehouden. In 1892 werd 'Boaz' gesticht: een protestants-christelijke ondernemersorganisatie die gericht was op het doordenken van de maatschappij vanuit de eigen geloofsovertuiging.<sup>1</sup> Dit was geen doe-, maar een bezinningsorganisatie en dus geen ondergraving van de eenheidsorganisatie op landbouwgebied. In 1896 werd de 'Nederlandsche Boeren Bond' opgericht: een interconfessionele, maar vooral rooms-katholieke boerenbond. Van de leden eiste de bond erkenning van 'God, huisgezin en eigendom' als grondslag van de maatschappij. Deze bond stelde niet de landbouw centraal, zoals de maatschappijen deden, maar de landbouwers. In 1920 is hieruit de KNBTB, de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuinders Bond ontstaan. Twee jaar eerder in 1918 ontstond uit Boaz de CBTB, de Christelijke Boeren- en Tuinders Bond. Over het aan deze bonden ten grondslag liggende verzuilingsproces heb ik eerder gepubliceerd in ons jaarboek.<sup>2</sup>

Onderlinge samenwerking hebben de drie landelijke landbouworganisaties gezocht vanaf 1922. Toen besloten zij om eenmaal per twee maanden op landelijk vlak gezamenlijk te overleggen.<sup>3</sup> De centrale organisaties hielden zich bezig met belangenbehartiging in de richting van de overheid. Ook vervulden zij een belangrijke rol als overlegorgaan van de gewestelijke organisaties en economische instellingen zoals boerenleenbank, hypotheekbank, verzekeringen, pakhuizen, veilingen en dergelijke.

De gewestelijke bonden met hun plaatselijke organisatiestructuur ontwikkelden zich op hun beurt tot standsorganisaties. Ze hielden zich bezig met een scala aan activiteiten: onderwijs, sociaal-godsdienstige vorming, economische en technische voorlichting, verzekering van risico's op en rond het bedrijf, charitatieve werken, afzet en verwerking van producten en politieke belangenbehartiging. Behalve voor de boeren en tuinders waren ze ook actief voor hun vrouwen en voor jonge ondernemers. Boeren en tuinders konden lid worden bij de plaatselijke afdeling van een bond, waarbij een keuze gemaakt kon worden tussen de katholieke LTB (Land- en Tuinbouw Bond, de regionale organisatie van de KNBTB in de Hollanden), de christelijke CBTB en de algemene HMvL. In de praktijk was de keuze niet zo moeilijk: men koos over het algemeen voor de bond van de eigen religie. De katholieke tuinders vormden de grootste groep en daarmee was de LTB de grootste en belangrijkste bond van het Westland. Vanaf de jaren dertig was er bovendien een directe lijn met het hoofdbestuur van de regionale organisatie door de aanstelling van G.W. Kampschöer – burgemeester te Monster – als algemeen voorzitter van de LTB. Hij vervulde die functie tot 1958.



*G.W. Kampschöer, van 1922 tot 1944 burgemeester van de gemeente Monster en van 1925 tot 1937 Tweede Kamerlid voor de Roomsche Katholieke Staatspartij. Hij was algemeen voorzitter van de LTB van begin jaren dertig tot 1958. Collectie Historisch Archief Westland.*

De crisis in de jaren dertig zorgde voor grote malaise in de land- en tuinbouw. Tuinders wilden beschermende maatregelen, maar vonden dat de bonden te weinig voor elkaar wisten te krijgen bij de Nederlandse regering. Dat leidde in 1933 tot de oprichting van een categorale, meer activistische organisatie van tuinders: de Nederlandse Tuindersbond (NTB). Het doel was om bij de regering actie te voeren voor het verkrijgen van meer steun aan de noodlijdende tuinbouw en het treffen van maatregelen om de afzet van de producten te bevorderen. De oprichtingsvergadering vond plaats in gebouw 'Varia' te Loosduinen en aanwezig waren driehonderd tuinders uit het Westland, Loosduinen, Delft, de B-driehoek en Rotterdam, die massaal lid werden. De leden van deze organisatie waren waarschijnlijk vooral 'neutraal' en zouden vanuit

de 'verzuiling' gezien lid dienen te zijn van de HMvL. Binnen de HMvL namen de tuinbouwproblemen echter niet zo'n grote plaats in. Het volgende citaat uit het in 1959 uitgegeven gedenboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de overkoepelende organisatie, het KNLC, is in dit opzicht veelzeggend:<sup>4</sup>

*Tenslotte moet worden geconstateerd dat het punt organisatie niet de sterkste zijde van de tuinbouw was. Het organisatiewezen in de tuinbouw toonde in die tijd [voor WO-II] een beeld van grote verdeeldheid en evenals in de landbouw gebrek aan coördinatie en eenheid.*

In dit gedenboek noch in het gedenboek over de geschiedenis van de Hollandse Maatschappij van Landbouw uit 1947<sup>5</sup>, werd de NTB anders dan terloops genoemd. Vermeldenswaard en merkwaardig is wat het gedenboek van de derde landelijke landbouworganisatie, de CBTB, in 1948 schreef over de NTB:<sup>6</sup>

*Deze Nederlandse Tuindersbond had zijn leden hoofdzakelijk in Noord- en Zuid-Holland. Daar was een merkwaardig verschil tussen het gros van de Noord- en Zuid-Hollandse leden. In Noord-Holland heerste op de vergaderingen de communist. In Zuid-Holland de nationaal-socialistisch georiënteerde tuinders.*

Voor de Tweede Wereldoorlog waren er waarschijnlijk weinig contacten tussen de regionale standsorganisaties van tuinders. De HMvL had al bij de oprichting in 1847 een afdeling Westland. De NTB, die in 1946 opging in de HMvL, had plaatselijke afdelingen. De in 1915 opgerichte LTB had vanaf 1918 een regionale kringorganisatie.<sup>7</sup> In 1933 was de CBTB tot een kringorganisatie in het Westland gekomen.<sup>8</sup> Contracten over het loon werden tussen één vakbond en één werkgeversorganisatie gesloten. In de jaren twintig van de vorige eeuw werden deze contracten per plaats afgesloten.<sup>9</sup> Zo was het loon bij LTB-tuinders in Poeldijk systematisch hoger dan bij LTB-tuinders in Naaldwijk. In de crisisjaren werd wel meer samenwerking gezocht. De loononderhandelingen die in het voorjaar van 1940 tot een akkoord met de werknemers leidden, werden gedaan door de kringorganisaties tezamen. Wel werd er voor de werknemers in 's-Gravenzande een uitzondering gemaakt 'in verband met de bijzondere cultures'.<sup>10</sup>

## Oorlogsjaren

In mei 1940, kort na de capitulatie, besloten de drie landelijke organisaties tot het stichten van een centraal secretariaat, maar elke organisatie bleef apart bestaan. Door de bezetter werd echter niet gedacht vanuit verzuilde organisaties, maar vanuit een eenheidsorganisatie, geleid door een echte leider. Dat werd als eerste duidelijk gemaakt bij de vakcentrales, die door de Duitsers onder NSB-leiding wer-

den geplaatst. Nadat ook het RKWV (Rooms Katholiek Werklieden Verbond) onder NSB-leiding werd geplaatst, reageerde het Nederlandse episcopaat hierop door te verklaren, dat het RKWV nu een NSB-organisatie was en dat het dus voor een katholiek niet toegestaan was om van deze organisatie lid te blijven. Ik schreef in de vorige zin 'dus', omdat in januari 1941 het episcopaat katholieken verboden had lid van een NSB-organisatie te zijn op straffe van weigering van de sacramenten. Deze weigering stond gelijk met uitsluiting uit de kerkelijke gemeenschap. Rond 95% van de leden van het RKWV zegde zijn lidmaatschap op. De woede van de Duitsers over de bisschoppelijke brief was groot. Enkele dagen na het uitbrengen van deze brief werden nog enkele katholieke organisaties, waaronder de KNBTB, genazificeerd. De leegloop van deze organisaties verliep op gelijke wijze. In november van dat jaar ondergingen het KNLC en de CBTB hetzelfde lot. Het hoofdbestuur van de CBTB vroeg haar leden om te bedanken als lid van deze organisatie. Dat verzoek is massaal opgevolgd.<sup>11</sup> Binnen het KNLC (toen tijdelijk weer NLC geheten) verliep de leegloop minder eensgezind. Over de opheffing van de NTB heb ik geen gegevens gevonden. Uit het feit dat deze organisatie na de oorlog heropgericht is, blijkt dat ook zij opgeheven is in de oorlog. Of en in hoeverre de plaatselijke of regionale afdelingen van de standsorganisaties na de genoemde opheffingen nog activiteiten ontwikkeld hebben, is onduidelijk. De CBTB-afdeling De Lier heeft na de opheffing nog enkele bestuursvergaderingen belegd.<sup>12</sup> In Naaldwijk, zo weet ik uit eigen ervaring, functioneerde het bestuur van de plaatselijke LTB onder de naam 'subcomité van de [niet verboden] Katholieke Actie'. Uit meerdere bronnen blijkt, dat bestuursleden van de plaatselijke afdelingen acties ondernomen hebben om hun leden te bewegen het lidmaatschap van de standsorganisatie op te zeggen en geen medewerking te verlenen aan de Landstand, de landbouworganisatie die onder leiding van de NSB stond.

### Gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel

In Sint Michielsgestel was in de oorlogsjaren een gijzelaarskamp gevestigd. De daar verblijvende gijzelaars waren bekende Nederlanders die door de Duitsers gevangen genomen waren. De Duitsers dreigden een aantal gijzelaars dood te schieten als door het verzet daden gepleegd zouden worden tegen de belangen van de bezetters. Een aantal keren is dit dreigement daadwerkelijk uitgevoerd. In gespreksgroepen werd in Sint-Michielsgestel gefilosofeerd over de toestand na de oorlog. Een van de gevangenen was Jac. Groen, lid van de (toen ontbonden) Tweede Kamer en voorzitter van de (ook ontbonden) vakgroep tuinders van de LTB. Hij schreef in zijn memoires:<sup>13</sup>

*Aan prof. Schermerhorn werd duidelijk gemaakt, dat wij katholieken niets voelden voor een eenheidsorganisatie, welke hij voorstond, omdat ook t.a.v. de agrarische belangen en de welvaartsbevordering voor de boeren- en tuindersgezinnen de*

*levensbeschouwing een rol speelt en er alles voor te zeggen was, dat de oude beproefde organisaties hun werk weer zouden kunnen voortzetten.*

### Verzuiling toch bedreigd?

De plannen om tot één organisatie voor de gehele landbouw te komen leefden wel. Zowel de algemene ondernemersorganisatie (KNLC) als de algemene landarbeidersbond (Landarbeidersbond NVV) stonden op het standpunt dat binnen hun organisatie plaats was voor iedere ondernemer c.q. iedere landarbeider. Binnen deze organisaties besepte men ook, dat samenwerking niet tot stand zou komen als men het bestaan van confessionele organisaties niet zou erkennen.<sup>14</sup> De plannen om tot één organisatie te komen voor de land- en tuinbouw waren het verst ontwikkeld in Friesland.<sup>15</sup> In de herfst van 1944 werd een opgesteld plan door de vertegenwoordigers van de drie landbouworganisaties (de algemene, de christelijken en de katholieken) aanvaard. Eind 1945 hadden zich al meer dan twintigduizend begunstigers voor de nieuwe vereniging, de 'Fryske Lânbou Stifting' opgegeven.<sup>16</sup> Het idee van de ene organisatie is daarna echter een zachte dood gestorven. Interessant is een vermelding in het CBTB gedenkboek uit 1948 over de 'eenheidsorganisatie'.<sup>17</sup> Hierin staat:

*Onder leiding van enige landbouwconsulenten was men bezig een eenheidsgetimmerte op landbouwgebied in elkaar te zetten. Men wilde de standsorganisaties laten voortbestaan als, gelijk men het noemde, bezinningsorganisaties [vergelijk Boaz], maar het eigenlijke werk zou geschieden door bedoelde eenheidsorganisatie. Kort voor de slag bij Arnhem [september 1944] had in deze stad de laatste bespreking met dit comité plaats, waarbij het verkrijgen van overeenstemming niet mogelijk bleek.*

Het idee van de eenheidsorganisatie heeft niet alleen opgang gemaakt in de landbouw, maar ook in de tuinbouw. Het archief van het Westlands Museum bezit het pamflet 'De Nederlandse Tuinbouw op een kruispunt' en de eerste vier nummers van het blad 'De Nieuwe Koers'. Dit laatste was een vakblad dat verscheen vanaf januari 1945. In dit blad werd melding gemaakt van het verschijnen van het pamflet 'De Nederlandse Tuinbouw op een kruispunt'.

Het blad 'De Nieuwe Koers' pleitte ervoor dat het Centraal Bureau van de Tuinbouwveilingen, het CBT, zou uitgroeien tot de centrale belangenbehartiger van alle groenten- en fruittelers. Het idee van een andere organisatievorm voor de tuinbouw was niet vreemd. De drie landbouworganisaties waren door de bezetter opgeheven. Het idee dat er iets nieuws diende te komen, leefde niet alleen in Friesland, zoals we boven gezien hebben, maar ook in Noord-Hollandse tuinbouwkrin-



Vakblad "De Nieuwe Koers", eerste jaargang, nr. 3, maart 1945. Collectie Westlands Museum.

gen. De belangstelling voor een organisatie waarbij het CBT een centrale plaats innam, was niet zo vreemd. De crisisjaren waren voor de op export gerichte tuinbouw zware jaren geweest. De oorlogsjaren waren, economisch althans, veel aantrekkelijker dan de jaren dertig daarvoor. Het prijsvormingsmechanisme was in de oorlogsjaren geheel en in de

crisisjaren voor een deel uitgeschakeld. In de oorlog werden de producten verhandeld tegen vaste prijzen. In de crisisjaren hadden steunregelingen en aanbodsbeperking het prijsvormingsmechanisme uitgehold. Het handelsapparaat was in de oorlogsjaren praktisch uitgeschakeld. Er was ook een roep om 'socialisering' van de tuinbouw, om 'geleide economie' in de tuinbouw. Belangstelling daarvoor bestond ook, zij het in bescheiden mate, in het Westland.

De 'socialisering' sloeg aan en ik denk dat de oorzaak hiervan was, dat bij veel agrariërs en ook bij tuinders het idee leefde dat afzet tegen gegarandeerde prijzen zo slecht nog niet was. Binnen het CBT lokte het idee aangaande de rol die het CBT toebedeeld kreeg geen applaus uit. In het tweede nummer van 'Groenten en Fruit', het nieuwe orgaan van het CBT, van 2 juli 1945 nam de voorzitter van die organisatie, Jan Barendse, krachtig afstand van het idee en van de rol die de auteurs van 'De Nieuwe Koers' het CBT toedachten. Hem stond herstel van het oude organisatiepatroon voor ogen. Hij uitte dit met de volgende woorden:<sup>18</sup>

*De gedachte, die in sommige kweekerskringen heerscht aangaande de oprichting van één groote landelijke organisatie, die alle belangen van den tuinbouw moet omvatten, kan ondergeteekende dan ook niet delen. De vrijheid van het zich kunnen vereenigen, waarvoor óók vijf jaar is gevochten, is een kostbaar goed waarover het individu zelf de beslissing heeft. En er is ten plattelande nog overvloed van werk om den achterstand op cultureel en sociaal gebied in te halen, waarvoor de Standsorganisaties de aangewezen lichamen zijn.*

De katholieke tuinders, verenigd in de LTB, moesten onder leiding van hun eerder genoemde vakgroepvoorzitter Jac. Groen weinig hebben van neutrale organisaties. In 1940 verscheen een gedenkboekje ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de LTB.<sup>19</sup> Het volgende citaat hieruit geeft iets weer van de gevoelde rivaliteit tussen de LTB en het CBT:

*Weliswaar is in LTB-kringen altijd de noodzaak van het veilen van tuinbouwproducten ingezien. Toch konden de rechtgeaarde LTB-leden het niet zetten, dat door toedoen van hun vakgenoten de invloed van de Veilingverenigingen zich dermate ontwikkelde dat het toescheen alsof deze verenigingen – en haar Centraal Bureau in het bijzonder – de stoel van de standsorganisatie bezetten. Vooral ook de principiële inslag van de L.T.B. en van het C.B.T. leidde herhaald tot strijd. De eerste ernstige vormen van actie en reactie hieromtrent dateren van 1933.*

Het conflict ('de eerste ernstige vormen van actie en reactie') betrof waarschijnlijk de samenstelling van het bestuur van de Groenten en Fruit Centrale, het orgaan dat de crisismaatregelen die de regering voor deze sector had afgekondigd, moest uitvoeren. In het bestuur van deze centrale had het CBT vijf zetels. De LTB, waarschijnlijk vooral de Noord-Hollandse tuinders, vonden dit onevenredig veel.<sup>20</sup> Na de Tweede Wereldoorlog was de afkeer van het CBT bij de LTB nog allerminst over. Duidelijk kwam dit naar voren toen A.J. Baars op 1 maart 1946 in dienst trad van de LTB. De secretaris van de Tuinbouwvakgroep, de heer P.G. Tel, zei toen tegen Baars: 'Jouw belangrijkste taak is het om zeep helpen van de invloed van de neutrale organisaties, te weten het Centraal Bureau van Tuinbouwveilingen en Bloembollencultuur.'<sup>21</sup>

### **Uit de Naaldwijkse veilingverslagen**

Na de capitulatie van Duitsland werden de drie standsorganisaties in rap tempo weer opgericht. Men ondernam snel gezamenlijke activiteiten. Het jaarverslag 1945 van de Naaldwijkse veiling maakte daar al melding van:<sup>22</sup>

*Wij memoreeren nog even dat de tuinbouwavondcursus, welke een reeks van jaren verzorgd werd door de veilingen Honselersdijk en Naaldwijk, overgegaan is in handen van de drie standsorganisaties. Men oordeelde dat zij voor dit werk meer geëigend waren. Onzerzijds is hiertegen geen bezwaar gemaakt.*

De oprichting van de Stichting voor de Landbouw (de privaatrechtelijke voorloper van het publiekrechtelijke Landbouwschap) baarde bij dit veilingbestuur grote zorgen. Men vreesde een uitholling van de veilingorganisatie (en van de tuinbouw) als gekozen zou worden voor het systeem van gegarandeerde prijzen. De weg dus die

de akkerbouw en de veehouderij voor een belangrijk deel ingeslagen waren. Toen M. Prins, de voorzitter van het CBT, benoemd werd als voorzitter van de afdeling Groenteteelt van de Stichting voor de Landbouw, was het bestuur van de Naaldwijkse veiling gerustgesteld.

### Conflicten op landelijk vlak

Een conflict betrof het vakblad 'Groenten en Fruit'. In 1950 stelde het CBT voor om dit huisorgaan van het CBT gratis onder de leden te verspreiden. De geestelijk adviseurs van de gewestelijke organisaties namen in een open brief, gepubliceerd in 'Boer en Tuinder' (het weekblad van de KNBTB), het standpunt in dat katholieke tuinders niet mee mochten werken aan de verspreiding van een neutraal blad onder katholieke tuinders.<sup>23</sup> Dit standpunt leidde tot veel discussie, ook in katholieke kring.<sup>24</sup> Het katholieke weekblad 'De Nieuwe Eeuw' stelde spottenderwijs dat een confessionele afzetorganisatie ervoor diende te waken, dat er uitsluitend gekocht werd door handelaren/geloofsgenoten. Op de vergadering van de Tuinbouwvakbond van de KNBTB in 1951 deelde voorzitter Groen mee, dat: 'Uit een schrijven van het Hoogwaardig Episcopaat is gebleken, dat katholieke veilingen niet worden vereist'.<sup>25</sup> Ik acht het redelijk waarschijnlijk, dat Jac. Groen om een dergelijke brief gevraagd heeft.

Een tweede conflict tussen een neutrale organisatie en de KNBTB speelde zich na 1945 af in de fruitteelt. In deze sector functioneerde de neutrale NFO (Nederlandse Fruittelers Organisatie) als de centrale organisatie van fruittelers. Die organisatie stamde uit 1898. Na veel geharrewar werd deze eenheid in 1956 verbroken door de oprichting van een rooms-katholieke fruittelersorganisatie. In 1954 verscheen een bisschoppelijk mandement.<sup>26</sup> In dit stuk werd de noodzaak van katholieke organisaties onderstreept. De oprichting van een eigen katholieke fruittelersorganisatie in 1956 is hierdoor ongetwijfeld gestimuleerd. Acht jaar later in 1964 werd de eenheid in de fruitwereld hersteld met de erkenning van de landelijke organisaties, dat 'de NFO te zien (is) als de enige gemeenschappelijke vaktechnische organisatie voor de fruittelers in Nederland'.<sup>27</sup>

Het conflict over de neutrale organisaties is langzamerhand, waarschijnlijk door het verdwijnen van enkele heethoofden en de verminderde betekenis van de verzuiling, in de vergetelheid geraakt.

### 3 HLO-Westland

Het 'onverzuild' vergaderen was voor Westlandse tuinders niet ongewoon. Elke tuinder was lid van minstens één onverzuilde veiling. Dat maakte de samenwerking tussen de drie Westlandse standsorganisaties waarschijnlijk gemakkelijker dan in plaatsen of regio's waar geen onverzuilde organisaties waren, zoals in Loosduinen. In 1945 vergaderden de organisaties al gezamenlijk over de toen in oprichting



zijnde Stichting voor de Landbouw. De tweejarige tuinbouwavondcursus, die in praktisch alle dorpen gegeven werd, was in de meeste plaatsen na de Tweede Wereldoorlog een activiteit van de drie plaatselijke standsorganisaties. Over een te stichten Middelbare Tuinbouwschool kon men het echter niet eens worden. Wel nam men in 1951 gezamenlijk zitting in de Commissie van Toezicht op de toen gestichte Rijks Middelbare Tuinbouwschool in Naaldwijk.<sup>28</sup> In ons jaarboek is over de verwickelingen rond de stichting en het gearrewar tussen de organisaties over deze school eerder gepubliceerd.<sup>29</sup>

In de jaren zestig ontstond er een beweging om op lokaal en regionaal gebied nauwer te gaan samenwerken. In de tuinbouw waren in die jaren veel problemen die bij alle drie zuilen speelden. Het ging om onderwerpen als milieuvervuiling, ruimtelijke aanslagen op het Westland en vervuiling van het oppervlaktewater. Het gezamenlijk optrekken leidde tot resultaten en daarom werd dit in 1971 geformaliseerd met de oprichting van de federatie '3 HLO-Westland' (HLO staat voor Hollandse Landbouw Organisaties). Hoewel de landelijke confessionele organisaties tegen te nauwe samenwerking waren, zetten de toenmalige bestuurders door. De eerste bestuurders waren de drie kringvoorzitters Leen Middelburg (HMvL), Marien van der Sar (CBTB) en Cor Grootsholten (LTB). De LTB was de grootste van de drie en leverde de secretaris voor dit overleg.

### Het organisatiepatroon rond 1980

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw bestond er een uitgebreid en gevestigd organisatiepatroon. Elke tuinder werd geacht lid te zijn van drie verschillende organisaties. Ik noem deze organisaties in volgorde van belangrijkheid in de ogen van de tuinders, namelijk:

1. De veiling(en). De organisaties die verantwoordelijk waren voor de afzet van de producten.
2. De studieclub(s). De organisaties die verantwoordelijk waren voor de ontwikkeling en verspreiding van de teelttechnische kennis onder de tuinders.
3. De standsorganisatie. De organisatie die verantwoordelijk was voor de sociaal-economische belangenbehartiging.

Het belang dat aan de studieclubs werd gehecht, kan goed worden geïllustreerd aan de hand van een citaat van J.M. Jacobs, toen werkzaam op het proefstation Naaldwijk, uit 1976:<sup>30</sup>

*De groenteteelt onder glas is in vele streken goed georganiseerd, doordat vanouds de veilingen als contactpunten hebben gefungeerd. In teelttechnisch en bedrijfs-economisch opzicht fungeren de studieclubs, verenigd in de Nederlandse Vereniging van Tuinbouwstudiegroepen, als centra voor vele voorlichtingsactiviteiten in groepsverband. Zij werken bijzonder efficiënt en zijn onmisbaar als voorlichtings-*

*orgaan. Het overgrote deel van de betere glasgroentetelers is er actief lid van en de voorlichters zijn als technisch adviseur nauw bij het studieclubwerk betrokken.*

De studieclubs zijn een belangrijke stimulator geweest voor het 'over de eigen zuil heen' samenwerken tussen de tuinders. Men stelde in dat verband dat er immers geen katholieke tomaten zijn, en ook geen protestante.

### Op weg naar LTO-Nederland

De samenwerking tussen de drie standsorganisaties kreeg vooral gestalte op lokaal en regionaal vlak. Het Westland was hierin voorloper.



*De tuinbouwstructuurcommissie Zuid-Holland oriënteert zich in 1985 bij een Westlandse teler vanwege de discussie over methylbromide. Van links naar rechts: A. Ploeg (staatssecretaris van Landbouw en Visserij), J.M. Jacobs (directeur Proefstation), H.A. Barendse (kringvoorzitter LTB Westland), H.J. de Bruin (directeur Plantenziektenkundige Dienst), R. Woudstra (Ministerie van Landbouw en Visserij), A.P. van der Lee (secretaris 3 HLO-Westland), tuinder A. Stolze, S. de Vos (voorzitter HMvL, kring Westland). Foto: collectie A. van der Lee.*

De drie kringvoorzitters zaten steeds gezamenlijk rond de tafel met relevante partijen en dat was niet efficiënt. De standsorganisaties hadden verder te kampen met slinkende ledenaantallen door de schaalvergroting in de tuinbouw. Ook het onderhouden van vaktechnische organisaties werd daardoor te duur.



*Het bestuur van 3 HLO-Westland in vergadering op 23 maart 1987. Van links naar rechts: Hans Barendse (LTB Westland), Sirach de Vos (HMvL Westland), Arie van der Lee (secretaris), Chris Overkleeft (CBTB Westland). De vergaderingen vonden plaats in de bestuurskamer van Veiling Zuid. Foto: collectie A. van der Lee.*

Er werd gezamenlijk met vele partijen overleg gevoerd, maar toch werd slechts sporadisch naar buiten getreden als 3 HLO-Westland. Veelal wilden de bestuurders hun eigen organisatie profileren. Het gezamenlijk naar buiten treden gebeurde wel bij het aanbieden van cursussen en bij de acties in 1984 tegen de hoge gasprijzen. Heel zichtbaar was een actie in 1988, waarbij gezamenlijk werd getracht om nieuwe leden binnen te halen. Een grote bus werd daarbij ingezet, die van veiling naar veiling ging.

Het gezamenlijk optrekken in 3 HLO-Westland beviel erg goed en toen een aantal Westlandse voormannen regionale en landelijke voorzitterschappen ging vervullen, kwam er snelheid in het proces. Eind jaren tachtig was Naaldwijker Marius Varekamp voorzitter van de landelijke KNLC, Naaldwijker Hans Barendse van de Nederlandse LTB en 's-Gravenzander Chris Overkleeft van de Nederlandse CBTB. Het KNLC is altijd voorstander geweest van één gezamenlijke land- en tuinbouworganisatie. In 1988 richtte de HMvL (onderdeel van de KNLC) een brief tot de LTB en de CBTB West-Nederland met de vraag of men bereid was de mogelijkheid van één landbouworganisatie in de Hollanden te onderzoeken. Na een aantal gesprekken moest de CBTB West-Nederland zich terugtrekken, omdat haar landelijke organisatie niet wilde dat de eigen identiteit zou verdwijnen. De LTB ging echter wel in op het verzoek en dit leidde – na een lang proces – in 1992 tot de oprichting van de Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie (WLTO), een gezamenlijke werkmaatschappij



*In 1988 werd een actie gestart om leden te werven. Daarbij werd een dubbeldeksbus ingezet. De besturen van de drie regionale standsorganisaties reden hiermee van veiling naar veiling. Foto: collectie A. van der Lee.*

van LTB en HMvL onder voorzitterschap van Naaldwijker Hans Barendse. In eerste instantie was dit een federatie, maar niet veel later kwam er dan toch een volledige fusie. Op landelijk niveau werd hen deze stap zeer kwalijk genomen door de KNBTB. Toch zag men daar al snel de noodzaak om tot intensievere samenwerking met de 'algemenen' en de 'christelijken' te komen. Al in 1992 werden de landelijke secretariaten bij elkaar geplaatst in één gebouw en vond er een taakverdeling plaats van de werkzaamheden van de drie landelijke voorzitters. Nadat ook het CBTB tot de conclusie gekomen was dat een verdere 'Alleingang' niet meer haalbaar was, werd besloten in 1995 één nieuwe landelijke organisatie op te richten: LTO-Nederland. Ook de regionale organisaties in de rest van Nederland fuseerden, waardoor er 99 jaar na de verzuiling en aangejaagd door tuinders in het Westland weer één algemene landelijke organisatie in de land- en tuinbouw actief werd.

## Noten

- 1 Boaz: vermogende boer uit het boek Ruth.
- 2 A.J. Vijverberg, 'Verzuiling en veilingen'. In: *Historisch Jaarboek Westland 22* (De Lier 2009) 5-32.
- 3 D.A. Piers, *Wisselend Getij. Geschiedenis van het KNLC 1934-1959* (Den Haag 1959) 35.
- 4 Piers, *Wisselend Getij*, 108.
- 5 C.C. Klijnhout, *Een eeuw Hollandsch Boerenleven*. HMvL (Den Haag 1947).

- 6 P.A. Diepenhorst & Chr. van den Heuvel, *Gedenkboek CBTB 1918-1948* (Den Haag 1948) 189.
- 7 Anonymus, *Langzaam tot bloei, 25-jarige geschiedenis van de LTB 1915-1940* (Haarlem 1940) 8.
- 8 R. E. van der Woude, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001) 144.
- 9 Frans Groot, *Rooms en rechtzinnigen en nieuwlichters* (Hilversum 1992) 232.
- 10 *Herstel, Algemeen Katholiek Weekblad*, uitgave van het r.k. werkliedenverbond in Nederland (8 maart 1940).
- 11 Diepenhorst & Van den Heuvel, *Gedenkboek*, 88.
- 12 J. van Dijk, *Christelijke Boeren- en Tuinders Bond, afd. De Lier, 1930-1980* (1980).
- 13 J. Groen Azn, *Gedenkschrift*, gepubliceerd bij gelegenheid van het gouden jubileum van de LTB (Haarlem 1965).
- 14 Diepenhorst & Van den Heuvel, *Gedenkboek*, 95.
- 15 Van der Woude, *Op goede gronden*, 246 e.v.
- 16 Pieter Terpstra, *Honderd jaar Friese Landbouw* (Leeuwarden 1977) 302.
- 17 Diepenhorst & Van den Heuvel, *Gedenkboek*, 96.
- 18 J. Barendse, *De taak van de centrale tuinbouworganisatie*. Groenten en Fruit (1945) 1.
- 19 Anonymus, *Langzaam tot bloei*.
- 20 J.M. van Marrewijk (red.), *Blijvende dynamiek. 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*. (Haarlem 1992) deel I, 66.
- 21 Van Marrewijk, *Blijvende dynamiek*, deel II, 76.
- 22 L.E. v.d. Hoeven en V.Ph. Valstar, *Jaarverslag 1945 Coöp. Fruit en Groentenveiling "Naaldwijk"* (1946).
- 23 M. Smits, 'Boeren met beleid', Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (1997), 450-451.
- 24 Smits, 'Boeren met beleid', 450-451.
- 25 Anonymus, *Vergadering Tuinbouwvakbond K.N.B.T.B. te Utrecht*. Het Binnenhof, 4 januari 1951.
- 26 Nederlands episcopaat, *De katholiek in het openbare leven van deze tijd* (1954).
- 27 Arie Groot, *Een eeuw strijd om het bestaan in de fruitteelt. 100 jaar NPV-NFO, 1898-1998* (Den Haag 1998) 70.
- 28 Anonymus, *Middelbare Rijkstuinbouwschool te Naaldwijk is gestart*. De West-lander 14-09-1951.
- 29 G.P.A. van Holsteijn, 'De tweede Rijkstuinbouwschool in het Westland'. In: *Historisch Jaarboek Westland 12* (De Lier 1999) 40-58.
- 30 J.M. Jacobs, 'Voorlichting voor de groenteteelt onder glas'. In: E.F. Geesink, *Aspecten van landbouwvoorlichting in Nederland* (Den Haag 1976) 43-47.

# Wegverbetering in het Westland rond 1930

Door de opkomst van het gemotoriseerde verkeer werd begin vorige eeuw een verbetering van het Westlandse wegennet dringend noodzakelijk. Dit artikel gaat in op de geschiedenis van het wegenonderhoud in het Westland en op de werkzaamheden rond de verbetering van een aantal doorgaande wegen, waaronder Verkeersweg 13 van Rijswijk naar Hoek van Holland.

Halverwege de jaren tachtig gaf mijn vader mij een boekje waarvan de titel in goudkleurige letters op de linnen kaft gedrukt stond: *Het Westland ~ Rapport over de verbetering van den Verkeersweg N° 13 Rijswijk - Hoek van Holland met een zijtak naar Delft*.

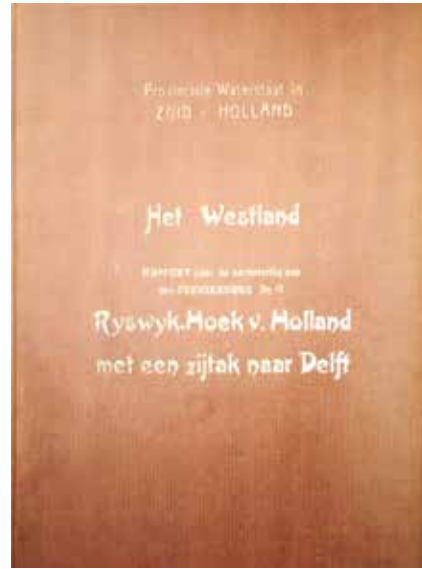
Het boekje, in 1931 uitgegeven door de Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland, geeft een beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de Westlandse wegen en doet uitgebreid verslag van de verbreding en verbetering van Verkeersweg 13 van Rijswijk naar Hoek van Holland. Het boekje is rijk geïllustreerd met foto's die de situatie voor, tijdens en na de verbetering van Verkeersweg 13 weergeven.

Bladerend in het boekje kwam ik een paragraaf tegen waarin mijn grootvader Jacob Goeijenbier en de heer L.M. Franke werden genoemd. Mijn grootvader is al in 1933 op de leeftijd van 42 jaar overleden. Ik begreep dat mijn vader mij een zorgvuldig bewaard boekje had overhandigd. De paragraaf 'Van den Aankoop en de Onteigening' gaf aan waartoe de samenwerking tussen de twee mannen diende. Zij werden door de provincie gevraagd op te treden als taxateurs van onroerend goed met het oog op de aankoop en onteigening van de benodigde percelen voor de verbetering van Verkeersweg 13. Een lint van 20 km eeuwenoude en lange tijd nauwelijks veranderde lokale en interlokale wegen zou volgens het plan tot een provinciale weg ontwikkeld worden.

Omslag van het in linnen gebonden rapport.  
Foto: Frans Holtkamp.

## DE WEGEN IN HET WESTLAND VOOR 1930

Het waren eeuwenlang vooral boerenpaden en landwegen met kwakels en houten bruggen, die naar Den Haag, Rijswijk, Delft en Rotterdam voerden. Het onderhoud van die wegen was in handen van de afzonderlijke ambachten, polderbesturen en soms van particulieren. Na de Franse Tijd kwam het hoogste toezicht op de wegen te liggen bij de koning. In 1835 namen de gemeenten Wateringen en Naaldwijk met toestemming van de provincie het initiatief tot oprichting van een onderhoudscommissie, de 'Commissie van Beheer over eenige verbeterde wegen in het Westland'. Monster en 's-Gravenzande traden al snel toe. Verbetering was noodzakelijk, want de wegen waren een groot deel van het jaar nauwelijks begaanbaar.<sup>1</sup>



*L.M. Franke en J.A. Goeijenbier, taxateurs voor de Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Particuliere collectie.*

## Tol betalen

Op 4 mei 1837 werd bij Koninklijk Besluit aan de Commissie vergunning verleend tot tolheffing teneinde de bij de Commissie in beheer zijnde wegen in volledig berijdbare staat te brengen en te houden door middel van 'bepuining, beschulping, bestrating of bekoolassching'. Begin 1839 bracht men een puinbed op de wegen aan en daarover werd een schelpendek gelegd. Het betrof de landwegen vanaf de Hoornbrug en die vanaf 't Haantje bij Delft, samenkomend bij de Tol op de hoek van de Kleiweg en Lange Kleiweg, waarna de weg zich halverwege oud-Rijswijk en Wateringen splitste. We zien globaal twee routes: de een loopt verder via Schaapweg, Sammersbrug, Wateringen en Poeldijk naar Monster. De andere leidt via de Korte Kleiweg en over de Hooge Heul naar Wateringen, Kwintsheul en Naaldwijk met een zijtak naar Honselersdijk. De verbinding Naaldwijk - Heenweg werd er ook bij betrokken. Van de provincie werd f 15.000,- als subsidie verkregen en daarnaast werd f 60.000,- geleend voor het eerste grote onderhoud.

In de loop van 1839 werd begonnen met tolheffing.<sup>2</sup> De eerste tolplaats kwam te staan bij de hoek Korte Noordweg - Mientweg, nu Poeldijkseweg. De tweede in Kwintsheul ter hoogte van de huidige Hoenderparklaan en een derde op de hoek Lange Kleiweg - Kleiweg te Rijswijk. Voor de tol bij de Kleiweg gingen dezelfde tarieven gelden als bij rijkswegen, namelijk het dubbele van de tarieven van de twee andere tollens.



*De tol bij de Korte Noordweg, 1926. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Fotobewerking: auteur. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*



Bijna negentig jaar duurde deze situatie. De tolopbrengsten boden echter onvoldoende soelaas; het wegenonderhoud pakte altijd duurder uit dan de inkomsten toestonden. De gemeenten legden er dus geld op toe.<sup>3</sup> Om de ergste nood te lenigen lagen er bergjes schelpengrit of steenslag langs de landwegen om daarmee gaten en kuilen te vullen.



*De Schaa Weg in de oude toestand, 1927. Collectie Westlands Museum.*

Voerlieden probeerden het betalen van tolgeld te ontlopen door honden uit te spannen en ze los van de kar onder de tolboom door te sturen. Paarden werden uitgespannen en aan de hand door de tol geleid. Voor het duwen of trekken van de kar stak men dan voor enkele meters zelf de handen uit de mouwen, desnoods met omstanders. Controleurs van de polderbesturen en het hoogheemraadschap bepleitten voor zichzelf vrije doorgang. Tolgeld werd ook wel afgekocht voor een langere periode, zodat bijvoorbeeld bodediensten en busdiensten, zoals de VIOS uit Wateringen, geen oponthoud ondervonden. Aanvankelijk werd de tolconcessie elke tien jaar verlengd en vanaf 1880 elke drie jaar.<sup>4</sup>

De wegen werden met schelpen onderhouden, nog wat later met grind. Vanaf 1907 werden grind en grof, maar scherp basalt gebruikt. Dat laatste veroorzaakte lekke banden. Sommige wegdelen waren bestraat of van paardenpaden met waalklinkers voorzien. Dit was een grote verbetering. De tolopbrengsten namen tussen 1840 en 1910 toe door het zich uitbreidende verkeer, maar het toenemende verkeer stelde ook hogere eisen aan de wegen. De gemeentelijke bijdragen moesten daardoor worden verhoogd. Ging het in 1840 nog om ongeveer f 1200,-, in 1910 lag de bijdrage rond de f 4300,-. De in 1840 vastgestelde toltarieven werden in 1923 voor het eerst verhoogd na in 1910 te zijn aangepast vanwege het opkomende verkeer van motorvoertuigen en fietsen.<sup>5</sup>

## Economisch belang

Het economisch belang stond bij de Commissie van Beheer steeds voorop. Door de veilingen in het Westland en de groeiende afzetmarkten in de steden was het economisch belang van de streek na 1890 flink toegenomen. Het wegenonderhoud bleef echter tot een minimum beperkt. Het gangbare vervoer, per paard en wagen, handkar of hondenkar, veranderde vanaf het begin van de vorige eeuw meer en meer in gemotoriseerd verkeer. Daarnaast was het goederen- en personenvervoer per trein sinds 1883 belangrijk geworden. In het Westland ontwikkelde de Westlandsche Stoomtramweg Maatschappij (WSM) een vertakt spoornetwerk. Bijna elke veiling kon via een station de verhandelde producten afvoeren. Rond 1920 waren de wegen nog steeds vergelijkbaar met de situatie rond 1840, de tijd waarin de Commissie met haar werk begon: stoffig en scherp in droge tijden, modderig en slecht begaanbaar bij regen en sneeuw. Ze waren ongeschikt voor het toenemend aantal motorvoertuigen.



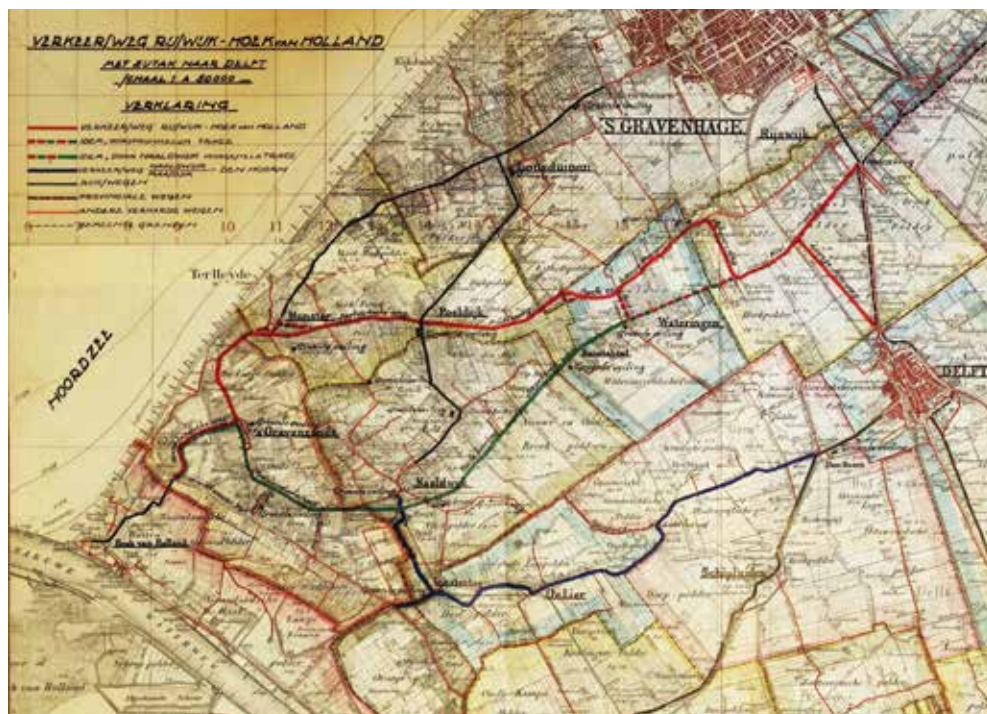
*Monsterseweg gezien vanuit 's-Gravenzande richting Monster, 1926. Collectie Westlands Museum.*

De noodzaak van goede lokale en interlokale wegen werd steeds duidelijker. Hoewel het vervoer per spoor een belangrijke plaats innam, waren ook de wegverbindingen vanaf de veilingen naar de afnemers in de omliggende steden en naar de schepen die op Engeland voeren van essentieel belang. Het wegvervoer bleek flexibeler dan het vervoer per spoor.

## PLANNEN VAN DE PROVINCIE ZUID-HOLLAND

De provincie had sinds juli 1922 een bescheiden wegenplan in voorbereiding.<sup>6</sup> Dat plan betrof Verkeersweg 13, de weg vanaf Rijswijk en Delft naar Hoek van Holland. Grote delen van de Commissiewegen waren erin opgenomen. Deze zouden

in eigendom, beheer en onderhoud worden overgenomen door de provincie. Toch duurde het tot 1927 voordat met de uitvoering een begin werd gemaakt. Eer men kon beginnen was er veel discussie. Ieder kreeg de kans zijn verhaal te doen. Het gemeentebestuur van Naaldwijk kwam op voor de weg Wateringen – Kwintsheul – Broekweg – 's-Gravenzandseweg – Hoek van Holland. Daaraan lagen de meeste veilingen, namelijk Wateringen, Kwintsheul, Naaldwijk en Woutersweg.



Wegenkaart januari 1925. Collectie Nationaal Archief Den Haag.

De provincie betoogde dat de weg over De Lier naar Den Hoorn eerder het karakter van een doorgaande verkeersweg had dan Naaldwijk – Kwintsheul – Wateringen, die meer van secundair belang zou zijn.<sup>7</sup> De verbetering van de weg Westerlee – 's-Gravenzande onderging op papier een versobering. Van een doorbraak van de tuinen ten oosten van de Heenweg werd afgezien. In plaats daarvan werden enkele scherpe bochten in de 's-Gravenzandseweg afgerond. Ook werd een akkoord bereikt over de reconstructie van de Waalbrug, wat niet betekende dat het werk meteen werd uitgevoerd.

Directeur J. Roëll van de WSM vroeg Gedeputeerde Staten in maart 1925 om spoedige wegverbetering, want de verbinding tussen de Nieuwlandse- en de Noordlandsedijk in de route Hoek van Holland – Den Haag was voor wielrijders, koetsiers

en auto(bus)bestuurders hoogst beroerd. Een identiek bericht kwam een maand later van B & W van 's-Gravenzande. In hetzelfde jaar schreef het Comité voor Wegverbetering in De Lier een brief over de toestand van de weg Lierhand – Westerlee: 'Hoe kunnen in de toekomst de fijnere veilingproducten over een dergelijke weg vervoerd worden?'<sup>8</sup>

Bij de provincie groeide het inzicht dat een aan te leggen wegennet langs de verschillende veilingen moest leiden, zodat vruchten en groenten zo gaaf mogelijk op hun bestemming of bij overlaadstations zouden aankomen. Deze wegen zouden van een 'effen en stofvrij wegdek' voorzien moeten zijn. De gedachte was dat de provincie en het gewest zouden moeten bijdragen in de kosten.<sup>9</sup> De gesubsidieerde wegeaanleg zou de eveneens noodzakelijke verbetering van vaarten door de provincie negatief kunnen beïnvloeden, maar er diende zich spoedig een kentering aan. In de Wegenbelastingwet die eind 1926 in het parlement werd aangenomen was een Wegenfonds opgenomen. De wet verplichtte Rijk en provincie het wegennet uit te breiden. In verband daarmee kwam in 1927 een nieuw provinciaal wegenplan uit. Voor het Westland begon de provincie naast Verkeersweg 13 nog vier andere provinciale wegen te ontwikkelen, namelijk de nummers 14 t/m 17.

Verkeersweg 13 van Rijswijk naar Hoek van Holland met een zijtak naar Delft werd in 1925 door de provincie overgenomen.<sup>10</sup> Men begon in december 1926 met de werving van taxateurs, die de taxaties zouden moeten gaan uitvoeren ten behoeve van de noodzakelijke grondaankopen langs het tracé. De taxaties en de grondaankopen startten in maart 1927. Het laatste bestek kwam uit in september 1931. De eerste van de vijf wegenprojecten werd in diezelfde maand afgerond met een rapportage waarin tientallen foto's zijn opgenomen. Deze tonen de landwegen en bruggen in oude toestand, de werkzaamheden en de resultaten.<sup>11</sup>

Verkeersweg 14 liep vanaf de grens Loosduinen/Wateringen via Kwintsheul naar Naaldwijk met een zijtak naar Honselersdijk. In november 1927 droeg de gemeente Naaldwijk het beheer en het onderhoud van delen van de wegen 14, 15 en 16 over aan de provincie. De meeste percelen werden daarbij 'om niet' overgedragen. De bruggen waren er nog niet bij inbegrepen. Het wegdeel Hoeve Cruysbroeck – Zuidweg werd in januari 1932 aanbesteed. In augustus 1932 droeg Wateringen voor verkeersweg 14 een aantal percelen grond over. Verkeersweg 15 leidde van Den Hoorn via De Lier naar Westerlee en Oranjesluis. In juli 1930 droeg De Lier de benodigde percelen over, in augustus 1931 gevolgd door de gemeente Schipluiden. Verkeersweg 16 voerde van Westerlee via het Naaldwijkse Galgeblok naar 's-Gravenzande. In augustus 1932 werd voor de overname getekend.<sup>12</sup> Na oktober 1933 begonnen de werkzaamheden aan het wegdeel Galgeblok – Heenweg. Verkeersweg 17 betrof de Maasdijk tussen Hoek van Holland,



Kaart voor de provinciale wegen 14, 15 en 16. Collectie Nationaal Archief Den Haag.

Oranjesluis en Maassluis. Deze werd in januari 1931 aan de provincie overgedragen. Alle betrokken gemeenten droegen bij aan het onderhoud van deze wegen. Na de reconstructie werd de bijdrage opnieuw vastgesteld.<sup>13</sup> De vijf genoemde wegen kregen enkele jaren na verbreding en verbetering een andere nummering.

### Bezwaren tegen de plannen en oplossingen

Voor een eerste verkenning van wensen en bezwaren lagen reeds in 1926 plannen ter inzage op het gemeentehuis van Rijswijk. De ANWB en de Koninklijke Nederlandse Automobielen Club (KNAC) adviseerden voor Verkeersweg 13 niet de Schaapweg te volgen. Zij pleitten voor het rechte door trekken van de Lange Kleiweg tot aan de Van Vredenburgweg. Daarna in westelijke richting naar de Lange Noordweg en in noordelijke richting naar de Geestbrugweg tot aan Voorburg. Dit werd echter te kostbaar geacht, want het betrof grotendeels een nieuw tracé.<sup>14</sup> Aanvankelijk was in 1925 een andere route voorgesteld. Niet over de Schaapweg en de Lange Noordweg, maar het tracé Korte Kleiweg over de Hooge Heul tot aan de Kerklaan in Wateringen en dan naar de samenkomst van de Lange en Korte Noordweg bij de tol. Het bezwaar daartegen was dat deze route bijna geheel door de bebouwde kom van Wateringen voerde.

Wateringen drong aan op een verkeersweg buiten het centrum om. Daarom koos men toch voor de Schaapweg. Deze keuze leverde ook weerstand op, want tegen de zin van enkele Wateringse gemeenteraadsleden moesten drie woonhuizen uit de rij langs de Kerklaan worden weggebroken. Jhr. Van Vredenburg, gezant te



*De Kerklaan nabij het Plein in Wateringen, 1928. Collectie Westlands Museum.*

Brussel, verklaarde dat de Schaaapweg zijn eigendom was. In zijn brief informeerde Van Vredenburg meteen ook naar de ontwikkelingen rond de Sammersbrug die hij 'Samuelsbrug' noemde.<sup>15</sup>

Aangezien Verkeersweg 13 van belang was voor het vervoer van groenten en fruit naar de consument gaf de veiling met de hoogste omzet de doorslag. Dat was in die periode veiling Poeldijk en mede daarom ging de route Rijswijk – Hoek van Holland over de Schaaapweg richting Poeldijk en niet via Wateringen, Kwintseul en Naaldwijk. De weg voerde meteen ook langs veiling Sammersbrug.



*Doorgebroken huizen aan de Kerklaan in Wateringen, 1928. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Fotobewerking: auteur. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*



*De situatie bij veiling Sammersbrug vóór de wegverbetering, 1927. Collectie Westlands Museum.*

### Wegomlegging bij Monster

De trambaan van de Westlandse stoomtram liep in het centrum van Monster verwaarloosd door de smalle en drukke Choorstraat. Deze baan moest daarom worden verlegd naar een tracé buiten het dorp. Voorzitter Sweerts van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland bedacht dat men het omleggen van deze trambaan dienstbaar kon maken aan de aanleg van de provinciale weg. Hij was terecht van mening dat de Choorstraat te smal was om als doorgaande weg te dienen, ook als de trambaan weg zou zijn. Hij voerde ook aan dat op het plein nabij de Nederlandse hervormde kerk twee gevaarlijke bochten lagen en dat bij één daarvan de rijksweg vanuit Loosduinen uitkwam.<sup>16</sup> Beide plannen, de aanleg van de provinciale weg (de huidige Emmastraat) buiten het centrum van Monster en de omleiding van de trambaan, werden daarom min of meer tegelijkertijd uitgevoerd. De meerprijs werd op f 75.000,- geraamd. In oktober 1927 meldde de directie van de WSM dat de trambaanomleiding bijna klaar was.<sup>17</sup>

### Rondom de coupure in de Zanddijk

De Noordlandseweg onder 's-Gravenzande was al voor het provinciaal wegenplan van 1922 bestraat, maar bleek toch in zeer slechte staat. Opnieuw bestraten bracht weliswaar verbetering, maar de weg bleef te smal. Dat werd pas verholpen in het kader van het verbeteringsplan van Verkeersweg 13. ANWB en KNAC vroegen in 1927 onder 's-Gravenzande drie wegkruisingen van de WSM-trambaan te verleggen. Dat gebeurde en in de coupure Zanddijk werd een nieuwe console opgetrokken, met steun waarvan grenen schotbalken in noodsituaties het dijklichaam konden aanvullen. In 1932 stelde de provincie dat lintbebouwing langs de Noordlandseweg bij de coupure niet gewenst was. Voor een rij nieuwe woningen was een parallelweg nodig, evenals aanleg van riolering, bestrating en een voetpad.<sup>18</sup>



*Coupure in de Zanddijk te 's-Gravenzande, 1927. Collectie Westlands Museum.*

## DE UITVOERING

### Einde van de tolheffing

Per 1 januari 1927 verliep de overeenkomst voor de tolleren. De drie genoemde tolplaatsen werden opgeheven en de tolhuizen afgebroken. Twee tolgaarders kregen werk als kantonier bij de provincie en een ging met pensioen. De werkzaamheden aan Verkeersweg 13 kwamen in de uitvoerende fase. Hierdoor ontstond behoefte aan een bijkantoor van Provinciale Waterstaat van Zuid-Holland voor het Westland. Dit werd gebouwd op de hoek Kleiweg – Lange Kleiweg. Het kantoor stond tegenover de vernieuwde versie van café De Halve Maan dat lange tijd een pleisterplaats was op de route Westland – Delft – Rotterdam.<sup>19</sup>

### Taxaties

Om de wegen te kunnen verbreden moesten grond en ander onroerend goed worden aangekocht. Daarom zocht de hoofdgenieur van Provinciale Waterstaat eind 1926 personen die als taxateur konden optreden. Men gaf bij Gedeputeerde Staten de voorkeur aan een taxateur uit Monster en een uit Poeldijk.<sup>20</sup> De provincie benaderde twee mannen die elkaar in kwaliteit en kennis goed aanvulden. De een was Angelinus – Linus – Franke, destijds gemeenteopzichter en gemeentearchitect van Monster. De ander was Jacob Goeyenbier. Jacob was tuinder en had ervaring als taxateur voor banken. Hij kreeg naast het taxatiewerk een diplomatieke opdracht. Hij benadrukte tijdens de onderhandelingen met de eigenaren van de te verwerven



*Het bijkantoor van Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland voor het Westland, gebouwd door aannemer Samwel uit Rijswijk. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Foto-bewerking: auteur. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*



grond en opstellen het belang van de verbreding en verbetering van de langs hun eigendommen gelegen weg.<sup>21</sup> Als er overeenstemming was bereikt, werd een voorlopige koopakte ondertekend.

Op 24 februari 1927 ontvingen de heren Franke en Goeijenbier hun aanstelling. Ze kregen praktische aanwijzingen en ook werden hen de benodigde bescheiden en kaarten verstrekt. De mannen declareerden met enige regelmaat onkostennota's voor allerhande kantoorbenodigdheden en het gebruik van een auto, waarschijnlijk met chauffeur, want een rijbewijs bezaten ze geen van beiden. Kort na de instructie begonnen zij op 1 maart 1927 met hun werk. Bij aanvang ging het om het wegdeel van de Poeldijkse brug<sup>22</sup> tot aan de Vlotvaartbrug op de gemeentegrens tussen Monster en 's-Gravenzande. Langs Verkeersweg 14 van Wateringen naar Naaldwijk en in de kom van 's-Gravenzande taxeerden de twee mannen eveneens onroerend goed en kochten dat voorlopig aan. Opvallend is dat over een vergoeding voor de werkzaamheden pas een jaar later werd gesproken. Daarbij werd er voor een heel jaar een totaalbedrag als honorarium afgesproken. Voor onkostendeclaraties bij de schattingen binnen de kom van 's-Gravenzande werden de twee mannen verwezen naar het gemeentebestuur aldaar. Getaxeerd moesten worden: percelen tuinland, voortuinen, bermen of weggedeelten, bomen ter beschutting van boomgaarden, waterpercelen, kassen en andere opstanden. Aanvankelijk besteedden zij twee dagen per week aan deze taak. Na verloop van tijd werden veel meer uren en energie in het werk gestoken. Regelmatig kreeg de voorlopige aankoop pas zijn beslag na enige bedenktijd en meerdere gesprekken. Het was daarom geen eenvoudige taak. De voorlopige koopakte werd later bij de arrondissementsrechtbank bekrachtigd, zo mogelijk na opmeting door het Kadaster.



*Bekendmaking onteigeningen in De Westlander, 13 februari 1934. Collectie Historisch Archief Westland.*



Rijk zijn wegenplannen aan het uitvoeren was.<sup>26</sup> Taxaties in het Westland waren dikwijls moeilijker dan elders, omdat er diverse opstanden, zoals schuren, kassen en warenhuizen op de percelen stonden. Daarbij kwam dat bij het vaststellen van koopprijzen ook de bijkomende kosten moesten worden meegewogen, zoals het verplaatsen van schuren, het plaatsen van nieuwe eindgevels aan de glasopstanden, de ombouw van verwarmingsinstallaties en de aanpassing van ketels, ketelhuizen en schoorstenen. Ook werden vergoedingen gegeven voor vruchtbomen en langjarige teelten, het bijleveren van klein glas, het aanpassen van de waterleiding en het slaan van nieuwe waterputten. Voor de taxatie van een strook grond bij rozenkweker J.J. Zwemstra aan de Broekweg te Naaldwijk gingen taxateurs Franke en Goeijenbier naar Boskoop om aldaar kennis te nemen van de professionele rozen-teelt. Op 18 augustus 1928 meldden de taxateurs dat het totaal der aankoopbedragen over 1927 voor de gemeenten Monster, 's-Gravenzande, Wateringen en Rijswijk uitkwam op f 145.507,30. Zij hadden daarvoor in korte tijd zeer voortvarend 248 percelen getaxeed.

### Aanpassingen langs Verkeersweg 13

Gedurende de taxaties en de uitvoering van wegwerkzaamheden werden regelmatig ingelaste, maar praktische veranderingen uitgevoerd, zoals de plaatsing van een hekwerk of het maken van een loopbrug of uitpad. Daarvan moest de technisch ambtenaar in het bijkantoor te Rijswijk acht dagen van tevoren schriftelijk op de hoogte worden gesteld. Soms gebeurde het dat een weg een andere zetting kreeg, waardoor het taxatiewerk 'in portefeuille' bleef. Ook dat maakte het werk er niet makkelijker op.

Voordat men met de wegverbetering en -verbreding kon beginnen, werden op verschillende plaatsen panden gesloopt. Onder Rijswijk ging het om de tolwachterswoning en café De Halve Maan. In de Kerklaan te Wateringen werden drie woonhuizen weggebroken. In Loosduinen betrof het een tolwachterswoning en in de gemeente Monster twee woonhuizen langs de Polderweg. In Poeldijk werd de zogenaamde 'Muizenval', bestaande uit een aantal woonhuisjes, afgebroken. Vanwege de wegomlegging bij Monster moest een woonhuis wijken, evenals in 's-Gravenzande aan de Noordlandseweg.

Aanvankelijk was in het Provinciaal Wegenplan van 1922 een 5 m brede verharding opgenomen en een 1 m brede berm aan weerszijden van de weg. In 1927 werd in het nieuwe plan vastgesteld dat de weg 4,80 m breed zou worden met een 1,20 m breed fietspad ernaast. Omdat de verkeersintensiteit en inzichten zich mee ontwikkelden, werden de weg en het fietspad in werkelijkheid nog wat ruimer uitgevoerd. De stroken aan te kopen grond moesten dus voldoende breed zijn. Dit bracht een flinke kostenverhoging met zich mee.<sup>27</sup>

Over het algemeen werkten de eigenaren goed mee met de taxateurs. Waar dat niet het geval was, moest op formele gronden onteigend worden. Bij de kadastrale opmeting van het perceel was dan het bevoegd gezag aanwezig in de persoon van de plaatselijke veldwachter.



*Kadastrale opmeting aan de Noordlandseweg te 's-Gravenzande, 1930. Collectie Westlands Museum.*

Niet alleen de verkopers van onroerend goed, maar ook de provincie en het Hoogheemraadschap van Delfland moesten aangeven met de taxatieprijzen akkoord te gaan.<sup>28</sup> Onder 's-Gravenzande gaf een groepje kwekers de provincie weerwoord. Gedeputeerde Staten gaven daarop het advies wijzigingen van ondergeschikte aard niet bindend voor te schrijven. Het werk van de taxateurs zou anders teniet gedaan kunnen worden. De ondertekening van de aktes zou dan gevaar lopen.<sup>29</sup>

Soms werd een taxatie na verloop van tijd herroepen. In november 1929 meldde Jacob Goeijenbier dat gronden bij Wateringen in prijs gestegen waren sinds daar een jaar eerder was getaxeerd, omdat er inmiddels meerdere tuinbouwbedrijven gevestigd waren. Verhoging van de prijs per m<sup>2</sup> was hier acceptabel.

Bij de afronding van het project Verkeersweg 13 bleken er nog diverse niet opgeloste knelpunten te zijn. Het rapport meldt de volgende punten:

- De verbinding via de Lange Kleiweg naar Delft is lang niet optimaal.
- De situatie in Poeldijk verdient aandacht want een omlegging is daar gewenst.
- In 's-Gravenzande vormt het laden en lossen van tramwagens een gevaar.
- Het fietspad langs de Korte Noordweg naar Haasjesheul en langs een deel van de Poeldijkseweg richting Monster is door omstandigheden te smal.
- Bij de veilingen Sammersbrug en Poeldijk is een parkeerverbod voor dat weggedeelte nodig.
- Lintbebouwing kan langs de hele route het best worden tegengegaan.
- Er zijn vier gevaarlijke kruispunten, die alleen met hoge kosten verbeterd kunnen worden: Wateringen - Kerklaan, Poeldijk - Nieuwe Weg en bij Monster de kruisingen met de Zwartendijk en met de Havenstraat.<sup>30</sup>



*De zogeheten Muizenval, het rijtje woningen bij de Poeldijkse brug dat moest wijken in verband met de aanpassingen langs Verkeersweg 13. Collectie Westlands Museum.*

### Nieuwe soorten wegverharding

Door de toename van het vrachtverkeer was de ondervinding dat het bitumen van wegen geschikter was dan de vroeger gevolgde methoden. Bitumen gaf minder stof en minder slijtage voor auto's en wielbanden.<sup>31</sup> De kosten voor Verkeersweg 13 waren aanvankelijk geraamd op f 562.000,-. Indien het grotendeels een bitu-

mineuze weg zou worden, inclusief bruggen en wegomleggingen onder Wateringen en Monster, lagen de kosten veel hoger en werd gedacht aan f 1.285.000,-. De onderhoudskosten zouden echter veel lager uitkomen. Er zou namelijk slechts eenmaal per twintig à dertig jaar een nieuwe bituurlaag nodig zijn. Een gewone steenslagweg vroeg jaarlijks f 1000,- per km aan materiaal en mankracht.<sup>32</sup> Vanwege de lagere onderhoudskosten stemden de vier gemeenten - Rijswijk, Wateringen, Monster en 's-Gravenzande - in met een bijdrage van 10% in de reconstructie en 50% in het onderhoud.

### Sociale aspecten

De verbetering van de wegen had soms schrijnende sociale consequenties die aandacht vroegen. In februari 1929, een strenge winter, kregen wegwerkers voor de decemberfeestdagen niet uitbetaald wegens werkweigering. Dat werd gezien als contractbreuk. Voor één tussendag kwamen ze niet helemaal uit Sliedrecht over.<sup>33</sup> Ook voor de tuinbouw was de tijd ongunstig waardoor snelle uitbetaling gewenst was. De hoofddirecteur van Provinciale Waterstaat verzocht op zeker moment een bedrag van f 35.873,50 op zijn postrekening bij te schrijven om tot spoedige uitbetaling te kunnen overgaan.

Begin 1925 bepleitte burgemeester Crezee van De Lier verbetering van een bepaalde weg in zijn gemeente. Zijn argument was dat een wegverbetering in het belang was van de tuinbouw. De lucratieve spruitenteelt zou veel jongelieden uit arbeidersgezinnen in de gelegenheid stellen zich met weinig kapitaal op te werken tot flinke tuinders. De weg in kwestie, die twee volgens hem uitstekende rijksstraatwegen met elkaar verbond, was weliswaar in 1915 met klinkers bestraat, maar met een breedte van 2,75 m was het niet meer dan een pad tussen de weilanden. Nog geen autobusdienst kon het er volhouden. Bovendien zouden de veilingen Den Hoorn en Westerlee ook profiteren van een verbetering met het oog op het transport van tuinbouwproducten naar Hoek van Holland.<sup>34</sup>

Op de vraag van verschillende verkopers om vanwege de moeilijke wintertijd voorschotten te krijgen werd gereageerd met een advies. Men kon snellere uitbetaling bevorderen door ervoor te zorgen dat het te verkopen onroerend goed hypotheekvrij was. De praktijk wees uit dat het anders nog wel een jaar langer kon duren voordat alle formaliteiten waren geregeld en er tot uitbetaling kon worden overgegaan.

Langs Verkeersweg 15 kreeg een familie aan de Leeweg, ook na herhaald verzoek, geen enkele vergoeding voor het moeten verlaten van hun huurhuis en voor de eigen fruitbomen die zouden verdwijnen. De huiseigenaar werd schadeloos gesteld, de huurder die er 45 jaar gewoond en gewerkt had niet. De provincie reikte wel een oplossing aan: de eigenaar zou aan de huurder moeten vergoeden. Onteigeningen en vergoedingen werden soms aangevochten tot bij de Hoge Raad. De begeleiding



*De weg Den Hoorn - Westerlee. Collectie Westlands Museum.*

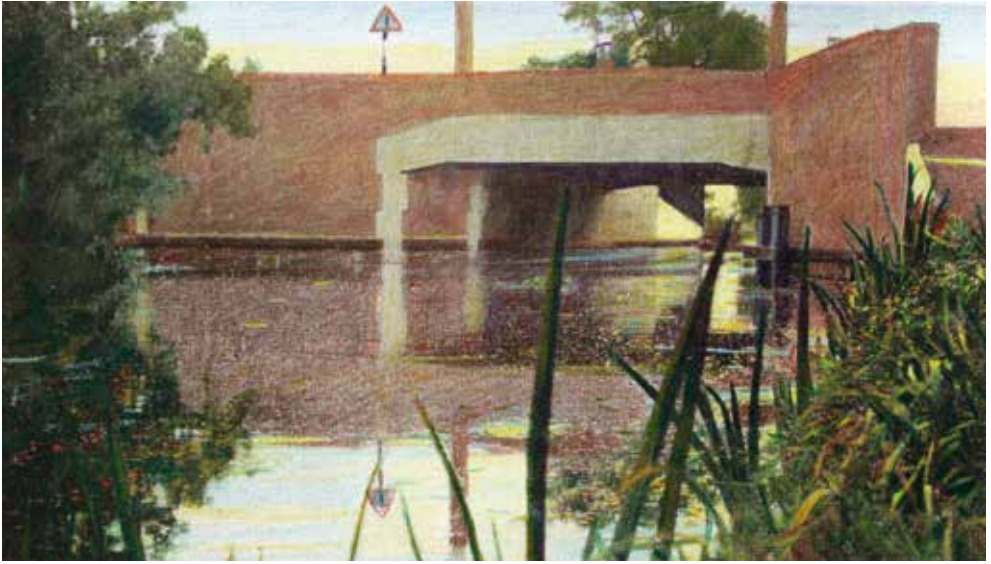
van dit proces werd ook een taak voor de taxateurs.<sup>35</sup>

Gedurende het project van 'verbreding en verbetering' van wegen werden wetten en regels uit noodzaak geboren en bijgesteld. Tijdens de aanloop naar en de uitvoering van de verbetering en verbreding van Verkeersweg 13 werd in dat opzicht veel ervaring opgedaan die weer van pas kwam bij het werk voor de andere provinciale wegen. Op 9 juli 1929 werd een onteigeningswet aangenomen. Inspraak werd daarin wettelijk vastgelegd. Volgens artikel 10 van die wet moesten personen met bezwaren gehoord worden door burgemeesters en een commissie van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland. Ten behoeve van de aanleg van Verkeersweg 14 van Wateringen naar Naaldwijk lagen de uitgewerkte plannen drie weken ter inzage. Als een belanghebbende aangaf problemen te hebben, werd daarvan nota genomen en werd geprobeerd aan wensen tegemoet te komen.

### **Vergunningen en eigendomsverhoudingen**

Voor het uitvoeren van werken in Verkeersweg 13 aan bruggen en duikers, brugvleugels, beschoeiingen en aandammingen waren vergunningen nodig van niet minder dan zeven polderbesturen en van het Hoogheemraadschap Delfland. In november 1926 besloot de verenigde vergadering van Delfland de oude Haasjesheulbrug 'om niet' in eigendom, beheer en onderhoud aan de provincie Zuid-Holland te geven. In 1930 werd de nieuwe brug gebouwd.

Vanaf oktober 1928 tot eind 1931 werden vergunningen afgegeven voor de kunstwerken in Verkeersweg 13. De bouw van de Musschenheulbrug met bijbehorende



*Haasjesheul, 1931. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Fotobewerking: auteur. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

werken duurde in de strenge winter van 1928-1929 echter veel langer dan was voorzien. Kwekers die daardoor in de problemen kwamen, werd geadviseerd hun mest- en brandstof via de Nieuwe Vaart en de Boomawetering te laten aanvoeren. Of men tijdens de lange en strenge vorstperiode nog kon varen, wordt niet vermeld. Nutsbedrijven moesten waar nodig buizen en kabels voor water, gas en elektriciteit omleggen en telefoonpalen verplaatsen.

Tussen 1932 en 1935 werden vergunningen uitgegeven voor diverse bruggen en graafwerkzaamheden in de Verkeerswegen 14, 15 en 16. 's-Gravenzande gaf begin 1932 de Waalbrug in Verkeersweg 16 in eigendom, beheer en onderhoud aan de provincie Zuid-Holland. Boezemsloten werden ook hier gedempt en nieuwe werden gegraven.<sup>36</sup>

De noodzakelijke verbetering van Verkeersweg 17, de verbinding Hoek van Holland – Maassluis, ondervond oponthoud omdat de provincie en het hoogheemraadschap aanvankelijk niet tot overeenstemming konden komen over de eigendomsverhoudingen. De verbinding over de Maasdijk was van belang, onder meer omdat in Hoek van Holland de koelinrichting Vianda stond, waar jaarlijks duizenden kilo's druiven werden opgeslagen. Het bestuur van de Vereniging voor Algemeen Belang te Maasdijk gaf in november 1930 aan dat de drukke weg in desolate toestand verkeerde. Voor de veilingen Westerlee, Honselersdijk, Woutersweg en Naaldwijk was de weg van groot belang als kortste verbinding naar Hoek van Holland. Elke avond gingen er volop tuinbouwproducten naar Harwich en er voeren zelfs expressebo-



ten. Na uitgebreide verzoeken, argumenten en een petitie van driehonderd belanghebbenden kreeg de provincie het wegdeel bij uitzondering in eeuwigdurende erfpacht van het hoogheemraadschap. Het hoogheemraadschap hield op die manier zelf alle rechten op de Maasdijk.<sup>37</sup>

Door de overdracht van de buitenwegen aan de provincie nam deze het onderhoud voortaan voor zijn rekening. De gemeenten besloten de in 1835 opgerichte Commissie van Beheer op te heffen. Op 29 januari 1930 kwam de Commissie voor het laatst bijeen in Hotel Des Indes in Den Haag, waar onder het genot van een diner de afronding plaatsvond.



*De bijeenkomst van de 'Commissie van Beheer over eenige verbeterde wegen in het Westland' in haar laatste samenstelling. Van links naar rechts: Th.P.J. Elzen - burgemeester van Naaldwijk, A.L. Verhagen - wethouder van Naaldwijk, A.J. van Rest - wethouder van Monster, G.W. Kampschöer - burgemeester van Monster, J.A. van der Valk - wethouder van Wateringen, J. Verhoeff - gemeentesecretaris van Naaldwijk, A.J. Verhoeven - burgemeester van Wateringen. Van de gemeente 's-Gravenzande ontbreekt een vertegenwoordiger. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland.*

### De Westlandse bruggen als cultuurgoed

De houten bruggen in de wegen werden rond 1930 vervangen door kloeke kunstwerken die werden geconstrueerd in gewapend beton en baksteen. Soms werd een brug echter vervangen door een degelijk geconstrueerde duiker.



Voorbeeld van een duiker in aanleg, 1929. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland. Fotobewerking: auteur. Foto: Ron Nieuwenhuizen.

NAAM VAN DE BRUG	Breed				door-vaart wijdte	door-vaart hoogte	door- stroo- mings- wijdte
	tussen de leuningen	voor den rijweg	voor het rijwiel- pad	voor de voet- gangers			
Thierensbrug . . .	16. – M.	9.75 M.	2.75 M.	3.50 M.	4.70 M.	1.80 M.	5. – M.
Sammersbrug . . .	11. – „	6.25 „	2.75 „	2. – „	4.70 „	1.75 „	5. – „
Haasjesheul . . .	11. – „	6.25 „	2.75 „	2. – „	5.70 „	2. – „	6. – „
Wittebrug . . . .	11. – „	6.25 „	2.75 „	2. – „	4.20 „	1.75 „	4.50 „
Poeldijkschebrug.	10. – „	7. – „	1.50 „	1.50 „	4.70 „	1.80 „	5. – „
Musschenheul . .	8.50 „	7. – „	1.50 „	–	3.85 „	1.75 „	4.15 „
Vlotvaartbrug . .	10. – „	6.50 „	3.50 „	–	4.70 „	1.75 „	5. – „
Arendsduinbrug .	10. – „	6.50 „	3.50 „	–	3.70 „	1.75 „	4. – „

Afmetingen van de bruggen in Verkeersweg 13. Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland.

Ingenieurs van de Delftse School gaven vorm aan de bruggen. De Delftse School onderscheidt zich als architectuurstroming van de Amsterdamse School door een vereenvoudigde, doch karakteristieke vorm. De meeste brugleuningen kregen opgemetselde lantaarns. Zo niet de Musschenheulbrug, de Vlotvaartbrug en de Arendsduinbrug. Deze werden in een eenvoudiger, strak belijnde vorm uitgevoerd met vrij lage en afgeronde gemetselde leuningen.



*Tegeltableau met Maorimotief in de Arendsduinbrug, keramiek van Willem Coenraad Brouwer. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

*Watervogel in de Galgebrug, keramiek van Willem Coenraad Brouwer. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*



De provincie vroeg de Leidse keramist Willem Coenraad Brouwer voor een aantal bruggen in het traject tegeltableaus te ontwerpen. In duidelijk gevormde lettertegels gaf hij aan een van de gemetselde leuningen de naam van de brug en het jaartal van de bouw weer. Fijn gevormde watervogels omkleedden dit geheel. Het tableau aan de tegenoverliggende leuning bevatte steeds het provinciewapen. Zoals veel kunstenaars, waaronder Van Gogh, Gauguin en Picasso, met hun kunst het Exotisme invoerden, zo introduceerde Brouwer in zijn werk de cultuur van de Nieuw-Zeelandse Maori's. Brouwer gebruikte herkenbare watervogels om zijn tegeltableaus te verlevendigen. In de tegels van de Arendsduinbrug bracht hij echter afwijkende afbeeldingen aan. Vier alligatorgroen geglazuurde tegels met Maorimotieven tonen cirkels met afgeronde stralen waarlangs een diagonale lijn glijdt die een weg zou kunnen voorstellen.<sup>38</sup>

Tussen Westerlee en Maasdijk lagen in Verkeersweg 15 twee naamloze bruggen, die in beheer en onderhoud waren bij de provincie. De brug bij het Sint Jorispad werd op voorstel van B & W van Naaldwijk Sint Jorisbrug genoemd en die bij de Oranjesluis kreeg de naam Oranjebrug.<sup>39</sup>

## BESLUIT

De aanleg en aanpassing van wegen in het Westland gaat nog altijd gestaag door. Verbetering of vernieuwing, het is een niet aflatend en noodzakelijk proces dat nog steeds gepaard gaat met uitgebreid overleg tussen de verschillende overheden, grondeigenaren, omwonenden en wegenbouwbedrijven. Evenals in de jaren rond 1930 is het Westlandse landschap daardoor ook nu voortdurend onderhevig aan verandering. Het Rapport uit 1931 werd in 2013 actueel omdat de oude Verkeersweg 13, nu N464 / N211, inclusief de bruggen een grondige renovatie onderging. De technisch ambtenaar besloot in september 1931 zijn brief aan de Eerstaanwendend ingenieur H. Veth met de wens dat 'het gereedgekomen werk aan Verkeersweg N<sup>o</sup> 13 mag bijdragen tot de bloei van de provincie Zuid-Holland en het Westland in het bijzonder.'<sup>40</sup> Verkeersweg 13 heeft, evenals de andere provinciale wegen in de regio, die bijdrage inderdaad in hoge mate geleverd.

## Noten

- 1 Rapport Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland (Rijswijk 1931).
- 2 Rapport P.W. Z-H (Rijswijk 1931).
- 3 A. van Zeijl, *De Commissie van Beheer over enige verbeterde wegen in het Westland 1837 – 1927* (1980).
- 4 Van Zeijl, *De Commissie van Beheer*.
- 5 Van Zeijl, *De Commissie van Beheer*.
- 6 Rapport Commissie voor de Vaartverbetering in het Westland (Den Haag 1926).
- 7 Nationaal Archief (NA), Provinciale Waterstaat Zuid-Holland, toegang 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 8 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 9 Rapport Commissie voor de Vaartverbetering in het Westland (Den Haag 1926).
- 10 Per 21 juli 1925, Statenbesluit no. XIII, Provinciale Almanak voor Zuid-Holland 1928 (Alphen a d Rijn).
- 11 Rapport P.W. Z-H (Rijswijk 1931).
- 12 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27, inv.nr. 216.
- 13 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6296.
- 14 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 15 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.

- 16 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 17 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 18 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6287.
- 19 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 20 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6288.
- 21 Ooggetuige heer A. (Tom) Franke, Voorburg.
- 22 Deze brug ligt bij de kruising rijksweg - provinciale weg ter hoogte van de voormalige Poeldijkse veiling.
- 23 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 24 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6290.
- 25 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 26 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 27 Rapport P.W. Z-H (Rijswijk 1931).
- 28 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 29 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6285.
- 30 Rapport P. W. Z-H (Rijswijk 1931).
- 31 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 32 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6292.
- 33 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6284.
- 34 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6283.
- 35 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6289.
- 36 Archief Hoogheemraadschap van Delfland, Harnaspolder Delft.
- 37 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6296.
- 38 TAK Architecten, Restauratierapport tegeltableaus Westland Bruggen 2014, Art Conservation Vlaardingen.
- 39 NA, Prov. Waterstaat ZH, 3.02.27.01, inv.nr. 6288.
- 40 A. Pastoor, Brief aan ir. H. Veth, P.W. Z-H, Verkeersweg N° 13 (Rijswijk 14 september 1931) via N.N. te Naaldwijk.

# Ambtenaren, vierscharen, meesters en voogden

De bestuurlijke verhouding  
tussen Monster en Ter Heijde  
in de zeventiende eeuw.

## Inleiding

Bestuurlijk gezien waren Monster, Poeldijk, Ter Heijde, Half-Loosduinen en een deel van Kwintsheul eeuwenlang één geheel. Samen vormden zij de heerlijkheid Monster. Ter Heijde was in dit geheel wel een buitenbeentje. Aan het hoofd van de heerlijkheid Monster stond de ambachtsheer. Met een kleine onderbreking tussen 1582 en 1588 behoorde deze heerlijkheid vanaf het midden van de veertiende eeuw tot aan 1795 toe aan de heren van Polanen en aan hun opvolgers uit het huis Oranje-Nassau.

In de eerste jaren van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) werd de basis gelegd voor een bestuursstructuur die gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw ongewijzigd bleef. In 1589 kwam Prins Maurits in het bezit van de heerlijkheid Monster. Een aantal inwoners greep de installatie van Maurits als heer van Monster aan om hem te wijzen op allerlei misstanden die het plaatselijk bestuur teisterden. Een van de grieven van de Monsterse elite, waaruit de plaatselijke bestuurders werden gekozen, was de gewoonte om bij belangrijke besluiten en voor de goedkeuring van de dorps- en waterschapsrekeningen alle inwoners te raadplegen. Men deed een dringend beroep op de prins om een bestuursreglement op te stellen 'omme te verhoeden alle twist ende onenicheyt, dye dagelick in der gemeente zaecken vallen uuyt oorsaecken, dat alle d'gemene ingesetenen daer over geroupen moeten werden.'<sup>1</sup> Na uitvoerig overleg maakte Maurits in 1591 een voorlopige regeling bekend die in dit probleem voorzag, totdat de

moeilijkheden verder waren onderzocht. De regeling van 1591 hield in dat het beheer van de financiën van het ambacht Monster werd verbeterd. Voortaan zorgden een baljuw, twee ambachtsbewaarders, negen welgeboren mannen, zeven schepenen en zes inwoners die met algemene stemmen werden gekozen hiervoor. Uitdrukkelijk verbood Maurits het houden van maaltijden en gelagen op kosten van het ambacht. Twee jaar later werd op initiatief van de Monsterse bestuurders de voorlopige regeling van 1591 door Maurits omgezet in een definitief ambachtsprievilege. Bijna drie eeuwen lang werd Monster conform dit privilege bestuurd.

*Prins Maurits op 20-jarige leeftijd in 1588. Kort daarna, op 11 juni 1589, zou hij feestelijk ingehuldigd worden als ambachtsheer van Monster. Olieverf op doek door Daniel van den Queborn. Collectie Zeeuws Archief, stadhuiscollectie Arnhem.*



*Gedenkenning ter gelegenheid van de inhuldiging van prins Maurits als ambachtsheer van Monster, met op de voorzijde samengebonden wapenschilden van Oranje en Monster. Bron: internet.*

Binnen de dorpsambten waren vier categorieën te onderscheiden. Allereerst de functionarissen die door de ambachtsheer werden aangesteld. De belangrijkste onder hen waren de baljuw, schout en secretaris. Ten tweede de leden van de brede raad, bestaande uit negen welgeboren mannen, zeven schepenen, zes geëligeerden en twee ambachtsbewaarders. Op voordracht van de brede raad werden zij namens de ambachtsheer door de Nassause Domeinraad aangesteld. Ten derde was er een groot aantal functionarissen met hoofdzakelijk controlerende taken. Zij werden door schout en schepenen benoemd. Als laatste groep waren er de 'meesters' die zich bezighielden met zaken die het sociale en economische aspect van de Monsterse samenleving betroffen.<sup>2</sup>

In dit artikel zullen de afzonderlijke bestuursorganen de revue passeren en zal worden ingegaan op hun betrokkenheid bij en relatie met Ter Heijde.



Het ambachtsprivilege van prins Maurits uit 1593. Historisch Archief Westland, Oud Archief Monster, inv. nr. 3.

### Ambtenaren

Vanaf 1589 stonden aan de top van de bestuurspiramide de baljuw en de schout. Veelal werden deze functies door één persoon gecombineerd. Willem van Sonnenberch was de eerste die beide ambten in zich verenigde. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw was de baljuw/schout zelf meestal niet meer in de heerlijkheid Monster aanwezig. Hij liet zich voor de lopende zaken vertegenwoordigen door een substituut. Baljuw/schout Willem van Outshoorn combineerde in de jaren 1609-1613 bijvoorbeeld het baljuwschap van Monster met dat van Den Haag en Wateringen. Johan van de Kerckhoven was in de jaren 1654 tot 1686 baljuw/schout van Monster en lange tijd gelijktijdig baljuw van 's-Gravenzande en Naaldwijk en schout van Wateringen.<sup>3</sup>

Een kleurrijke substituut was Gideon Fallet. Van 1610 tot 1621 regelde hij namens de baljuw/schout de bestuurs- en rechtszaken in de heerlijkheid Monster. Een deel van de Monsterse elite was niet zo tevreden over zijn functioneren. De kerkenraad en een aantal bestuurders beklagden zich over hem bij de prins.

### Overzicht van de zeventiende-eeuwse overheidsfuncties in de heerlijkheid Monster

	Aantallen	Waarvan uit Ter Heijde
Baljuw	1	
Schout	1	
Secretaris	1	
Schepenen	7	2
Welgeborenen	9	2
Geëligeerde raden	6	
Ambachtsbewaarders	2	
Voogden	4	4
Kerkmeesters	4	1
Armenmeesters	4	1
Vaartmeesters	2	1
Weesmeesters	4	1
Gasthuismeesters	5	5
Regenten van het Vriendhuis	4	4
Keurster van de haringnetten	1	1
Teller van de netten	1	1
Strandvonders	2	2
Convooiemeester	1	1



*Jhr. Willem van Outshoorn (circa 1576–circa 1654), baljuw/schout van Monster, afgebeeld op het schilderij 'De magistraat ontvangt de officieren der schutterij op de St. Sebastiaansdoelen', vervaardigd door Jan Antonysz. van Ravesteyn in 1618. Collectie Haags Historisch Museum.*



Een totale bestuurscrisis dreigde. Hij zou in strijd met het ambachtsprivilege handelen, in Amsterdam in aanraking met de beul zijn geweest en zijn vrouw mishandelen. Door zijn toedoen waren maar liefst drie van de zeven schepenen en de meeste welgeboren mannen opgestapt. Daarnaast ontstond er een enorme dorpsrel rond Fallet en dominee IJsbrant Willemsz. de Laat over hun kerkelijke gezindheid. Waren zij nu wel remonstrant of juist contraremonstrant en getrouwe aanhangers van de gereformeerde religie? Op de achtergrond speelde ook nog een vermeende affaire tussen dominee De Laat en Cornelia Bitter, de vrouw van de substituut. Praktisch iedereen uit Monster en Ter Heijde koos partij in dit geschil. Twee jaar lang hield dit conflict de gemoederen in beide kerkdorpen bezig. Voor- en tegenstanders werden voor het gerecht gedaagd en gingen al dan niet afhankelijk van het vonnis in hoger beroep bij het hoogste rechtscollege van Holland, het Hof van Holland. Er werd flink met modder gesmeten. Dominee De Laat werd uitgemaakt voor een schuinsmarcheerder en schelm die niet op de preekstoel thuishoorde. Fallet werd beledigd en beschuldigd van remonstrantse sympathieën. In de lijnbaan van Gerbrant Jacobsz. werden plannen gesmeed om alle remonstranten, waaronder de schout en de dominee, met geweld het dorp uit te zetten. Dankzij ingrijpen van Maurits en de classis Den Haag keerde de rust terug. Dominee De Laat werd in 1621 overgeplaatst naar Wassenaar. Tegen de substituut hoefden geen maatregelen te worden genomen. Fallet overleed in 1621. Adriaan Gijsen, waard van 'Int Wapen van Rotterdam' te Ter Heijde, volgde hem op. Op 6 oktober 1621 overhandigde hij aan de Monsterse schepenen zijn aanstellingsbrief, legde de eed af en begon met zijn werk.<sup>4</sup>

De baljuw/schout trad in Monster op als de plaatsvervanger van de ambachtsheer. Een instructie uit 1635 geeft een goede indruk van de werkzaamheden en betaling van baljuw Symon van Catshuijsen. Bovenaan zijn taakomschrijving stond het opsporen van misdadigers binnen de jurisdictie van Monster. Hij werd in deze taak bijgestaan door twee baljuwdienaars. Als baljuw moest hij de rechte dagen van de hoge vierschaar uitschrijven en presideren en als schout die van de lage vierschaar of schepenenbank. Verder was hij verantwoordelijk voor de uitvoering van de opgelegde vonnissen. In de instructie werd met klem voorgeschreven dat hij een goede

administratie moest bijhouden van de opbrengsten die voortvloeiden uit geïnde boeten en uit de opbrengsten van verbeurdverklarde goederen, de kosten die door een scherprechter in rekening werden gebracht en de uitgaven die gedaan werden als iemand in de toren of gijzelskamer gevangen werd gezet. Voor de ambachtsheer was dit onderdeel van de taakomschrijving van groot belang, omdat hij een deel van de opbrengsten ontving en een deel van de kosten moest betalen. Naast het toezicht op de rechtspraak en de zorg voor een goed functionerend justitieel apparaat controleerde Van Catshuijsen ook enkele functionarissen. Het ging dan vooral om het afhoren van hun jaarrekeningen. Namens de ambachtsheer nam hij de eed af die diverse functionarissen, zoals de welgeboren mannen, schepenen, chirurgijn, vroedvrouw, tapper, afslager of telster van de netten, bij hun installatie moesten afleggen.<sup>5</sup> Samen met de heemraden van het Hoogheemraadschap Delfland en de twee ambachtsbewaarders was de schout ook verantwoordelijk voor het schouwen of inspecteren van sloten, wegen en dijken. Veelvuldig zien we de schout in deze hoedanigheid in Ter Heijde optreden, waarbij hij soms in botsing kwam met de dijkgraaf van Delfland die zich ook over de waterstaatsbelangen van Ter Heijde bekommerde.<sup>6</sup> De secretaris had van de ambachtsheer het privilege gekregen om geheel alleen en uiteraard tegen betaling al het schrijfwerk te verzorgen, dat in verband met een goed bestuur diende te geschieden. Vanaf 1608 tot aan 1638 hanteerde Jacob Andriesz. de pen in Monster. Hij werd in 1639 opgevolgd door Andries Bon. Beiden waren er voortdurend op gespist dat hun schrijversprivilege niet ondermijnd werd. Elke letter telde. Bon maakte het in 1648 wel erg bont toen hij in de herberg 'De Vergulden Valck' baljuw Hendrick van Catshuijsen verbood zelf een ordonnantie in het armenboek te schrijven. Hij rukte de baljuw het armenboek uit handen, waarop Van Cathuijsen zijn degen trok en Bon daarmee op de schouder sloeg. Twee armenmeesters en de leidekkers Pieter en Salomon Jansz. die in de gelagkamer getuige waren van dit tafereel, kwamen tussenbeide en voorkwamen erger. De kwestie werd zelfs door het Hof van Holland besproken.<sup>7</sup> Het secretarisambt was een zeer aantrekkelijke functie. Toen Andries Bon vanwege malversaties en handtastelijkheden door de ambachtsheer uit zijn ambt werd gezet en uit Holland werd verbannen, vroeg schepen Arent Arentsz. de Waard aan de stadhouder of zijn zoon het secretarisambt mocht vervullen. De Waard had hier maar liefst 8000 gulden voor over. Het werd echter niet De Waards zoon, maar Cornelis Jacobsz. Stolk.

## Vierscharen

De echte bestuurders van het ambacht Monster waren van oudsher de schepenen. Met zijn zevenen vormden zij de schepenbank, ook wel de lage vierschaar genoemd. De baljuw/schout fungeerde als hun voorzitter. Elk jaar in de maand mei of juni werden zij aangesteld of herbenoemd door de Nassause Domeinraad in Den Haag. In handen van de baljuw legden zij hun ambtseed af.

Monster en Ter Heijde. Detail van een kaart uit 1611 door Floris Balthasars van het hoogheemraadschap Delfland. Nationaal Archief Den Haag, Kaartcollectie Binnenland Hingman, inv. nr. 4.VTH.



Eed van de schepenen van Monster (circa 1622)<sup>8</sup>

*Wij zweren dat wij zijne E(dele) Ex(cellentie) den Prince van Orangien, onzen genadigen heere, als heere van Poelaenen, Monster ende Monsterambacht, mitsgaders desselffs ambachts gerechticheijt zullen gehou ende getrou wesen. Dat wij oock met alle onse vermogen ende nae onse beste wetenschappe rechtvaerdige justitie sullen helpen doen ende administreren achtervolgende de ordonnantie opt stuck vande justitie in date den 2en aprilis 1580. Oock volgende placcaten des selffs ende mede d'ordonnantien van zijne E(dele) Ex(cellentie) ende 't collegie van schepenen alrede gemaect ende alsnoch te maecken. Item alle ding secreet houden dat mitten officier ende inde weth gehandelt ende gesproocken wert ende dat niemant te kennen geven dan onder malcanderen zijnde vande collegie. Alle weduwen ende weezen in haer recht voor te staen, ende die goet cort recht te doen in alle politijque zaecken. Dat wij oock niet en zullen molieren ofte poogen te doen jegens de gemeene zaecken ofte de Gereformeerde religie, maer de predicatie des Goddel(icken) Woorts ende de predicanten in heuren dienst voor te staen. Nochte oock eenige correspondentie houden ofte heijmelick verstant hebben jegens 't welvaren des gemeene Vaderlants. Mer dat wij 't selve mit alle onse macht ende faveur zullen voorstaen ende voorts dat wij ons in alle zaecken sallen houden ende dragen als goede getrouwe ende vreetsaeme schepenen van Monster schuldich zijn ende behoiren te doen. Zoe waerlijcke helpe ons God almachtich.*

Voor Ter Heijde gold een vast aantal van twee schepenen. Tot het werkkerrein van de schepenen behoorde allereerst het handhaven van openbare orde en veiligheid in samenwerking met de schout en de baljuwsdienaren. Daarnaast waren zij verantwoordelijk voor het toezicht op de naleving van de plaatselijke voorschriften, stelden zij de hoogte van de dorpsbelastingen vast en hielden zij toezicht op de gereformeerde religie. Een groot aantal dorpsambtenaren werd door de schepenen aangesteld, zoals de vuurboetmeesters, de klapwakers, de vroedvrouw, de chirurgijn en de telster van de netten.



*Resolutieboek van de schepenen van Monster.  
Historisch Archief Westland, OA Monster, inv. nr. 8.*

Tal van zaken die tegenwoordig door de kantonrechter, de notaris en de ambtenaar van de burgerlijke stand worden afgehandeld, werden in het zeventiende-eeuwse Monster door de schepenen geregeld. Zij vonnisten in zaken betreffende belediging en wanbetaling, registreerden de koop en verkoop van onroerend goed en hypotheeken, verleenden vergunningen, bekrachtigden testaments, voltrokken huwelijken, hielden toezicht op de boelhuizen en regelden de voogdijzaken.

Veel interesse voor de functie van schepen was er niet. Hoewel men gedwongen was het schepenenambt te aanvaarden, probeerden velen toch onder een benoeming uit te komen. Vooral in Ter Heijde was het een hele klus om steeds nieuwe kandidaten te vinden, omdat een groot deel van de beroepsbevolking maandenlang van huis was. Veelal ging dit overheidswerk ten koste van het eigen bedrijf, er stond immers geen vergoeding tegenover. Bovendien werden veel schepenen en andere bestuurders tijdens hun ambtsuitoefening openlijk of in het verborgene met beledigingen en dreigementen geconfronteerd. Zo werd Jan Jansz., waard van 'Int wapen van Rotterdam' op Ter Heijde beschuldigd van het gebruik van openlijk geweld tegen schout en schepenen in zijn etablissement. Hij liet in 1645 twee getuigen voor notaris Jeremias Lammens verklaren dat hij zijn mes onmogelijk kon hebben getrokken omdat Guitje Oliviersdr. dit mes uit zijn zak had gehaald. Een andere klant, viskoper Willem Arentsz., getuigde dat de bestuurders op die bewuste dag goedgehumtst waren vertrokken.<sup>9</sup>

Willem Arentsz. Konijn moest zich in 1651 voor de hoge vierschaar verantwoorden over zijn ontoelaatbaar geacht gedrag in de richting van secretaris Andries Bon. De laatste kreeg, toen hij op Ter Heijde enkele keuren voorlas en publiceerde, allerlei beledigende opmerkingen naar zijn hoofd geslingerd: 'wij schijten op de keuren ende hebt ghij anders niet te lesen, ghij meucht hier van der Heijde wel vandaen blijven'. De baljuw eiste van hem een geldboete omdat dit woordgebruik niet door de beugel kon en oproer in de hand werkte.<sup>10</sup> De baljuw trad zeer streng tegen bovengenoemde uitwassen op. Bij de eerste constatering kon men rekenen op een boete van 18 gulden, bij de tweede keer 60 gulden en bij de derde keer 120 gulden en liep men kans op het schavot te kijk te worden gesteld. Klachten over bestuurders dienden langs de officiële weg te worden ingediend.<sup>11</sup>

Gemiddeld vergaderden de schepenen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een kleine twintig keer per jaar. Na 1670 daalde de vergaderfrequentie naar minder dan tien keer per jaar. Het ontbrak veel schepenen aan juridische deskundigheid. Bij moeilijke zaken huurden zij kennis in van advocaten die in Den Haag bij het Hof van Holland werkzaam waren. In sommige jaren beschikten de schepenen over een eigen huisadvocaat. Zo was mr. Pieter Schaep jarenlang de 'ordinaris advocaet' van het ambacht. Voor een jaarwedde van twee schapenkazen was hij beschikbaar voor een consult.<sup>12</sup>

*Mr. Pieter Schaep (1628-1708), advocaat bij het Hof van Holland. Op zijn diensten werd door de schepenen van het ambacht Monster een beroep gedaan bij moeilijke zaken. Olieverf op doek door Arnold Boonen. Collectie Dordrechts Museum.*



Vanaf 1591 werd de baljuw van Monster in zijn functioneren bijgestaan door negen welgeboren mannen, ook wel welgeborenen genoemd. Veelal behoorden zij tot de top van de Monsterse elite. Samen met hen 'spande' de baljuw de hoge vierschaar. Het werkterrein van dit bestuurscollege omvatte het vonnis wijzen in strafzaken, het behandelen van zaken in hoger beroep van vonnissen gewezen door de schepenen, het maken van plaatselijke verordeningen, het toezicht houden op de naleving van de landsplakkaten, de belangen van weduwen en wezen behartigen en het handhaven van de gereformeerde religie en predikatie. De zittingen van de hoge vierschaar werden meestal gevuld met het vonnissen van overtredingen. Gezien de complexiteit van de zaken die zij behandelden, huurden de welgeborenen, net als de schepenen, geregeld juridische expertise in bij advocaten uit Den Haag.<sup>13</sup> De straffen die zij gaven, varieerden van geldboeten tot lijfstraffen en de dood-

straf. Het opleggen van een verbanning was een veel gehanteerde straf. Bedelaars werden steevast over de ambachtsgrens gezet en voor lange tijd uit Holland verbannen. Zij die het waagden om voortijdig terug te keren, werden op het schavot op het Kerkplein in Monster tentoongesteld en gebrandmerkt. In de jaren 1610-1670 werden tenminste 61 personen voor landloperij in de heerlijkheid Monster opgepakt en veroordeeld. Veelal ging het om voormalige soldaten die al zwerfend het platteland onveilig maakten.

#### **Herkomst van veroordeelde landlopers (1610-1670)<sup>14</sup>**

Holland en Zeeland	17
Friesland	5
Vlaanderen	2
Engeland	18
Schotland	9
Ierland	4
Frankrijk	4
Duitse Rijk	2
Totaal	61

Gevangenisstraffen werden niet gegeven. De gevangenis van het ambacht, een ruimte in de Monsterse kerktoren, werd alleen voor tijdelijke opsluiting gebruikt en was zeer slecht geoutilleerd. Ontsnappingen waren een geregeld terugkerend verschijnsel. Spectaculair was de ontsnapping van Arie Cornelis Jonge Keijser. Opgepakt in verband met allerlei diefstallen zat Keijser met zijn benen in de boeien in het cachot. Desondanks wist hij zich uit de boeien te bevrijden, een luik in de toren en enkele sloten te forceren en uit te breken. Plaatsing in een tuchthuis kwam ook niet aan de orde. Het tuchthuis werd

als nieuwigheid door de Monsterse bestuurders afgewezen. Zij weigerden in 1665 dan ook hun medewerking aan de oprichting van zo'n strafinrichting in Delft.<sup>15</sup>

Een andere taak van de welgeborenen mannen was het 'schouwen' van dode mensen. Samen met de baljuw en de chirurgijn stelden zij in twijfelgevallen vast of de overledene al dan niet een natuurlijke dood was gestorven, verongelukt of vermoord was. Op 30 mei 1615 bracht welgeborene Cornelis Claasz. Voijs in het bijzijn van de Heijdse bakker en schepen Michiel Pietersz. een bezoek aan het huis van de hoogbejaarde Maarten Meesz. Croon. Toen zijn vrouw op kraambezoek was, was Croon uit zijn bed gekomen en in het haardvuur gevallen. Beide bestuurders constateerden dat hij door verbrandingen aan zijn linkerschouder, arm, hals, oor, haren, kin en hoofd was overleden.<sup>16</sup> Enkele maanden later 'beschouwden' een andere welgeborene, Aem Pietersz. van Dijk, en de al eerder genoemde Michiel Pietersz. het dode lichaam van visverkoper Leendert Dirksz. de Bol. De visverkoper was twee dagen eerder, nadat hij te veel had gedronken, met zijn vismand in de slotgracht van het kasteel Honselaarsdijk gevallen. Omstanders hadden hem eruit gehaald en de volgende dag met een wagen naar Ter Heijde teruggebracht. In zijn huis was hij kort daarna overleden.<sup>17</sup> Een tragisch ongeval deed zich in 1621 eveneens te Ter Heijde voor. Baljuw Olivier Schoutens, schepen Jacob Lauwe en oud-welgeborene Cornelis Claasz. Voijs werden naar het huis van kuiper Jan Arentsz. geroepen om de doodsoorzaak van zijn zoontje vast te stellen. Al spelend op het erf was het

jongetje de avond ervoor in een ton gevallen, waarin nog wat water had gestaan, en verdrongen. De vader had niets gehoord en werd pas gealarmeerd toen hij het mutsje van zijn zoontje vond.<sup>18</sup> Op 15 februari 1629 werden enkele welgeborenen met baljuw Olivier Schoutens en chirurgijn mr. Gielis van Noordergracht naar de lijnbaan van Jan Simonsz. Cuijl ontboden. De Heijdse schoolmeester Willem Jansz. Key had daar zijn roer getest. Het geweer weigerde in eerste instantie, maar ging daarna onverwachts toch af. Het zoontje van Jan Passchiers kreeg daarbij een schot hagel in zijn been. Van Noordergracht constateerde dat het kind was doodgebloed, doordat de hagel zijn scheenbeen had verbrijzeld en de aders had geraakt.<sup>19</sup>

Tijdens de grote bestuurshervormingen van de jaren negentig van de zestiende eeuw verbood Maurits dat de inwoners van de heerlijkheid Monster als collectief nog bestuursinvloed mochten hebben. Deze oude bestuursvorm leidde alleen maar tot vertragingen ten nadele van het algemeen dorpsbelang. 'Sess personen uyt allen den inwoonderen ende buyren met meeste stemmen' gekozen vervingen voortaan de burendergadering 'omme op alles mede te helpen doen ende adviseren gelyck sy nae gewoonlicke maniere ende in goede conscientie sullen bevinden te behoren'. Het zestal kreeg de naam van geëligeerden. Het aantal Heijenaren in dit college was meestal beperkt tot één. Die behoorde tot de kapitaalkrachtigste bewoners van Ter Heijde, zoals bijvoorbeeld Claas Berwertsz. Voijs, Ewout Aartsz. en Cornelis Willemsz. Coucx.

Zelfstandig opereerden de geëligeerden nooit. Zij vergaderden altijd in het bijzijn van de baljuw/schout, welgeborenen, schepenen en ambachtsbewaarders in de zogenoemde brede raad. Financiële kwesties rond waterstaatszaken, de inhuldiging van een nieuwe ambachtsheer en de instelling van nieuwe functies waren de voornaamste agendapunten tijdens de vergaderingen van de brede raad. De vergaderfrequentie van de brede raad lag beduidend lager dan die van de lage vierschaar. Als vergaderplaats diende de Monsterse herberg 'De Spaanse vloot'. De Heijdse herbergiers hadden hier het nakijken. Pas in 1680 kwam aan het vergadermonopolie van 'De Spaanse vloot' een einde. De brede raad was toen zo verbolgen over het feit dat waard Arent Tomasse Griffijn de raad zeer onbeleefd bejegende en bovendien te hoge drankprijzen in rekening bracht, dat men besloot niet langer in zijn etablissement bijeen te komen. Toch zou het nog tot 1740 duren eer de Monsterse bestuurders over een eigen vergaderlocatie beschikten. De herbergiers in het Monsterse kerkdorp spinden hier intussen garen bij. Rond 1700 is de brede raad een langzame dood gestorven. Na dit tijdstip worden nergens meer geëligeerden genoemd. Een vervangend bestuursorgaan is er niet voor in de plaats gekomen.<sup>20</sup>

## Meesters

De top van de Monsterse bestuurspiramide bestond uit de schepenen, de welgeborenen en de geëligeerden. Anderen die ook een bestuursfunctie vervulden,

behoorden niet tot deze elite. Toch droegen zij jarenlang als kerk-, armen-, wees-, gasthuis- en vaartmeester hun steentje bij aan de dorpsgemeenschap. De voogden van Ter Heijde bevonden zich op de grens tussen deze twee groepen. Zij behoorden niet volledig tot de Monsterse bestuurselite, maar stonden toch hoger in maatschappelijk aanzien dan de 'meesters'. In Ter Heijde waren de voogden verreweg de belangrijkste openbare bestuurders.

Voor alle 'meesters' gold dat zij zich bezighielden met zaken die sociale en economische aspecten van de Monsterse samenleving betroffen. Drie kerkmeesters zorgden voor het onderhoud van de kerk, de toren, het kerkhof en de school. Ook regelden zij de betaling van de predikant, de koster en de schoolmeester. Na de kerkelijke afscheiding van Ter Heijde in 1664 werden geen Heijenaars meer als kerkmeester in Monster aangesteld. De rentmeester van de Monsterse kerk hield ook een aparte rekening bij van de vuurboetgelden. Het betrof twee belastingen op de Heijdse visserij. Uit de opbrengsten werden de vuurboetstoker, de kolen en het onderhoud van de vuurboet betaald. De schrijvers van de afslag verrekenden jaarlijks de zogenoemde 'grootjes' op de schol en de 'opstallen' van de kabeljauw met de rentmeester. Voor elke ton vis die op de Heijdse afslag werd verkocht, betaalde de koper een oortje aan de Monsterse kerk. Van elke verkochte kabeljauw ontving de kerk vier penningen. Ook over vis die elders door Heijdse vissers werd aangevoerd en afgeslagen was men verplicht deze heffingen te betalen. Daarnaast betaalden de stuurliu voor elke keer dat zij ter visvangst uitvoeren dertig stuivers, ongeacht de grootte van hun schuit. Een keer in het jaar gingen de kerkmeesters en de rentmeester samen met de schrijvers bij de stuurlieden langs om de betreffende bedragen op te halen. Na afloop werd steevast in een Heijdse herberg, bijvoorbeeld in die van Jan Jansz. Jonge Slok, een borrel gedronken.<sup>21</sup>

De voogdijstelling over weeskinderen was opgedragen aan vier weesmeesters. Het was hun taak de bezittingen van de weeskinderen te beheren totdat zij meerderjarig waren. In het bijzijn van de baljuw of zijn plaatsvervanger werden de vergaderingen belegd. De Monsterse secretaris zorgde voor de administratieve zaken.<sup>22</sup> De armenmeesters, uit elk kerkdorp één, zorgden voor het welzijn van alle armen in de heerlijkheid Monster ongeacht de godsdienstige overtuiging van de betrokkenen. De diakenen van de Monsterse en later ook van de Heijdse kerk beperkten zich tot ondersteuning van eigen gemeenteleden. Elk jaar stelden de armenmeesters de leveranties en de betaling vast voor de bakkers, schoenmakers en kleermakers voor de aantallen te leveren broden, schoenen of kledingstukken.

Vier Heijenaars werden bij toerbeurt gekozen in het bestuur van het Vriendhuis, ook wel de 'vier armenkamers' van Ter Heijde genoemd. Als regenten regelden zij voor een aantal oudere Heijenaars een onderdak. Vanaf het midden van de zeventiende eeuw kregen zij concurrentie van een andere zorginstelling, het gasthuis.<sup>23</sup> Binnen de heerlijkheid Monster kende alleen Ter Heijde zo'n gasthuis. De bestuur-



ders van deze instelling, de gasthuismeesters, hadden een soortgelijke taak als de regenten van het Vriendhuis en de armenmeesters, alleen waren zij meer gericht op het beheer van de eigendommen van hen die in het gasthuis waren opgenomen of zich hadden ingekocht. Ook de zorg voor het dagelijks leven van de gasthuisbewoners viel onder hun verantwoording.

Lange tijd was de Monsterse vaart met de haven de spil in de afzet van de Heijde haring en vis. Over de Gantel en andere vaarten vond de vis zijn weg naar het achterland. Het toezicht op en het onderhoud van de Monsterse vaart was toevertrouwd aan de vaartmeesters. Vanaf 1589 mochten zij de kosten van het onderhoud financieren uit een belastingheffing van zes stuivers op elke ton bier die door tappers in het ambacht Monster werd aangeslagen.<sup>24</sup>



*De haven van Monster is eind zestiende eeuw gegraven. De vaartmeesters waren verantwoordelijk voor het onderhoud van de vaart. Particuliere collectie.*

### Bestuurstaken

De invloed van de Monsterse bestuurders strekte zich over vele aspecten van het maatschappelijk leven uit. Het dorpsbestuur maakte voorschriften, de zogenoemde keuren, voor het handhaven van de openbare orde. Regelmatig werd een aantal geboden en verboden opnieuw gepubliceerd. Verstoring van de zondagsrust diende voorkomen te worden, dronkenschap en in het openbaar dansen waren uit den boze, werken op zondag was niet toegestaan, wapens dragen was verboden en het kaatsen en andere balspelen rondom de Monsterse kerk of op de zeewering bij Ter Heijde waren niet geoorloofd. Schout en schepenen veroordeelden in 1623 voerman Jan Claasz. Vois omdat hij op zondagmorgen na negen uur met zijn wagen en

paarden had gewerkt en bovendien zijn paarden had laten weiden in de duinen aan de strandzijde. Beide zaken waren ten strengste verboden en leverden hem boetes op van respectievelijk 10 en 9 gulden.

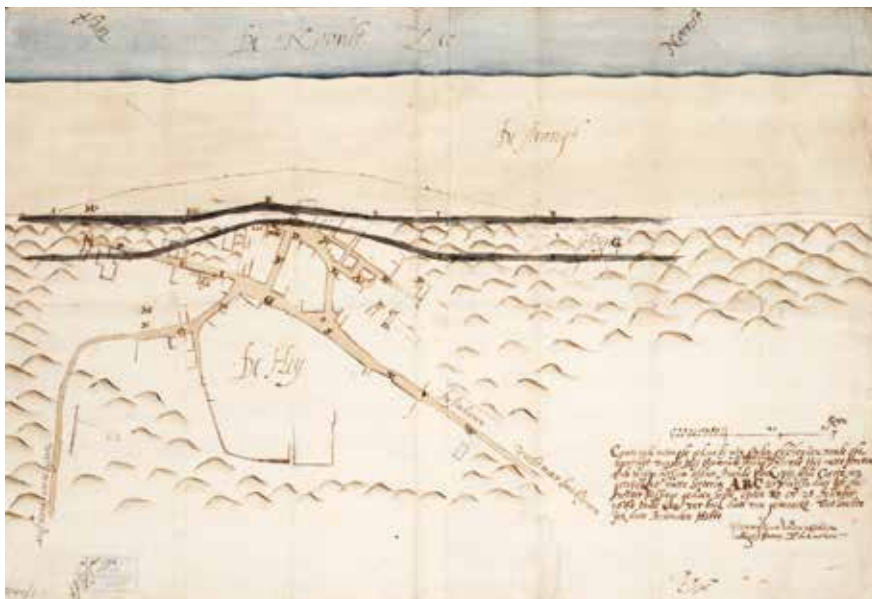
Verder hield men toezicht op de kwaliteit en kwantiteit van aangeboden producten en diensten. De maten en gewichten voor de schol, het brood, de turf en de boter moesten de gebruikers regelmatig laten iken, de chirurgijns waren verplicht hun instrumentarium te laten controleren. Ook hielden de bestuurders zich bezig met de bescherming van eigendommen, opstallen en de oogst. Het lopen door korenvelden was niet toegestaan. Loslopende dieren werden gevangen en afgevoerd naar een zogenoemd schuthok. Als de eigenaar niet opdaagde, werden de dieren verkocht. Hete of gloeiende as mocht niet op de openbare weg worden gestort in verband met het acute brandgevaar wanneer de wind er vat op kreeg. Voorschriften over het gebruik van de openbare weg laten zien aan welke misbruiken men paal en perk wilde stellen. Er gold een verbod om mest, as, vuilnis en visafval op de openbare weg te deponeren. Kadavers moesten worden begraven, ze mochten niet langs de weg of in de sloten worden gegooid.<sup>25</sup>

De bovengenoemde keuren golden voor alle inwoners van de heerlijkheid Monster. Voor Ter Heijde met zijn afwijkende visserijbranche werd nog een aantal specifieke verordeningen afgekondigd. De vissers uit Ter Heijde waren verplicht de gevangen vis op de afslag op het strand te verkopen. Ruzie zoeken, vloeken, vechten, dreigen en wapens dragen bij de visafslag was ten strengste verboden. Zij die een lijnbaan exploiteerden, mochten 's morgens vroeg of 's avonds laat geen vlas of hennep bewerken. Werkte men 's avonds toch door, dan moest men in verband met het brandgevaar gebruikmaken van goed bevestigde en afgeschermdde lantaarns.<sup>26</sup>

Toezicht op de naleving van al deze voorschriften hield de hoge vierschaar, bestaande uit baljuw en welgeboren mannen. Verder wees de hoge vierschaar vonnis in strafzaken en hield men toezicht op de naleving van de landsplakkaten van de Staten van Holland en van de Staten-Generaal. Schout en schepenen spraken als lage vierschaar recht in geschillen en op het terrein van de vrijwillige rechtspraak. Hieronder viel onder andere het oordelen inzake beledigingen, het aanpakken van wanbetalers, de registratie van aankoop en verkoop van onroerende en roerende goederen, het verlenen van vergunningen, het toekennen of ontzeggen van voogdijrechten, het bekrachtigen van volmachten en testamenten en het behandelen van eisen tot schadevergoeding.<sup>27</sup>

De Monsterse bestuurders regelden ook de inning van de gewestelijke belastingen en de ambachtsbelastingen. Veelvuldig bedolven vooral de verarmde inwoners uit Ter Heijde de magistraat onder verzoekschriften teneinde een belastingreductie te bewerkstelligen. Vaak in combinatie met de belastingheffingen registreerde het Monsterse bestuur rechtshandelingen tussen burgers, zoals de verkoop van onroerend goed en het afgeven van werkvergunningen voor chirurgijns en vroed-

vrouwen. Tevens trad het Monsterse bestuur op als vertegenwoordiger van alle inwoners in het overleg met de ambachtsheer, met advocaten, met het Hoogheemraadschap Delfland en met vertegenwoordigers van andere Westlandse ambachten. Vooral het overleg met de heemraden van Delfland inzake de bescherming van de kust bij Ter Heijde vergde veel tijd. Ten slotte hielden de bestuurders nog toezicht op de gasthuis-, wees- en armenmeesters en indien nodig corrigeerden zij hen.<sup>28</sup>



*Kaart van Ter Heijde uit 1660 door Pieter Florisz. van der Sallem. Duidelijk is te zien dat de kustafslag een punt van voortdurende zorg was. Oud archief Hoogheemraadschap Delfland, 4144.*

### De voogden van Ter Heijde

Hoewel Ter Heijde volledig geïntegreerd was in de bovengeschetste bestuursstructuur, nam het dorp binnen het ambacht Monster toch een aparte plaats in. In de zeventiende eeuw was Ter Heijde het grootste kerkdorp, terwijl het bestuurlijk centrum in Monster lag. Bovendien werkten de meeste inwoners van Ter Heijde in de visserij of in aan de visserij verwante beroepen. Het overgrote deel van de rest van de Monsterse beroepsbevolking daarentegen was agrariër. Het college van schout en schepenen dat in die tijd de heerlijkheid Monster bestuurde, bestond toen uit twee vertegenwoordigers uit Ter Heijde, twee uit Monster, een uit Poeldijk, een uit Half-Loosduinen en een uit Kwintsheul.

De inwoners van Ter Heijde vonden dat zij als grootste woonkern in het bestuur ondervertegenwoordigd waren. De gevoelens van onvrede leidden uiteindelijk tot

de instelling van een soort dorpsraad, het college van voogden van Ter Heijde. Zij komen voor het eerst voor in een stuk uit 1582. In 1595 werden de samenstelling en de verkiezing van de voogden definitief geregeld door het ambachtsbestuur.<sup>29</sup> De voogden groeiden uit tot een volwaardig bestuursorgaan met een gedeeltelijke autonomie, vergelijkbaar met een huidige deelgemeenteraad in een grote stad. De voornaamste taak van de voogden was 'des dorps van der Heijde welvaren te bevorderen ende te beneestigen ende in haer gerechtigheid voor te staen ende dat in sulcken voegen als andere officieren bij de selve magistraet geëligeert' zijn. De keuze en de installatie van de voogden gebeurden altijd in de maand mei. De aftredende voogden dienden dan een lijst in met hun eigen namen en die van vier eventueel geschikte kandidaat-voogden. Uit deze voordracht koos de magistraat de hem geschikt lijkende personen tot voogd. Een vijftal van hen was meer dan tien termijnen als voogd actief. Harmen Jansz. Crijzman stond met twintig termijnen aan de top.<sup>30</sup>



*Detail van een afbeelding uit het rond 1580 vervaardigde 'Visboek' van Scheveninger Adriaan Coenzsz. (1514–1587), folio 57 recto. Ter Heijde, dan nog vaak aangeduid als Westerheijde, is in die tijd groter dan Monster. Collectie Koninklijke Bibliotheek, zie ook [www.kb.nl/visboek](http://www.kb.nl/visboek).*

Om hun taak naar behoren te kunnen uitvoeren beschikten de voogden over eigen financiële middelen. De voornaamste inkomsten voor Ter Heijde kwamen uit heffingen op de consumptie van bier en wijn en uit die van de visserij. Vooral de laatste waren aan grote fluctuaties onderhevig. Elke waard die op het dorp een vat bier aansloeg, moest hiervoor tien stuivers betalen. Voor elke stoop wijn die zij

schonken, werd een halve stuiver in rekening gebracht. Heijenaars die thuis een half vat bier consumeerden, betaalden drie stuivers en de wijndrinkers een stuiver per stoop wijn. De inning van deze alcoholaccijnzen werd door de voogden jaarlijks verpacht aan de hoogstbiedende. De meeste inkomsten kwamen uit de visserij. Stuurlieden waren verplicht om voor elke ton schol die zij op de afslag aanvoerden een halve stuiver te betalen, evenzo voor elke kabeljauw of zalm. De schrijvers van de visafslag verrekenden dit elk jaar met de voogden. De reders van de zeeschuiten, pinken of Zijdse bommen betaalden jaarlijks 4½ gulden in ruil waarvoor de voogden zorgden dat de vuurboet werd gestookt. In de tweede helft van de zeventiende eeuw namen de Monsterse kerkmeesters de inning van de vuurboetgelden over.<sup>31</sup>

Ondanks klachten over hun slechte financiële positie slaagden de voogden er doorgaans redelijk in hun uitgaven af te stemmen op de inkomsten. Elke voogd moest bij zijn verkiezing beloven 'alle jaeren (..) van sijne administratie behoerlicke reeckeninge, bewijs ende reliqua' te doen. Schout en schepenen van Monster controleerden de boekhouding.<sup>32</sup> In de praktijk werd een van de voogden met de financiële administratie belast. De rekening die Pieter Symonsz. Coning in 1638 opstelde voor het boekjaar van 1 mei 1637 tot en met 30 april 1638 geeft een indruk van de inkomsten waarover de voogden konden beschikken en van de uitgaven die zij in een jaar deden.

In 1638 bedroeg de hele ontvangst 350 gulden, 13 stuivers en 6 penningen. De uitgaven werden door Coning gesplitst in vaste en buitengewone uitgaven. De vaste uitgaven bestonden uit de betaling van de verponding (een landsbelasting) van 86 gulden, het salaris van degene die het uurwerk in het klokhuis afstelde en de zeewerf schoon hield en ten slotte uit de traktementen die de baljuw/schout en de bode voor hun diensten betaald kregen. Onder de buitengewone uitgaven werd een groot scala aan uitgaven geboekt. Zo werd de Monsterse timmerman betaald voor de levering van een trap met twaalf sporten die in het klokhuis gebruikt moest worden. Op bevel van schout en schepenen werd het slag bij Ter Heijde gerepareerd. Dit leverde een flinke onkostenpost op. Een voogd kreeg het bedrag terug dat hij uit eigen zak gefinancierd had bij de verpachting van de accijns op het bier. De beplanting van het schuitengat, waar de zeeschuiten in de winter werden gestald, met helm vergde een klein bedrag. Dat in 1637/38 nog de Tachtigjarige Oorlog woedde, blijkt uit de kostenpost voor het onderhoud van musketten en vorkstokken die de Staten van Holland aan het dorp hadden geleverd teneinde landgangen van Duinkerker kapers te kunnen tegengaan. De notaris werd betaald voor het opstellen van een verzoekschrift aan de ambachtsheer, stadhouder Frederik Hendrik, over het schrijffambt van de visafslag. De voogden zelf declareerden hun reis- en verblijfkosten in verband met twee bezoeken aan de ambachtsheer in Den Haag en op het kasteel Honselaarsdijk. Secretaris Jacob Andriesz. ontving een

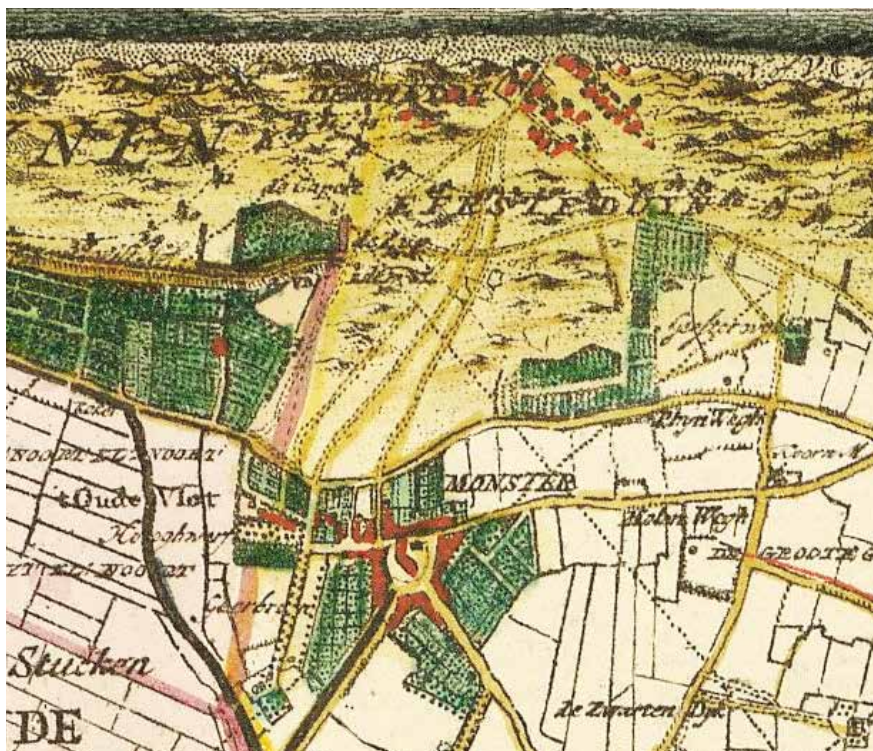
bedrag voor het kopiëren van de rekening. Baljuw/schout, schepenen, secretaris en bode brachten nog hun presentiegelden in rekening, omdat zij in de herberg op Ter Heijde aanwezig waren bij het afhoren van de rekening. De totale uitgaven bedroegen 184 gulden, 15 stuivers en 8 penningen. Het boekjaar werd dus afgesloten met een fors batig saldo.<sup>33</sup>

Aan het einde van de zestiende eeuw was op initiatief van de voogden een eigen dorps huis aanbesteed, een investering die de bijzondere status van Ter Heijde binnen de heerlijkheid Monster onderstreepte. De toenmalige ambachtsheer, prins Maurits, had ter bestrijding van de kosten zelfs een 'excijns van tien stuyvers op idere tonne bier van den dorpe van Ter Heij' toegestaan. In 1602 werd het dorps huis van een torentje en een uurwerk voorzien. Iedereen - zeevarenden, visverkopers, voerlieden en kooplieden - kon zo bij de tijd blijven. In de volksmond heette het dorps huis al snel het klokhuis. Het nieuwe dorps huis werd echter niet door de voogden gebruikt. Zij vergaderden liever bij toerbeurt in een van de Heijdse herbergen waar het hen niet aan eten en drinken ontbrak. De herbergiers van 'Int Wapen van Rotterdam', 'De Rode Leeuw', 'Int Wapen van 's-Gravenhage' of 'De Zeeridder' hadden aan hen goede klanten. De 'vergaderinge op dorpszaecken' kostte de gemeenschap van Ter Heijde jaarlijks enorme bedragen aan eten en drinken. Alleen al aan drank werd in 1630 tegen de 42 gulden uitgegeven. Toch bleef het dorps- annex klokhuis in de ogen van de Heijdse bestuurders zo belangrijk dat het in 1653, toen de zee het bedreigde, werd afgebroken en meer landinwaarts werd verplaatst.<sup>34</sup>

Voor belangrijke zaken werd de hele Heijdse bevolking opgeroepen. De klok van het klokhuis werd dan geluid. In 1617 werden bijvoorbeeld op last van de Monsterse schout en de voogden alle inwoners ontboden. Door secretaris Jacob Andriesz. werden zij toen geïnformeerd over de inning van de schiltaal, een dorpsbelasting waaruit allerlei plaatselijke zaken betaald werden.<sup>35</sup> Ondanks dat de voogden een zekere autonomie bezaten inzake het bestuur van Ter Heijde bleef de bemoeienis van het ambachtsbestuur op wetgevend en rechterlijk terrein groot. Alle keuren die speciaal betrekking hadden op Ter Heijde werden, zoals we al eerder zagen, niet door de voogden maar door schout en schepenen van Monster uitgevaardigd en bekrachtigd.<sup>36</sup>

Het functioneren van het ambachtsbestuur was in grote mate afhankelijk van de bereidwilligheid van de gekozen bestuurders. Voortdurend werd een beroep gedaan op de gemeenschapszin van betrokkenen. Een financiële tegemoetkoming voor het uitoefenen van hun functies ontbrak. Veel vergaderingen werden dan ook afgesloten met een drinkgelag of maaltijd. De vergaderlocatie, een van de vele herbergen in Monster of Ter Heijde, werkte dit bovendien in de hand. In het dorp Monster waar het ambachtsbestuur altijd vergaderde, kwam hieraan pas een einde

toen in 1740 op de plaats van de viswaag een ambachtshuis werd gebouwd. Ondanks de aanwezigheid van een dorps- annex klokhuis hielden de voogden van Ter Heijde, de regenten van het vriendhuis, de gasthuismeesters en vuurboetmeesters gedurende de hele zeventiende eeuw hun bijeenkomsten in een Heijdse herberg. Niet iedereen had zin, tijd en vooral gelegenheid om voor langere tijd een openbare functie te bekleden. In Ter Heijde waren het meestal dezelfde personen, omdat velen op zee hun kost verdienden en voor lange tijd afwezig waren. Voor de achterblijvers was de functie van voogd, regent of gasthuismeester, afgezien van de gratis borrel, een zware belasting.



Monster en Ter Heijde. Detail van een kaart uit 1712 van het hoogheemraadschap Delfland, gemeten door de landmeters Nicolaas en Jacobus Kruikius. Nationaal Archief Den Haag, Kaartcollectie Binnenland Hingman, inv.nr. 4.VTH, HA.

### Literatuur

- A.S. de Blécourt, *Ambacht en gemeente* (Zutphen 1912).
- A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994).
- J.C. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorschoten 1956).

- H. Hummel, *Feestelijke heropening Willemschool Monster* (Monster 1989).
- A.J. van der Valk, 'De voogden van Ter Heijde'. In: *Monsterse Courant* 21 februari 1980, 6 maart 1980.
- A.P. van Vliet, *Bestuurlijk Monster. Een studie betreffende de ontwikkelingsgang van de bestuursinstellingen en het functioneren ervan in Monster ten tijde van de Republiek: 1581-1795*. MO-B-scriptie geschiedenis (Den Haag 1981).
- A.P. van Vliet, 'Het bestuur van de heerlijkheid Monster ten tijde van de Republiek (1581-1795)'. In: *Nederlandse Historiën* 19 (1985) nr.1, p. 10-15.

## Bronnen

Hoogheemraadschap Delfland te Delft

- Oud-archief, 1976, 3288

Nationaal Archief te Den Haag

- Classis Den Haag, Notulenboek
- Nassause Domeinraad, 64
- Hof van Holland, 05242

Nederlands Hervormde Kerk te Monster

- Kerkarchief, 3-6, 9

Historisch Archief Westland te Naaldwijk

- Oud-archief Monster, 2a, 2b, 3-4, 7-9, 214-215, 219, 220, 229, 231, 885, 896, 900-951, 1512-1518, 1546-1551, 1577-1579, 1770, 1782
- Oud notarieel archief Monster, 6033, 6037-6039, 6048, 6051, 6100-61201
- Oud-rechterlijk archief Monster, 1, 5, 7, 12, 18-19, 62-63, 104
- Weeskamer Monster, 1

Nederlands Hervormde Kerk te Ter Heijde

- Archief Kerkvoogdij, 1-2, 17
- Archief Diaconie, 18, 31
- Voogdenrekeningen, ongenummerd.

## Noten

- 1 HA Westland, RA Monster, 7.
- 2 Zie voor de bestuursstructuur in andere plaatsen onder andere de publicaties van De Blécourt, *Ambacht en gemeente*, Van Deursen, *Een dorp in de polder en Van der Gouw, Het ambacht Voorschoten*.
- 3 HA Westland, OA Monster, 220.
- 4 NA Den Haag, Classis Den Haag, notulenboek 1607-1620; HA Westland, OA Monster, 219, 921, 1782; HA Westland, RA Monster, 1 (6-10-1621), 12 (26-6-1620, 30-9-1620), 62 (2-10-1621, 16-10-1621); HA Westland, ONA Monster, 6033 (17-7-1620, 23-7-1620).
- 5 NA Den Haag, Nassause Domeinraad, fol. 1211-1212 nr. 64 (21-3-1635); HA



- Westland, RA Monster, 12; HA Westland, OA Monster, 7-8, 214-215.
- 6 Hoogheemraadschap Delfland, OA, 3288; HA Westland, OA Monster, 7 fol. 26a, 9 fol. 14.
  - 7 NA Den Haag, Hof van Holland, 05242; HA Westland, OA Monster, 2b en 7.
  - 8 HA Westland, OA Monster, 214.
  - 9 HA Westland, ONA Monster, 6037 (18-5-1645).
  - 10 HA Westland, RA Monster, 63 (31-3-1651).
  - 11 HA Westland, OA Monster, 3; Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 36-37.
  - 12 HA Westland, OA Monster, 8 (4-5-1689).
  - 13 HA Westland, RA Monster, 7, 12; HA Westland, OA Monster, 214-215.
  - 14 HA Westland, RA Monster, 62-63.
  - 15 HA Westland, OA Monster, 9 (18-2-1665), 1770 (5-5-1669).
  - 16 HA Westland, RA Monster, 62 (6-3-1615).
  - 17 HA Westland, RA Monster, 62 (30-10-1615).
  - 18 HA Westland, RA Monster, 62 (6-5-1621).
  - 19 HA Westland, RA Monster, 62 (15-2-1629).
  - 20 Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 39-40; HA Westland, OA Monster, 8 fol. 36 (7-2-1680).
  - 21 NH Kerk Monster, KA, 3-6, 9; HA Westland, OA Monster, 232, 1546-1551.
  - 22 HA Westland, Weeskamer Monster, 1.
  - 23 HA Westland, ONA Monster, 6048 (12-6-1677), 6100 (17-7-1665).
  - 24 HA Westland, OA Monster, 1512-1518.
  - 25 HA Westland, OA Monster, 3-4, 8-9; HA Westland, RA Monster, 1 (1-11-1623).
  - 26 HA Westland, OA Monster, 8 (fol. 100, 110v).
  - 27 HA Westland, RA Monster, 18-19, 96-97, 161.
  - 28 HA Westland, RA Monster, 18; HA Westland, OA Monster, 3-4, 8.
  - 29 Van der Valk, 'De voogden van Ter Heijde'.
  - 30 Gebaseerd op Hoogheemraadschap Delfland, OA, 1976; HA Westland, OA Monster, 231, 885, 900-951; NH Kerk Ter Heijde, Kerkvoogdij, 1-2; NK Kerk Ter Heijde, Diaconie, 18, 31 en omslag schoolmeester (1658); HA Westland, ONA Monster, 6037-6039, 6051, 6100-6101; HA Westland, RA Monster, 2, 5, 104; H. Hummel, *Feestelijke heropening* (1682).
  - 31 NK Kerk Ter Heijde, Kerkvoogdij, ongenummerd (voogden 1668).
  - 32 HA Westland, OA Monster, 229 (11-1-1595); 231 (18-9-1672).
  - 33 NH Kerk Ter Heijde, Kerkvoogdij, 1 (voogdenrekening 1638).
  - 34 HA Westland, OA Monster, 896, 930-931 (voogdenrekeningen van 1630 en 1631); NH Kerk Ter Heijde, Kerkvoogdij, 1, 17.
  - 35 HA Westland, OA Monster, 885 (1617).
  - 36 Zie ook Van der Valk, 'De voogden van Ter Heijde' en Van Vliet, *Bestuurlijk Monster*, 42-43.

# De klok van 't Woudt,

## oftewel een historische puzzel zonder duidelijke oplossing

De klok van 't Woudt is zeker niet de grootste klok van het land, maar wel een met een interessante geschiedenis. Deze zou in 1590 in Utrecht zijn gekocht. Kunnen we echter ook achterhalen waar deze vandaan komt? Het zal een raadselachtige geschiedenis blijken te zijn, die in de verte nog raakvlakken heeft met een schilderij van Rembrandt en het nieuwe paleis van Filips II, het Escorial bij Madrid.

### Een Utrechtse klok in 't Woudt?

't Woudt mag dan het kleinste dorp van Nederland zijn, maar om een interessante geschiedenis zit het niet verlegen. Blikvanger in het beschermde dorpsgezicht is de protestantse kerk. Wie meer over dorp en kerk wil weten, kan niet om het werk van Jacques Moerman heen. In zijn gezaghebbende boek over 't Woudt staat ook een bespreking van de klok.<sup>1</sup> Hij geeft als opschrift van deze klok de volgende tekst:

*Salvator is mijn naem  
Mijn geluut is voer god bequaem  
hanricus de boerch me fecit anno domini MCCCCXVI*

De klok zou dus in 1516 gemaakt zijn door de klokkengieter Hanricus de Boerch, of in moderne spelling Hendrik de Borch of Van der Borch of Burg. Interessant is een vermelding uit het oudste register van de kerkenraad van 't Woudt. Hierin staat op 29 juni 1590 opgetekend, dat de kerkmeester opdracht kreeg een klok te kopen: '... het welke door hem ende Lambrecht [de schoolmeester] geschiet is tot Uytrecht ...' Jacques Moerman vervolgt met een suggestie, die gebaseerd is op de naam van de klok: 'Mogelijk is de klok afkomstig uit de St. Salvatorkerk in Utrecht, die omstreeks 1587 was gesloopt!<sup>2</sup> Naam, plaats en datum schijnen dus op een gesloopte Utrechtse kerk te wijzen.

Die gesloopte kerk was niet de minste. De Salvatorkerk in Utrecht stamde uit de tijd van Willibrord (rond 700) en was na de Utrechtse Domkerk de

belangrijkste in rang van het bisdom Utrecht. Het huidige Domplein heette tot 1912 nog Oudmunsterkerkhof. De kerken lagen dan ook naast elkaar. In 1580 werd de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in Utrecht verboden. Veel klooster- en kapittelkerken waren daarmee overbodig geworden. Dat gold ook voor de kerk van Sint Salvator. Utrecht lag dicht bij de frontlinie in het begin van de Opstand. Het Utrechtse stadsbestuur was daarom steeds op zoek naar geld om de fortificaties van de stad te versterken en kanonnen te kopen. Een van de middelen was de sloop van overbodig geworden kerken. De bouwmaterialen konden dan worden verkocht of hergebruikt. Tufsteen kon bijvoorbeeld worden vermalen om er tras van te maken.

De kerk van Sint Salvator werd inderdaad eind 1587 afgebroken. De klokken waren kort daarvoor verkocht. Omdat ik veel geschreven heb over Utrecht in het algemeen en over die Salvatorkerk in het bijzonder, kreeg ik het verzoek eens beter uit te zoeken of de klok van 't Woudt inderdaad uit de gesloopte Utrechtse kerk afkomstig was.<sup>3</sup> Dat bleek geen eenvoudige opgave. Alvorens in te gaan op de resultaten van de speurtocht eerst het een en ander over klokken en hun gebruik tot de Reformatie. Een van de belangrijke punten is namelijk het opschrift van de klok, dat de naam en de datering van de klok geeft, de maker vermeldt en een heilwens vormt.



*De door de Utrechtse klokkengieter Hendrik de Borch in het begin van de zestiende eeuw vervaardigde luidklok, tevens slagklok, van 't Woudt. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

### Klokken, hun gebruik en achtergrond

Aardewerken klokjes zijn al bekend uit circa 3000 voor Christus.<sup>4</sup> Belangrijk is dat belletjes en klokken over de hele wereld twee functies hebben gehad: de eerste is een ceremoniële en religieus-cultische functie. De tweede functie van bellen



*Het opschrift van de klok van 't Woudt. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

en klokken was een praktische, namelijk het signaleren van belangrijke zaken. In de christelijke eredienst was dit het aankondigen van liturgische diensten. In de Late Middeleeuwen kreeg men daar bij rijke kerken meerdere klokken voor. Als men voor verschillende diensten andere klokjes gebruikte, leidde dit tot duidelijke namen voor de klokken. In de genoemde Utrechtse Salvatorkerk heette een klok bijvoorbeeld 't Weckerken (het wekkertje), een ander het Vesperken.<sup>5</sup> Meer in het algemeen had de klok een signaalfunctie voor dorpelingen en stedelingen. Hij werd gebruikt om de preek aan te kondigen of de gelovigen erop te attenderen dat de mis begon. Op het plechtigste moment van de mis werd al in de Late Middeleeuwen een schelletje of klokje gebruikt om aan te geven dat de hostie door de priester aan de gelovigen zou worden getoond.<sup>6</sup>

Uit de aankondiging van liturgische diensten groeide het gebruik om de klok de belangrijkste momenten van de dag te laten aangeven. Uiteindelijk ontstond hieruit het gebruik om de uren aan te geven. In de loop van de veertiende eeuw werd dit gecombineerd met een mechanisch uurwerk, dat vaak op een stadhuis of in een klokkentoren werd aangebracht.<sup>7</sup> Eeuwenlang zou dit, met de stand van de zon, de manier zijn waarop men de tijd te weten kon komen. De klokken markeerden daarbij ook de overgang van dag en arbeid naar nacht en rust.

In een verder relatief stille tijd was de klok bovendien het middel bij uitstek om alarm te slaan. Op de kerktoeren werd in tijden van gevaar gewaakt. Bij de komst van vreemde soldaten of gevaarlijk volk werd de klok geluid om iedereen binnen de muren hierop te attenderen en iedereen buiten de muren op te roepen zich in veiligheid te brengen. Nog duidelijker was de functie van de klok bij brand.



*De kerk van 't Woudt. Foto: Ron Nieuwenhuizen.*

De klokken konden, met het orgel, ook gebruikt worden om liturgische plechtigheden extra feestelijk te maken.<sup>8</sup> Uiteindelijk ontstond hieruit het carillon. Nog belangrijker was echter hun sociale functie, waarbij klokken de spirituele en de fysieke mens beschermden. Deze bescherming komen we overigens over de hele wereld tegen en is niet aan het christendom gebonden. Daardoor werden ze ook een deel van de gemeenschappelijke identiteit. De associatie met religie, met heilige teksten en met de liturgie straalde op de klokken af: in zekere zin werden ze daardoor onderdeel van het kerkelijk ceremonieel. Paus Innocentius III laat dat in 1216 duidelijk merken als hij schrijft dat christenen de Drie-Eenheid moeten erkennen, doop en de sacramenten moeten eerbiedigen en bovendien 'klokken moeten hebben om de diensten uit elkaar te houden en de mensen naar de kerk te roepen'.<sup>9</sup> Ze waren dus een essentieel onderdeel van de christelijke identiteit. Dit bijzondere kenmerk komt goed naar voren, doordat klokken door een (wij)bisschop gewijd werden, wat ze in de liturgie en in de kerk bijzonder maakte. Daardoor werden ze meer dan een stuk metaal dat geluid kon voortbrengen en nuttig was.



*De wijding van een klok door een bisschop. Pontificale van David van Bourgondië, circa 1455. Collectie Teylers Museum Haarlem, Ms. 77, fol. 100v.*

Dit bijzondere kenmerk van klokken komt ook tot uiting doordat ze een naam kregen, een gebruik dat al in de tiende eeuw voorkomt.<sup>10</sup> Dit konden bijnamen zijn of namen van helden als Roeland. Veel gebruikelijker was echter de naam van een heilige. De klok kreeg dan niet alleen bescherming van deze heilige, maar nam als het ware ook

zijn kracht over. Door het luiden van de Johannesklok zou in deze zienswijze Sint Jan daadwerkelijk de gelovigen en de parochianen helpen en assisteren.<sup>11</sup> Door zijn geluid, zijn wijding en de kracht van een heilige kon een klok dus duivels en demonen verjagen. Hier ligt dan ook de basis voor het idee dat het luiden van klokken

kan helpen tegen onweer of tegen hagel en andere ellende. Vanouds bestond het idee dat dit geen natuurlijke, fysieke oorzaken had. Duivels en demonen zouden zo namelijk de mensen pesten en op de proef proberen te stellen. In de Late Middeleeuwen zien we dit idee terug, omdat dergelijke 'wensen' bij het gieten op de klokken werden aangebracht. Een bekende inscriptie luidt bijvoorbeeld: 'de levenden roep ik, de doden beweën ik, de bliksem breek ik'. Een uitvoerig opschrift siert de middelgrote klok van Schiedam uit 1455: 'Ik loof de ware God, ik roep het volk, ik verzamel de geestelijken, ik beweën de overledenen, ik verdrijf de pest, ik sier de feesten op.'<sup>12</sup> Elke keer dat de klok luidde, werd deze wens als het ware de ruimte in geslingerd. Een klok gaf dus bescherming.

Elk zichzelf respecterend dorp moest een klok hebben, uit het oogpunt van identiteit, van niet onder willen doen voor andere dorpen, maar vooral omdat het grote praktische en ideologische voordelen had. Een klok hielp dorpelingen daadwerkelijk. Vandaar ook de tekst die in 1516 op de klok is aangebracht, die later in 't Woudt kwam te hangen. We weten niet of de dorpelingen van 't Woudt al veel eerder over een klok hebben kunnen beschikken. Klokken waren namelijk kostbaar. In de tweede helft van de veertiende eeuw telde de parochie slechts tussen de vijftig en honderd inwoners. Ook ontbrak er een rijke instelling of ambachtsheer die voor financiering had kunnen zorgen. Natuurlijk is het mogelijk dat ze eerst een kleinere klok hebben gehad of met een schel of iets dergelijks hebben gewerkt. Begin zestiende eeuw is de kerk vergroot, mede door de groei van de bevolking. De inwoners zijn in die tijd waarschijnlijk welvarend geweest, omdat de kerk over fraaie gebrandschilderde glazen beschikte.<sup>13</sup> Het ligt in de lijn der verwachting dat ze toen ook over een klok konden beschikken. Moerman vermoedt dat deze door de geuzen in het begin van de Tachtigjarige Oorlog uit de kerk is gehaald.<sup>14</sup> Opmerkelijk is wel dat ze in 1590, ter vervanging daarvan, een bestaande klok van een andere kerk hebben opgekocht en geen opdracht hebben gegeven om hun eigen exemplaar te gieten. Blijkbaar was dit voordeliger, ongetwijfeld omdat door de afbraak van kerken en kloosters er meerdere tweedehands klokken op de markt waren gekomen.

### Is de klok afkomstig uit de Salvatorkerk?

Toen Harry Groenewegen me de vraag voorlegde of de klok van 't Woudt uit de Utrechtse Salvatorkerk zou kunnen komen, was ik sceptisch. Ik was het in ieder geval nog niet tegengekomen, al kende ik de archieven van deze kerk goed. Inderdaad had de Utrechtse Salvatorkerk een Salvatorklok. Deze klok was zelfs, samen met een Mariaklok, een van de twee nieuwe, grote klokken van de kerk. En nu wil het toeval dat die inderdaad rond 1516 zijn gegoten. We kennen de gang van zaken hierbij goed uit de rekeningen van de kerk. Alleen, de Salvatorklok is niet gegoten door de uit 't Woudt bekende Hanricus de Boerch, maar door de gebroeders



Utrechtse handschrift van rond 1450 waarin de teksten staan die een bischop voor wijdingen gebruikte.<sup>15</sup>

Willem en Jasper Moer uit Den Bosch.<sup>16</sup> Zij of andere leden van hun familie vervaardigden tussen 1485 en 1565 ook zeven klokken voor de Oude Kerk en zes klokken voor de Nieuwe Kerk in Delft. Ook de grote klok van Schiedam uit 1519 was door hen gegoten.<sup>17</sup>

Op 15 september 1514 sloot het Utrechtse kapittel een contract met beide broers. De klokken van Sint Salvator werden niet ter plekke gegoten maar in de werkplaats van de

gieters. In 1515 werden twee oude klokken uit de toren gehaald en per schip naar Den Bosch vervoerd. Op 3 december 1515 kwam er bericht uit Den Bosch over het vervoer van de nieuwe klokken. Bijna twee weken later, op 15 december, werd de schipper betaald die de nieuwe klokken uit Den Bosch had aangevoerd. De conclusie luidt dus dat de Utrechtse Salvatorklok niet in 1516, maar in 1515 is gegoten, door een andere gieter dan die van de klok van 't Woudt.

Daarnaast zijn er nog twee argumenten om aan te nemen dat het niet om de klok van 't Woudt gaat. Ten eerste is daar het gewicht van de klok. De twee nieuwe klokken van de Salvatorkerk wogen samen ruim 10.621 pond. De Salvatorklok was van de twee de zwaarste klok, zodat het gewicht daarvan wel ergens tegen de 6000 pond zal hebben gelegen. Daarmee behoorden de klokken tot de zwaardere exemplaren die gegoten zijn: slechts 22 klokken in Nederland zijn zwaarder dan 4000 kilo geweest.<sup>18</sup> Nu kan ik van een foto het gewicht van de klok van 't Woudt niet bepalen, maar dat het niet om 6000 pond gaat, lijkt me geen foute inschatting.

Bovendien weten we precies wat er met de klokken van de Utrechtse Salvatorkerk is gebeurd. Zoals hierboven al is aangestipt, was het Utrechtse stadsbestuur erop gebrand om de grote katholieke erfenis in de stad enerzijds in protestantse zin te zuiveren, anderzijds aan te wenden om de penibele financiën van de stad te helpen.<sup>19</sup> Veel kloosters en kapellen werden daartoe afgebroken. Met name de Salvatorkerk was een slachtoffer hiervan. In mei 1587 viel het besluit om de kerk af te breken.



*De zuidkant van de in 1587 gesloopte Sint Salvatorkerk in Utrecht. Ingekleurde tekening van Hendrik Verstrale uit het begin van de zeventiende eeuw. Kaartboek van het kapittel van de Sint Salvatorkerk. Collectie Het Utrechts Archief.*



Protesten bij de stadhouder en de Raad van State mochten niet baten: ondanks juridische procedures en bezwaren zette de stad Utrecht de afbraak door. Eind november 1587 werd met de afbraak begonnen, die nog in december doorging.<sup>20</sup>

Een jaar eerder waren de klokken al verdwenen. Op 2 juni 1586 werd een oude klok uit de kerktoeren van de Paulusabdij aan de artilleriesmeesters van de stad geleverd. Een dag later, op 3 juni 1586, nam het Utrechtse stadsbestuur het besluit terstond alle klokken van de Paulusabdij en van de kapittels van Sint Pieter en Sint Salvator te verkopen en met het geld daarvan een forse hoeveelheid buskruit en salpeter te kopen. Op 22 juni gaf een andere machthebber, de stadhouder, toestemming om deze klokken te confisqueren.<sup>21</sup> De klokken zijn kort daarop daadwerkelijk verkocht. Twee aannemers kregen van de stad uiteindelijk maar liefst 212 Vlaamse ponden betaald 'voorden swaren arbeyt' en voor al hun gereedschappen, materiaal en 'gevaar', toen ze met hun helpers 'alle de clocken' hebben 'gelicht' uit de torens van Sint Pieter, Sint Paulus en Sint Salvator. Op 21 september 1586 kregen ze nog eens bijna 18 pond betaald voor het met paarden slepen van de klokken naar een door de stad aangewezen plaats. Het blijkt dan om 22 klokken te gaan, die uit deze kerken zijn gehaald.<sup>22</sup>

Gerrit Schorer, koopman uit Middelburg, kocht voor ruim 2656 pond Vlaams zeventig klokken van de stad, die samen 16.604 pond wogen, waaruit blijkt dat de stad veel meer klokken in beslag had genomen dan alleen de 22 uit de drie genoemde kerken. Ook uit veel andere kloosters, kapellen en gasthuizen zullen dus veelal kleine klokken zijn gekomen. Jacob Pietersz. Capit, koopman uit Amsterdam, kocht voor ruim 2332 pond drie grote klokken, die samen 13.722 pond wogen.<sup>23</sup> Het kan niet anders dan dat een hiervan de Salvator klok uit de Salvatorkerk is geweest. Vermoedelijk is de klok daarna doorverkocht en omgesmolten. In hetzelfde jaar werden door een klokkengieter ook oude kanonnen opnieuw gegoten. Jacob Pietersz. Capit mocht van deze koopsom 2215 pond Vlaams in mindering brengen voor de leverantie van 4260 pond buskruit. Van een andere Amsterdamse koopman werd nog eens 5123 pond salpeter gekocht, terwijl er ook nog andere hoeveelheden buskruit door de stad Utrecht werden aangeschaft.<sup>24</sup>



*Huwelijkspportretten van Maarten Soolmans en Oopjen Coppit. Rembrandt van Rijn, 1634. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam en Louvre, Parijs.*

Opmerkelijk daarbij is dat een selecte groep in deze jaren goed van de oorlogsomstandigheden en de afbraak van kerken heeft geprofiteerd. Menig kapitaal is hierop gebaseerd geweest. In Utrecht ging het dan om mannen als de broers Alert en Jelis van Hoboken, stadsmetselaars en aannemers.<sup>25</sup> De Middelburgse koopman Schorer kwam uit Aken, waar zijn vader burgemeester was geweest. De Schorers zelf zouden nog vele burgemeesters van Middelburg leveren. Jacob Pietersz. Coppit of Capit stond ook wel als 'Monsieur Capit' bekend. Hij was de zoon van Pieter Jansz. Spiegel en zat in de Amsterdamse raad tussen 1591 en zijn dood in 1629. Hij was onder andere korenkoper en handelaar 'in oostersch buskruit'. Zijn vermogen bedroeg bij zijn dood zeker 200.000 gulden, waar dat van zijn vader vijftig jaar eerder 1250 gulden was geweest.<sup>26</sup> Jacob was getrouwd met Oopjen Hendricksdr. en was de grootvader van de Oopjen Coppit die met Maarten Soolmans was getrouwd, de laatste jaren zo in het nieuws omdat zij de Oopjen en Maarten zijn wier dubbelportret in 1634 door Rembrandt is geschilderd. Ze kreeg maar liefst 35.000 gulden als bruidsschat mee. Het verleden heeft toch vreemde, intrigerende kanten als je bedenkt dat een Rembrandt is geschilderd mede op basis van geld, verdiend uit de handel met gestolen en geconfisqueerde middeleeuwse kerkklokken.

## Wie was Hanricus de Boerch?

De familie De Borch of Van der Borch past in een hele reeks met grote Utrechtse klokkengietersfamilies als Buitendijk, Van Wou, Tolhuis en Both. De oudst bekende klok van Hendrik de Borch dateert uit 1512, toen zijn naam werd vermeld op een door hem gegoten klok in Kamerik (provincie Utrecht). Hij was echter, zoals meer klokkengieters, ook goed thuis in een verwant beroep, dat van kanonnengieter. Zijn zonen Johannes en Anthonius en zijn kleinzoon Hans zijn naast klokkengieter ook geschutgieter geweest, onder andere in Embden, Lübeck en Utrecht. Hendriks weduwe hertrouwde met de Utrechtse klok- en geschutgieter Jan Tolhuis. Ook de later in de familie ingetrouwde Thomas Both was een bekende klok- en geschutgieter.<sup>27</sup> Hieronder wil ik, door een combinatie van de functie geschutgieter, de naam Wou en de plaats van zijn gieterij, aannemelijk maken dat Hendrik de Borch een lid geweest is van de beroemde klokkengietersfamilie Van Wou. Daar heb ik een aantal details voor nodig, zoals zal blijken. Door de bovengenoemde functies als geschutgieters is het waarschijnlijk dat Hendrik de Borch zo niet identiek is geweest met 'mr. Heinrick de busmaker' dan toch nauw met hem verwant was. Deze 'mr. Heinrick de busmaker', dat wil zeggen de kanonnenmaker, leverde in 1504/05 de klepels, het ijzerwerk en de luidassen, toen Willem van Wou klokken leverde aan het Utrechtse kapittel van Sint Jan. Klepels en ijzerwerk vervaardigde hij ook toen de Kamper klokkengieter Geert van Wou begin 1506 het imposante nieuwe klockelui voor de Domtoren leverde.<sup>28</sup> Het is daardoor ook aannemelijk dat hij identiek of verwant is met de Hendrik, die tussen 1491/92 en 1519/20 geschutmeester van de stad Utrecht was.<sup>29</sup>

In 1503 stond deze Hendrik de 'Bussemaker' borg, toen Willem van Wou, klokkengieter van Zwolle, het burgerrecht van Utrecht verwierf. Toen de klokkengieter Hendrik de Borch in 1534 overleed, namen zijn erfgenamen, en later zijn weduwe, de pacht van zijn gieterij over. Ze worden dan de erfgenamen of de 'weduwe van Henrici Wou clockegieter' genoemd.<sup>30</sup> Al deze gegevens doen vermoeden dat Hendrik de Borch ook een lid was van de klokkengietersfamilie Van Wou, van wie Geert van Wou wel de beroemdste klokkengieter in Noord-Europa rond 1500 was.<sup>31</sup> Dat wordt nog verder gesuggereerd omdat klokken van Willem van Wou uit 1506 (Soest en Wijk bij Duurstede) en 1509 (Culemborg) ook een inscriptie hebben, waarin 'het geluid voor God bekwaam' is. Ook de randversieringen en de vorm van de letters komen sterk overeen op de klokken van Willem van Wou en Hendrik de Borch.<sup>32</sup>

Hendrik de Borch bezat in 1502/03 een huis in de Utrechtse Springweg, parallel lopend aan de Oudegracht. In 1520 woonde hij aan de Wittevrouwenstraat of de Plompetorengracht, in de straat naast of langs de kerk van het Wittevrouwenklooster, in een huis met een eigen poort.<sup>33</sup> Hij goot zijn klokken in een gieterij even buiten de Wittevrouwenpoort, in de Sint Janshovenstraat, tegen de stadsgracht aan, het 'Clockhuys' genaamd, dat sinds het midden van de vijftiende eeuw ge-

bruikt was door de klokkengietersfamilie Buitendijk en vanaf 1505/06 door Willem van Wou. In 1511/12 nam 'Henricus Wou die clockghierter' de pacht over om dit tot zijn dood in 1534 te continueren.<sup>34</sup>

Hendrik had daarnaast een bestuurlijke carrière. Hij was overste ouderman (oudermannen waren de dekens van een gilde) in 1520, 'libelmeester' (= een speciale juridische functie) in 1522 en 1526, de twee jaren dat hij ook schepen van Utrecht was. In 1527 en 1528 was hij 'schutmeester' (verantwoordelijk voor de financiën van de openbare werken) en in 1524, 1528 en mogelijk ook in 1530 burgemeester van Utrecht. Bovendien komt een gelijknamige man tussen 1521 en 1534 voor als dijkgraaf van de Bijleveld.<sup>35</sup> Dit waren roerige jaren, waarin hij duidelijk partij had gekozen en lid van een factie was, die zich verzette tegen andere machthebbers, wat uiteindelijk tot een burgeroorlog en een conflict met de Utrechtse prins-bisschop zou leiden.<sup>36</sup> In een spotgedicht hekelden zijn tegenstanders zijn politieke keuzes:

*Hoever is Heijn Clockgieter niet gekomen,  
dat hij de burgemeester de sleutels heeft ontnomen,  
en dat hij de Geldersen heeft binnen gelaten,  
die nu geweld bedrijven op de straten?*<sup>37</sup>

In feite werd hij er dus van beschuldigd een revolte te hebben geleid, de stads-sleutels uit de handen van de burgemeester te hebben opgeëist en de Geldersen, voor sommigen de grote vijand, binnen de muren van de stad te hebben gelaten. In 1528 moesten de Geldersen haasje-repje de stad verlaten, toen Karel V en de Hollanders de macht in Utrecht overnamen en de prins-bisschop terug aan de macht brachten. Hendrik de Borch kon maar net het vege lijf redden door op tijd de Wittevrouwenpoort uit te vluchten. Andere politieke leiders werden direct geexecuteerd. Toch moet Hendrik heel snel in staat zijn geweest om met de nieuwe machthebbers tot een akkoord te komen. Blijkbaar waren zijn kwaliteiten als geschutmeester te belangrijk. In augustus 1528 werd hij alweer door de prins-bisschop aangesteld als rechter in civiele en criminele zaken.<sup>38</sup> Tevens hielp hij als schutmeester de nieuwe stadhouder met de inspectie van de fortificaties en het geschut van Utrecht.<sup>39</sup>

### Waar komt de klok van 't Woudt vandaan?

Hendrik de Borch was kortom een geslaagde kanonnen- en klokkengieter. We weten dat hij in ieder geval tweeëntwintig klokken heeft gegoten, waarvan elf klokken nog bestaan en van vier klokken dat onzeker is. Deze laatste zijn hetzij voor het buitenland bestemd geweest hetzij daarnaar toe vervoerd.<sup>40</sup> Net als bij Willem van Wou (een klok in Noorwegen) en Geert van Wou (vaak voor het huidige Duitsland maar ook een voor Denemarken) zijn van Hendrik de Borch twee Zweedse en een

*De voor zover bekend oudste afbeelding van  
luidklokken in de Nederlanden, circa 975. Detail  
van een miniatuur uit het Evangelarium van  
Egmond, waarop de kloosterkerk van Egmond  
staat afgebeeld. Collectie Koninklijke  
Bibliotheek, 76 F1, fol. 214v.*



Deense klok bekend. Kijken we waar zijn andere klokken terecht zijn gekomen, dan hangen die vooral in de provincie Utrecht, en daarnaast in Buurmalsen, Buren en Zoelmond (Gelderland), en in Holland in Muiden (twee klokken), Goudriaan, Asperen (sinds 1986 Gelderland) en Westmaas. Vaak is er vanouds een band met Utrecht of een Utrechtse instelling. Veel rechten in Westmaas (Hoekse Waard) behoorden bijvoorbeeld tot het Utrechtse kartuizerklooster. In de meerderheid van de gevallen, negen keer, bevat de inscriptie ook de tekst dat 'het geluid voor God bekwaam zal zijn'.

De kans is dus groot dat de klok van 't Woudt oorspronkelijk uit Utrecht of de omgeving van Utrecht afkomstig is geweest. Dat past natuurlijk ook geheel bij de opdracht aan de kerkmeester en schoolmeester van 't Woudt om in Utrecht een klok te gaan kopen. Klokken waren gewijd; voor strikte protestanten konden ze dus 'katholiek' besmet zijn. Ook waren ze van metaal gemaakt, waar vraag naar was. Er zat dus ook handel in. Klokken kunnen dus al snel uit torens vervreemd zijn. Inwoners van het protestantse Vianen, dat onder gezag stond van Hendrik van Brederode, de 'Grote Geus', hadden al op Goede Vrijdag 1567, net na het begin van de Opstand, twee klokken uit de kerktoren van Tienhoven (bij Vianen) weggehaald. Een van deze klokken was overigens door Antonius de Borch, zoon van Hendrik, gegoten.<sup>41</sup> Ook later kan zo iets makkelijk zijn gebeurd. In 1583 stelde de stad Utrecht zich garant voor een burger, die de klok van het Utrechtse dorp Neerlangbroek had gekocht. De schout en het gerecht van dit dorp waren het hier duidelijk niet mee eens en probeerden de burger blijkbaar voor het gerecht te slepen.<sup>42</sup> Op die manier zullen meer klokken op de markt zijn gekomen.

Aan de andere kant zijn klokken waarschijnlijk ook preventief uit torens verwijderd of door katholieken weer opgekocht. Tot mijn verbazing blijkt een aantal daarvan naar Portugal te zijn verscheept en vandaar weer door koning Filips II in het Escorial (ten noordwesten van Madrid) te zijn opgehangen. In een van de torens van het Escorial hing een groot uurwerk met een mooie luidklok, verder klokken voor de getijden in het klooster en een 'erg fraai carillon'.<sup>43</sup> De Antwerpse edelman Jean



*Het dorp 't Woudt vanuit de lucht in 2016. Foto: Leo van der Zande.*

Lhermite noteerde dit in 1597, toen hij een beschrijving van het paleis gaf. Een deel van de klokken was op last van de koning gegoten; andere waren 'uit verscheidene plaatsen aangevoerd, tijdens de troebelen in de Lage Landen'. Op verzoek van Filips II ging Lhermite de toren op en verzamelde de opschriften van de klokken. Twee klokken waren in 1549 gegoten door Jan Tolhuis, opvolger van Hendrik de Borch; een andere door zijn Utrechtse voorganger Steven Buitendijk (1470). Een Utrechtse connectie blijkt ook duidelijk bij een ongedateerde klok, die het opschrift 'Wolterus a Bylaer Baiultus' draagt. Wouter van Bylaer was tussen 1551 en 1560 balijer of hoofd van de Johannieters, de geestelijke ridderorde die in Utrecht zijn hoofdvestiging in het huidige Museum Catharijneconvent had. Ook hing (en mogelijk hangt er nu nog) in het Escorial een Mariaklok, die in 1526 door Hendrik de Borch was gegoten. 't Woudt is met zijn klok dus in goed gezelschap!

### Raadsels

Op twee momenten zijn er meerdere klokken tegelijk in Utrecht op de markt gekomen. De eerste keer is begin 1583. Het Utrechtse stadsbestuur besloot toen de stadsverdediging te versterken. Een van de plannen was om met ijzeren kettingen

bepaalde straten te kunnen afsluiten. De kosten hiervan kon de stad niet dragen. Het stadsbestuur besloot daarom 'de klokken die van het platteland waren gekomen' te verkopen.<sup>44</sup> De bestuurders verwachtten hierbij op problemen te stuiten. Als de Staten van Utrecht moeilijk gingen doen, dan zou de stad Utrecht als tegenargument inbrengen, dat ze het geld zouden inhouden op de bijdrage van de stad aan de Staten. Dit is ongetwijfeld een afdoend argument geweest. Dat jaar verkocht Utrecht daadwerkelijk klokken aan Johan Capit, koopman uit Amsterdam, ongetwijfeld een verwant van de hierboven genoemde Jacob Pietersz Capit of Coppit. Deze Amsterdammer kocht '27 klokken van dorpen van het platteland' voor ruim 3012 pond Vlaams. Na aftrek van 'alle ijzer' en van slecht materiaal door barsten wogen de klokken toen 29.400 pond.<sup>45</sup>

De klokken waren blijkbaar met de nodige moeite in de zomer van 1583 uit de dorpen gehaald. De substituut-maarschalk van Abcoude, een van de kwartieren van het Nedersticht, kreeg een fors bedrag betaald voor de leverantie van klokken, waarbij specifiek de 'onwillige dorpen' worden genoemd.<sup>46</sup> Ze zullen dus wel met geweld gevorderd zijn. Het betalen van 'waakgeld' wijst daar ook op. Een timmerman was met drie knechten achttien dagen bezig geweest om klokken te halen uit het Over- en Nederkwartier, grofweg het platteland ten oosten en ten westen van Utrecht. Als de kosten maatgevend zijn geweest, dan waren meer klokken afkomstig uit het gebied bij Abcoude, ten noorden van Utrecht.

Inderdaad werden er dat jaar tal van 'ijserkettens' gekocht bij de stadssmid en bij zes andere smeden.<sup>47</sup> Ze konden aan houten palen worden bevestigd in zeker zestien met name genoemde straten. Het hout daarvoor moest speciaal worden gekocht en geplaatst. De bedoeling was blijkbaar om zo 'de stegen, straten en wallen van de stad' af te kunnen sluiten. In eerste instantie moest dit 's avonds gebeuren en diende het om opstand of onrust tegen te gaan. Blijkbaar was men bevreesd voor een nachtelijke aanval, maar ook voor katholieke revolutionairen. In deze jaren waren er ook geregeld opstootjes of verzet, vooral door de moeilijke economische situatie en de steeds verhoogde belastingen. De kettingen kostten de stad uiteindelijk 1079 pond; de inzameling van de klokken 357 pond. In totaal was de stad dus 1438 pond kwijt, waardoor ze op de roef van de klokken een mooie winst had gemaakt.

De tweede grootschalige vordering van klokken betrof de boven behandelde verkoop van 73 klokken in 1586, die met name uit Utrecht zelf afkomstig zullen zijn geweest. Nergens vinden we echter de verkoop van een klok aan 't Woudt. De resoluties van de Staten bevatten niets, evenmin als die van Gedeputeerde Staten. En ook de resoluties van het Utrechtse stadsbestuur zwijgen over een verkoop. De rekeningen geven geen ander resultaat. Die van de Eerste en die van de Tweede Kameraar van Utrecht vermelden niets. Van de Staten zijn slechts de rekeningen van het oudschildgeld, een belasting, over, zonder enig resultaat echter.<sup>48</sup>

Dan zijn er nog maar een paar mogelijkheden over. Misschien heeft de Utrechtse fortificatiemeester klokken kunnen verkopen. Ook de Utrechtse Staten kunnen dit gedaan hebben zonder dat we dit kunnen controleren. Hun rekeningen zijn namelijk niet bewaard gebleven. Misschien hebben de inwoners van 't Woudt hun klok cadeau gekregen of is deze onderhands verkocht. Ook kan deze direct van een instelling gekocht zijn. Zo kocht de stad Utrecht in 1593 nog een klok van de rentmeester van het Margaretengasthuis, die daarna in de Catharijnepoort werd gehangen. Een van de klokken uit de Salvatorkerk, de in 1554 door Jan Tolhuis gegoten Odulfusklok, is door de stad Utrecht blijkbaar niet aan de Amsterdamse koopman verkocht. Deze klok is in de Wittevrouwenpoort terechtgekomen en bestaat nog steeds.<sup>49</sup>

Blijkbaar was er ook een illegaal circuit in klokken. Gedeputeerde Staten van Utrecht namen op 8 augustus 1590 namelijk een besluit over 'een gevonden clock'.<sup>50</sup> Daarover was door kapitein Honthorst gerapporteerd. Deze moest de klok direct op kosten van de Staten doen bergen. Die klok zal wel niet aan de kant van de weg hebben gelegen. Waarschijnlijker is dat de kapitein een klok op het spoor was gekomen, die bij katholieken of bij een handelaar was verborgen. Vlak daarvoor waren de kerkmeester en de schoolmeester van 't Woudt in Utrecht op klokkenjacht gegaan. Wisten ze dat meer van dergelijke klokken opdoken of was bekend, dat er nog de nodige klokken voorradig waren, in de stad Utrecht of bij collega-kerkmeesters op het Utrechtse platteland? Het antwoord zullen we niet weten, tenzij door een toevalsvondst nieuwe informatie boven tafel komt. Wel is duidelijk geworden onder welke omstandigheden de klok van 't Woudt op de markt is gekomen. Het meest waarschijnlijk lijkt me dat deze uit een van de dorpen van het Utrechtse platteland afkomstig is geweest en wellicht pas laat uit een toren is gehaald of eerst verborgen is gehouden. Met zekerheid was de gieter Hendrik de Borch afkomstig uit een vooraanstaand geslacht van Utrechtse klokken- en geschutgieters.

## Noten

- 1 Jacques Moerman, *'t Woudt. De rijke geschiedenis van het kleinste dorp van Nederland* (Schipluiden 2012) 159-160.
- 2 Moerman, *'t Woudt*, 160.
- 3 Bram van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).
- 4 Een goed leesbaar, grondig overzicht geeft de campanoloog André Lehr, *Van paardebel tot speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel 1971).
- 5 Van den Hoven van Genderen, *Heren*, 103, 131 en 559-560; Dick van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700* (Zutphen 1982) 22, 39.



- 6 John H. Arnold en Caroline Goodson, 'Resounding community: The history and meaning of medieval church bells'. In: *Viator* 43 (2012) 116-117 en 121-127.
- 7 Een geweldige geschiedenis hiervan in Gerhard Dohrn-Van Rossum, *History of the Hour. Clocks and modern temporal orders* (Chicago en Londen 1996) 35-40, 61-64, 108-117, 125-172, 197-215.
- 8 Jos Smits van Waesberghe, *Klokken en klokkengieten in de Middeleeuwen. Een muziekhistorische studie* (Tilburg 1937); Dohrn-Van Rossum, *History of the Hour*, 98-101.
- 9 Vertaald geciteerd naar Arnold en Goodson, 'Resounding community', 99 en 113.
- 10 Lehr, *Van paardebel*, 42-43.
- 11 Arnold en Goodson, 'Resounding community', 120-121.
- 12 A. van der Poest Clement en Cor Don, *Luidklokken en carillon van Schiedam* (Vlaardingem 1979) 139, uit het Latijn vertaald. Lehr, *Van paardebel*, 130-131. Zie ook de hele reeks inscripties bij J.W.C. Besemer, 'De werkstukken van de Utrechtse klokkengieten'. In: *Klokken en klokkengieten. Bijdragen tot de campanologie* (Asten 1963) 217-301.
- 13 Moerman, *De kerk*, 7-11.
- 14 Moerman, *'t Woudt*, 160.
- 15 Het gaat om het Pontificale van Sint Marie: Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 400, fol. 1r en de wijding van een klok op fol. 106v-110r. Zie ook de website <http://bc.library.uu.nl/nl/node/208>. Arnold en Goodson, 'Resounding community', 118-121.
- 16 Het Utrechts Archief (hierna HUA), Archief kapittel van Oudmunster, inv. nr. 499-3, jaren 1513/14-1515/16, waaraan de hierna volgende details zijn ontleend. Een korte samenvatting bij Van den Hul, *Klokkenkunst*, 20-21. Voor de gieters: L.F.W. Adriaensen, 'De Bossche klokkengietenfamilie Moer, 1450-1570'. In: *Noordbrabants historisch jaarboek* 6 (1989) 45-78.
- 17 L.J. Meilink-Hoedemaker, *Luidklokken en speelklokken in Delft. Een cultuur-historische studie over een Nederlands erfgoed* (Delft 1985) 173-174 en 177-179. Van der Poest Clement en Don, *Luidklokken en carillon van Schiedam*, 139.
- 18 Lehr, *Van paardebel*, 98-99.
- 19 Benjamin J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford 1995) 156-195. J.W.L. Raven (ed.), 'Kronijk van Utrecht 1576-1591'. In: *Kronijk van het Historisch Genootschap* 21 (1865) 530-576. H.M.A.J. Asch van Wijck, 'De graaf van Leicester te Utrecht'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 2 (1836) 1-40.
- 20 HUA, Archief Stadsbestuur II, inv.nr. 121-2, fol. 140, 146, 160-164, 166, 183, 186, 200, 215 en 228.
- 21 Ibidem, fol. 113-114 en 118.

- 22 HUA, Archief Stadsbestuur II, inv.nr. 1259-10, fol. 71v-72r. De rekeningen zijn overigens gesteld in 'nieuwe' ponden Vlaams van 40 groten het stuk, wat ze het equivalent maakt van een (Karolus)gulden.
- 23 Ibidem, fol. 6.
- 24 Ibidem, fol. 102r, 103 en 106r.
- 25 HUA, Notarissen, inv.nr. 34-4, nr.17, U003a009, testament van Jelis Jansz van Hoboken, 23 oktober 1591.
- 26 Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795 I* (Haarlem 1903) 188-190 en 273-274.
- 27 C.N. Fehrmann, met medewerking van J.W.C. Besemer, 'De Utrechtse klokgieters en hun verwanten'. In: *Klokken en klokkengieters. Bijdragen tot de campanologie* (Asten 1963) 159-216, aldaar 182-189 en 192-193. Van den Hul, *Klokkenkunst*, 161-163 en 225.
- 28 Fehrmann, *Kamper klokgieters*, 131; Van den Hul, *Klokkenkunst*, 30, 43
- 29 HUA, Stadsbestuur I, rekeningen tweede kameraar 1492/93. Van den Hul, *Klokkenkunst*, 161-162. De twijfel zit erin dat zowel in 1492/93 als in 1495/96 een Henrick van der (= de) Borch burger van Utrecht wordt. Het ligt voor de hand dat het de eerste keer om de geschutmeester ging, omdat hij net daarvoor die verantwoordelijke functie had gekregen. De klokkengieter werd echter op 18 oktober 1514 burger van Utrecht. Dat kan betekenen dat hij eerder zijn burgerrecht had verspeeld, bijvoorbeeld door voor opdrachten te lang buiten Utrecht te wonen. Ook kan deze laatste, Hendrik Egbertsz van der Borch, een neef of verwant van de burger uit 1492/93 zijn geweest.
- 30 Fehrmann, *Kamper klokgieters*, 130, en vooral Van den Hul, *Klokkenkunst*, 162-165.
- 31 Van den Hul, *Klokkenkunst*, 162-163. Van den Hul is overigens veel voorzichtiger in het leggen van een relatie die hij speculatief vindt.
- 32 Besemer, 'De werkstukken', 227-228, 255-256.
- 33 Fehrmann, 'De Utrechtse klokgieters', 182. Het huis lag 'in der strate neffens der kercke'. Dit betekent niet tegenover, zoals Fehrmann schrijft, maar ernaast. Het zou eventueel om de steeg achter de wal kunnen gaan, maar gezien Borchs vooraanstaande positie eerder om een diep huis aan de Plompetorengracht of een huis aan de Wittevrouwenstraat.
- 34 Van den Hul, *Klokkenkunst*, 296-297.
- 35 HUA, Index Raads Dagelijks Boek; HUA, Stad I, nr. 120; nr. 630-67; nr. 703-58; nr. 703-59; nr. 704-18; HUA, Heerlijkheden Veldhuizen en Oudenrijn, nr. 29-45; HUA, Staten I, nr. 385, 387 en 522. Johan van de Water, *Groot placatboek vervattende alle de placaten ...* (Utrecht 1729) 143-145, 162 en 1214. Er moet een voorbehoud gemaakt worden: na de dood van de klokkengieter in 1534 is een andere Hendrik van der Borch schepen (tussen 1532 en 1549), raad

- en burgemeester (1542 en 1543). In 1528 is Hendrik van der Borch overste ouderman en meyster Henrick Verborch die clockegieter schutmeester. Ook sommige eerdere functies zouden door een naamgenoot vervuld kunnen zijn. Als schutmeester (Henrick van der Borch die clockegieter, meyster Henrick Verborch en meyster Henrick Verborch clockegieter) en vive (meyster Henrick clockegieter) gaat het in ieder geval om de goede Hendrik.
- 36 H.C. Hazewinkel, 'Voor 400 jaar' In: *Jaarboekje Oud-Utrecht 1928*, 47-87, aldaar 53, 68 en 74.
- 37 HUA, Verzameling Van Winssen, inv.nr. 13, 615. Opmerkelijk genoeg wordt in twee van dergelijke spotschriften gesuggereerd dat de vader van 'Heyn Klock' op de brandstapel was gestorven, iets waar ik geen bevestiging van heb gevonden.
- 38 HUA, Stadsbestuur I, inv.nr. 13, 24 en 30 augustus 1528.
- 39 Hazewinkel, 'Voor 400 jaar', 74-76.
- 40 Besemer, 'Werkstukken', 256-260.
- 41 Besemer, 'Werkstukken', 264.
- 42 HUA, Stadsbestuur II, inv.nr. 121-2, fol. 17, 13 mei 1583.
- 43 Jehan Lhermite, *Le passetemps*, E. Ouverleaux en J. Petit (ed.) (Antwerpen, Gent en Den Haag 1896) II, 21-22, waaraan de volgende citaten zijn ontleend.
- 44 HUA, Stadsbestuur II, inv.nr. 121-2, fol. 8, 17 januari 1583. Ook het volgende is daaraan ontleend. Zie ook C.C.S. Wilmer, 'De veranderingen in het Utrechtse stadsbeeld van ca. 1570 tot ca. 1620'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht 1978*, 89-105, aldaar 102.
- 45 HUA, Stadsbestuur II, inv.nr. 1259-7, fol. 2r.
- 46 Ibidem, fol. 90, betaling van 22 september 1583. Ook de volgende vermeldingen berusten hierop.
- 47 Ibidem, fol. 82v-89v. Zie ook HUA, Stadsbestuur II, inv.nr. 1079, 14 waaruit blijkt dat bewoners van de Vaart, een Utrechtse voorstad, in 1583 'noodbalken' in hun huis moesten bewaren. Deze zullen wel een zelfde doel als de kettingen hebben gediend.
- 48 HUA, Stadsbestuur II, inv.nr. 121-2; 1079; 1105; 1297; 1299; 1243-3 tot en met 1243-15 ; 1259-5 tot met 1259-16; 1301-1 en 1301-2; HUA, Staten II, inv.nr. 231-4; 144-12; 144-13; 144-19 en 144-20; 264-8.
- 49 Van den Hul, *Klokkenkunst*, 23.
- 50 HUA, Staten II, inv.nr. 264-8, 8 augustus 1590.

# Nogmaals De Zidde: Everaard van Vlaardingen

De Zidde was de naam van een in zee verdwenen gebied in Monster. De naam duikt tot eind veertiende eeuw in de archieven op. Everaard van Vlaardingen, die om onduidelijke redenen op gruwelijke wijze werd terechtgesteld, bezat 3 morgen leenland in dit gebied.

## Inleiding

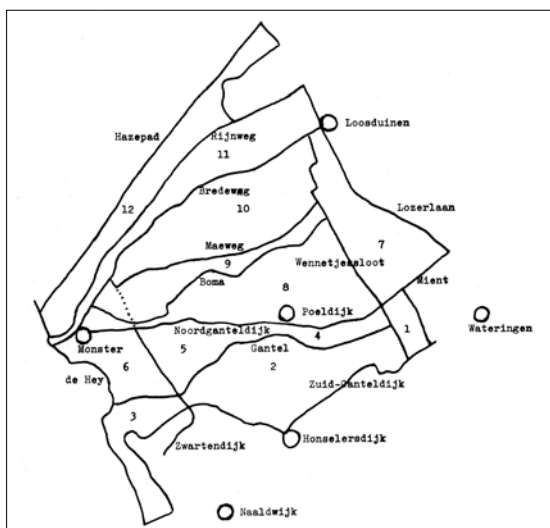
In het Historisch Jaarboek Westland van 2014 publiceerde ik een bijdrage over De Zidde.<sup>1</sup> Dit was een nu in zee verdwenen gebied in Monster. Bij de bewoners noemde ik een Everaet Claysz, die in 1346 werd vermeld als leenman van de graaf van Holland voor een gebied van 3 morgen land gelegen in Monster bij De Zidde.<sup>2</sup> Dit was in 2014 het enige stukje informatie dat ik over hem had.<sup>3</sup> Het is mij gelukt om meer informatie over Everaet Claysz te vinden, die ik hier presenteer.<sup>4</sup>

## De Zidde: een andere interpretatie

Voor ik aan Everaet begin, eerst nog het volgende. Naar aanleiding van mijn bijdrage in 2014 kreeg ik verscheidene reacties. Daarbij werd ik gewezen op publicaties van F. Beekman en L. van der Valk in het blad Holland's Duinen.<sup>5</sup> Deze auteurs kwamen, zich baserend op niet gepubliceerd onderzoek van H. van der Meer, tot een afwijkende conclusie.<sup>6</sup> Waar ik het zogenaamde Kwartier 12 volledig in zee laat verdwijnen, plaatsten zij dat onder de huidige zeereep. Dit Kwartier was een onderdeel van het ambacht Monster. Het lag evenwijdig aan de zee en werd vermeld in het zogenaamde Register van Metinge uit 1378.<sup>7</sup> Ik plaatste De Zidde voor Kwartier 12 ter hoogte van het huidige Ter Heijde. Ik veronderstelde dat het in 1378 al in zee was verdwenen. Beekman en Van der Valk noemen De Zidde niet.

Hoe Beekman, Van der Valk, Van der Meer en ik tot afwijkende conclusies rond de plaatsing van Kwartier 12 konden komen, en daarmee impliciet ook van De Zidde, is mij niet recht duidelijk geworden. Waarschijnlijk zijn onze interpretaties van de breedte en de lengte van de binnen- en zeeduinen afwijkend. Rond dit thema en veel andere zaken hebben dr. Frans Beekman en ik een aangenaam gesprek gevoerd in een Haagse horeca-inrichting. Een gezamenlijk standpunt is er (nog?) niet, maar wie weet wat er nog komt. Ik begrijp dat de lezers nu nieuwsgierig zullen zijn naar de publicaties van Beekman en Van der Valk. Die hier samenvatten doet hun publicaties geen recht. Hun artikelen zijn terug te vinden op de site van waterleidingbedrijf Dunea.<sup>8</sup>

Overzichtskaartje Monsterambacht in 1378 met indeling in twaalf genummerde kwartieren. Uit: J. Emmens, *Het ambacht van Monster anno 1378*, Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie, deel XXIII, Den Haag 1969.



Uitsnede van de kaart van Zuid-Holland en Utrecht van de hand van Christiaan sGrooten, 1573. Koninklijke Bibliotheek van België.



### Everaard van Vlaardingen

Dan nu Everaet Claysz, de leenman bij De Zidde. Bij toeval vond ik meer informatie over hem. Bij het samenbrengen van informatie over naamdragers Van Vlaardingen stuitte ik op een Everaard van Vlaardingen, die ook bleek voor te komen als Everaet Claysz. Everaard was identiek aan de leenman, zo bleek uit de vermeldingen van het leenbezit van Everaard.

Everaard van Vlaardingen bezat veel leengoederen in het Westland en omgeving. Van de graaf van Holland hield hij in leen de helft van het wanthuis<sup>9</sup> in Vlaardingen, met het hele erf waar dat huis op stond,<sup>10</sup> en verder nog de al bekende 3 morgen land bij de Zidde.<sup>11</sup> Van de heer van Voorne hield hij 11 morgen land in de Podelwijk in Maasland.<sup>12</sup> Dit alles rond 1350. Tot slot had hij van de heer van Polanen in leen 9 morgen land in Monster, met het daarop staande huis Ten Dale. Dit laatste leen verkocht Everaard in 1349 aan ene Stachijn Heynricxz.<sup>13</sup> Everaard moet een man van aanzien zijn geweest in het Westland van zijn tijd. Toch kon ik niets achterhalen over zijn voorouders. Er zijn, gebaseerd op zijn toenaam, wel speculaties op te stellen, maar dat doe ik liever niet.<sup>14</sup>

En toen werd hij een banneling. Dat weten wij omdat op 16 oktober 1351 jonkvrouwe Mechteld, de echtgenote van Everaard, van de graaf van Holland de helft van alle eigen goederen van haar en haar voortvluchtige man kreeg. Graaf Willem V gaf daarbij opdracht aan de baljuw van Delfland en Schieland en aan de schepepen van Vlaardingen om haar daarin te steunen. Mechteld mocht deze toestemming niet gebruiken om haar uit het land gevluchte man te helpen.<sup>15</sup> Waarom kreeg jonkvrouwe Mechteld de helft van het bezit van haar en haar man? Er zijn twee mogelijke verklaringen. Ten eerste om in haar onderhoud te voorzien. Men vond het toen not done om een vrouw te laten lijden onder het wangedrag van haar man, als zij daar niets mee te maken had. Het kan ook zijn dat Mechteld eigen bezit had gehad voorafgaand aan het huwelijk. Een combinatie van deze twee redenen is ook mogelijk als verklaring voor het feit dat zij de helft van het bezit van haar en haar man mocht behouden.

Er staat nergens waarom Everaard uit Holland was verdwenen. Was hij verbannen? Was hij gevlucht na een vreselijke misdaad? Wij weten het niet. Natuurlijk gaan de gedachten uit naar de toen lopende Hoekse en Kabeljauwse Twisten. De hierna te noemen terechtstelling van Everaard was gruwelijker dan gebruikelijk en dat zou naar de normen van de veertiende eeuw kunnen duiden op een zware misdaad.

Everaard was dus uit Holland gevlucht. Mogelijk ging het hem slecht in het buitenland, hij keerde namelijk naar Holland terug. In november 1353 werd hij in Naarden herkend en opgepakt. Op 17 november 1353 zond Gerrit Boelen, baljuw van Amstelland, een bode naar Leiden.<sup>16</sup> Daar waren de steden van Holland in vergadering bijeen, terwijl Willem V in Zeeland verbleef. De baljuw wou weten wat hij met Everaard moest doen.<sup>17</sup> Ondertussen werd Everaard gevangen gezet in het huis van meester Gijsbrecht, de bode van Amsterdam. Everaard zou daar acht dagen gevangen liggen.<sup>18</sup> Er kwam een bode terug uit Leiden met de mededeling dat Everaard terecht moest worden gesteld.<sup>19</sup> Dat gebeurde op onterende wijze. Hij werd aan

een paard naar de plaats gesleept waar hij werd onthoofd. Vervolgens werd zijn lichaam op een rad boven op een mast geplaatst met het hoofd op een spies.<sup>20</sup> Wij vinden dit afgrijselijk en waarschijnlijk de veertiende-eeuwse medemens ook. De straf bestond eigenlijk uit twee delen: de doodstraf en de ontering, bestaande uit het slepen en niet begraven. De ontering was bedoeld voor moordenaars, verkrachters en dergelijk tuig. Wat Everaard had misdaan, wij weten het niet.

*Graaf Willem V van Holland (1330-1389), door Hendrik van Heessel. Collectie DAMS, Antwerpen.*

### Nogmaals de locatie van De Zidde

Het leenbezit van Everaard van Vlaardingen verviel aan de graaf van Holland. Het werd verkocht aan Herbaren ver Katrinsenz, die op 29 oktober 1354 werd beleend met het halve wanthuis en erf in Vlaardingen en met de 11 morgen in Podelwijk in Maasland. In 1372 verkocht Herbaren het halve wanthuis aan de stad Vlaardingen en droeg in plaats daarvan land in Wateringen in leen op aan de graaf.<sup>21</sup> Opvallend genoeg werd Herbaren niet beleend met de 3 morgen land bij De Zidde, die Everaard eerder wel in leen had. Er is geen nieuwe leenman bekend voor dit stuk land. Toch bezat Herbaren in 1378 twee percelen in Monster, een van 13½ hond en een van 2 hond.<sup>22</sup> Beide lagen in het Kwartier 12. Ik denk niet dat deze percelen behoorden tot het leen van Everaard in De Zidde. Die bezat daar 3 morgen land, Herbaren had 13½ plus 2 hond land is 15½ hond, is iets meer dan 2½ morgen land.<sup>23</sup> Qua grootte zijn de bezittingen van Everaard en Herbaren niet identiek. Bovendien zijn De Zidde en Kwartier 12 niet identiek. Ik denk dat het leenbezit in Monster van Everaard niets te maken had met het leenbezit aldaar van Herbaren.

Toch is het belangrijk om in te gaan op de mogelijke gelijkstelling van het leenbezit in Monster van Everaard en Herbaren. Bij gelijkstelling krijgen wij namelijk nadere informatie over de ligging van De Zidde. Ik plaatste in 2014 De Zidde ter hoogte



van Ter Heijde voor Kwartier 12. Het bezit van Herbaren lag nabij en aan weerszijden van de Oudenburgerlaan, een eindje ten noorden van Ter Heijde.<sup>24</sup> Het nog bestaande deel van deze weg heet nu Oorberlaan. Gelijkstelling zou kunnen inhouden dat De Zidde niet alleen in zee lag voor Kwartier 12, maar ook een naam was voor een deel daarvan, zo niet voor dit gehele kwartier. Maar zoals net geschreven, handhaaf ik vooralsnog mijn in 2014 geformuleerde conclusie dat De Zidde voor Kwartier 12 in zee lag en al voor 1378 in zee was verdwenen.

### Herbaren ver Katrinensz

Wie was Herbaren ver Katrinensz, de koper van het leenbezit van Everaard van Vlaardingen? Was er verwantschap tussen hen? Herbaren werd voor het eerst vermeld in 1354 bij die koop. Hij is te volgen tot in 1390. Herbaren is overleden voor 17 december 1392, toen zijn zoon Gerrit Herbarensz werd beleend met de goederen van zijn vader.<sup>25</sup> Herbaren ver Katrinensz woonde in 1359 en in 1369 in Wateringen en in 1390 in Naaldwijk.<sup>26</sup> Dit hoeft niet tegenstrijdig te zijn of te duiden op een verhuizing, Herbaren woonde namelijk in Naaldwijkerbroek en dat lag in het ambacht Wateringen.

Herbaren moet een vermogend man zijn geweest. Op 9 april 1359 zond de toenmalige graaf van Holland, hertog Albrecht, een bode naar 'Jan van den Dike die bi Naeldwije woent ende an Harbaren Verkatelinensoen die ter Wateringhe woent omme dat si sonder vertrec bi minen heer comen souden als om ghelt te leenen.'<sup>27</sup> Het nageslacht van Herbaren is met meer transpiratie dan inspiratie goed te volgen, tot in de zestiende eeuw, met behulp van de twee cartularia van Naaldwijk en de leenregisters.<sup>28</sup> Het gaat te ver om in een bijdrage over De Zidde daarop in te gaan.

Het voorgeslacht van Herbaren is een ander verhaal. Natuurlijk, zijn moeder heette Catharina. Van haar weet ik behalve haar naam verder niets. Misschien heette zijn vader Gerrit. In 1390 werd een Harper Gerritsz beleend met 11 morgen in Maasland en 4 morgen land in Wateringen, te houden zoals zijn vader placht te houden.<sup>29</sup> Hierin is het leenbezit van Herbaren ver Katrinensz te herkennen. Die was in zijn familie de eerste leenman van de graaf voor dit gebied. Het vererfde op zijn zoon Gerrit Herbarensz. Ik vermoed dat de klerk, die de belening registreerde, de namen van vader en zoon heeft omgewisseld. Zekerheid is hier niet, maar het is wel verstandig om niet zonder meer tot een vader Gerrit van Herbaren te besluiten.

In 1376 maakte Hendrik Allardsz, kanunnik te Naaldwijk, zijn testament. Een van de executeurs was Herbaren ver Katerinensz, *avunculus* van de testeerder.<sup>30</sup> *Avunculus* betekent strikt genomen oom van moederszijde, maar werd ook in meer algemene zin als oom gebruikt. Niet alleen broer van de moeder, maar ook broer



van de vader en ook aangetrouwde oom. Omdat ik verder geen genealogische informatie heb over kanunnik Hendrik Allardsz kan ik de verwantschap tussen hem en Herbaren niet reconstrueren.

Het wapen van Herbaren ver Katerinenz is bekend: een getande dwarsbalk van 3½ keper met daarboven mogelijk twee bollen.<sup>31</sup> Een wapen met een getande dwarsbalk werd gevoerd door twee families. Van der Woert (uitgestorven in 1336) voerde een hoekige dwarsbalk van zilver op een veld van keel.<sup>32</sup> Bij de nog steeds bestaande familie Van Foreest zijn de kleuren omgewisseld: keel op een veld van zilver.<sup>33</sup> Keel is wapenkundig jargon voor rood, zilver voor wit. In de literatuur wordt ervan uitgegaan dat de families Van der Woert en Van Foreest verwant kunnen zijn. Anders dan de op elkaar lijkende wapens heeft niemand daar een bewijs voor kunnen vinden.<sup>34</sup>



*Links: Wapen van de familie Van der Woert. Bron: Heraldische DataBank Centraal Bureau voor Genealogie. Rechts: Wapen van de familie Van Foreest. Bron: Heraldische DataBank Centraal Bureau voor Genealogie.*

Op grond van het wapen van Herbaren ver Katerinenz valt te vermoeden dat hij op de een of andere manier verwant zou kunnen zijn aan de familie Van der Woert of de familie Van Foreest, of aan allebei. Ook dit vermoeden helpt niet om hem aan Everaard van Vlaardingen te kunnen koppelen, want er is geen wapen van Everaard bekend. Al met al is er geen verwantschap te vinden tussen Everaard van Vlaardingen en Herbaren ver Katrinenz.

### Samenvatting

Everaard van Vlaardingen was een vooraanstaand man in het Westland van zijn tijd. Hij bezat vele lenen, daarbij 3 morgen land bij De Zidde in Monster. Hij komt voor van 1346 tot zijn overlijden in november 1353. Hij vluchtte op zijn laatst in

1351 om onbekende reden uit Holland. Hij keerde twee jaar later terug in Holland en werd in Amsterdam terechtgesteld op een wijze die doet vermoeden dat hij een verschrikkelijke misdaad had begaan. De leengoederen van Everaard vervielen aan de graaf, die ze deels verkocht aan Herbaren ver Katrinensz. Er is geen verwantschap te vinden tussen Everaard en Herbaren. Er is geen vermelding van de laatste van een koop van de 3 morgen bij De Zidde. Herbaren bezat wel land in Monster in het zogenaamde Kwartier 12. Dat land lag bij de Oudenburgerlaan. Het is niet mogelijk om dit land te identificeren met het leen bij De Zidde van Everaard. De Zidde lag ooit voor Kwartier 12 en was al in 1378 verdwenen.

## Noten

- 1 R.A. van der Spiegel, 'De Zidde: een voorganger van Ter Heijde?'. In: *Historisch Jaarboek Westland* 27 (De Lier 2014) 111-126.
- 2 S. Muller Hzn, 'Het oude register van graaf Florens'. In: *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis van Holland* 22 (Utrecht 1901) 90-357, aldaar 236; H. den Hertog, B. de Keijzer en A. van der Waal, *Het Oudste register van graaf Florens* (Rotterdam 2009) 83; A.J. van der Valk, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Monster'. In: *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 565-585, aldaar 582. Er zijn geen opvolgende leenmannen bekend.
- 3 Van der Spiegel, 'De Zidde' 116.
- 4 Met dank aan Gerard van Eendenburg en dhr. F. Beekman voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Wat hier staat, zijn mijn bevindingen!
- 5 F. Beekman en L. van der Valk, 'De vorming van het cultuurlandschap in de duinen tussen Loosduinen en Monster'. In: *Holland's duinen* 53 (april 2009) 6-20; F. Beekman en L. van der Valk, 'Duinboerderij Solleveld: opmeting en historische verkenning'. In: *Holland's duinen* 53 (april 2009) 43-50; en vooral F. Beekman en L. van der Valk, 'Archeologie en landschapsgeschiedenis rond een stuifkuil op de Monsterse Geest'. In: *Holland's duinen* 64 (november 2014) 34-48.
- 6 H. van der Meer, *Middeleeuwse wegen, woningen en wateren tussen Kijkduin en Terheijde (met kaart)*, manuscript (z.p. 2003).
- 7 Zie voor dit Register J. Emmens, 'Het ambacht van Monster anno 1378'. In: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* XXIII (Den Haag 1969) 186-227.
- 8 Te downloaden op <https://www.dunea.nl/dunea/publicaties>. URL geldig op 26 maart 2016.
- 9 Een wanthuis is een plaats waar laken werd verkocht, een lakenhal. Verkopers dienden daar een stal te huren. De huuropbrengst was bestemd voor de eigenaar van het wanthuis.
- 10 C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in De Lier, Schipluiden en Vlaardingen, 1252-1648'. In: *Ons Voorgeslacht* 28 (1973), jrg. 38 (1983), jrg. 39 (1984) en jrg. 44 (1989) Leen 52.

- 11 A.J. van der Valk, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Monster, 1242-1647'. In: *Ons Voorgeslacht* 38 (1983) 565-599, aldaar Leen 54.
- 12 C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Maasland, 1258-1648'. In: *Ons Voorgeslacht* 25 (1970) 81-136, aldaar Leen 32.
- 13 C. Hoek, 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland, Schieland, op het eiland IJsselmonde en in de Lek, ca. 1290 -1650'. In: *Ons Voorgeslacht* 35 (1980) 590-592; *Ons Voorgeslacht* 37 (1982) 129-189 en 193-246; *Ons Voorgeslacht* 40 (1985) 663; *Ons Voorgeslacht* 44 (1989) 453, aldaar Leen 106.
- 14 Wie dol is op speculeren, raad ik aan om kennis te nemen van de informatie over de naamdragers Van Vlaardingen in de vele leenregisters, gepubliceerd in het blad *Ons Voorgeslacht*. Ook staat er speculatiebouwstof in A.C.F. Koch, J.G. Kruisheer en E.C. Dijkhoff, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 5 delen (Den Haag-Assen 1970-2005).
- 15 Nationaal Archief, Archief graven van Holland (hierna AGH) inv.nr. 244 Register Noord-Holland EL 25 van akten van hertog Willem V 1351-1356 f. 5ev. Met dank aan Bert den Hertog voor zijn foto's van deze bron.
- 16 Naarden lag in zijn ambtsgebied. Als baljuw was Gerrit Boelen belast met de berechting van vooraanstaande personen en zware misdaden.
- 17 AGH inv.nr. 1951 Rekening van de baljuw van Amstelland, Wouter van Heemskerck en Gerard die Bole na de dood van Hendrik van Heemskerck, zijn oom, 25-10-1352 t/m 26-4-1354 f. 11v.
- 18 AGH 1951 f. 12ev.
- 19 AGH 1951 f. 12. Zie ook W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544*, Deel I 2e stuk: teksten (Den Haag 1987) (RGP 202) I-2 117 nr. 190.
- 20 AGH 1952 f. 12v.
- 21 Hoek, 'Grafelijke lenen in De Lier, Schipluiden en Vlaardingen', Leen 52; Hoek, 'Grafelijke lenen in Maasland', Leen 32.
- 22 Emmens, 'Het ambacht van Monster', 221.
- 23 6 hond is 1 morgen.
- 24 Emmens, 'Het ambacht van Monster', 221, waar het perceel van 2 hond ten westen van de Oudenburgerlaan wordt gelokaliseerd. Het derde perceel daarvoor is dat van 13½ hond en grensde aan de Rijnweg, ten oosten van een perceel dat aan de oostzijde van de Oudenburgerlaan grensde.
- 25 Hoek, 'Grafelijke lenen in Maasland', Leen 32.
- 26 1359: AGH inv.nr.1219 Rekening van de tresorier Pieter Kamerouwer 25-7-1358 t/m 4-12-1359 f. 100. 1369: AGH inv.nr. 676 "Dit is die inquisitie die ghedaen hebben aen mijn heren wegghen her Heynric van den Abeele, Adam van Ber-

waerde en Jan Arntsoen van Abbenbroeke up bailiuwe, rentmeesters, scouten ende boden in Northolland" f. 52. 1390; Hoek, 'Grafelijke lenen in Maasland', Leen 32.

27 AGH 1219 f. 100.

28 Het zogenaamde Brusselse Cartularium: Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief Reynegom de Buzet inv.nr. 766 "Register van de fundatiën, landen, renthen ende donatiën competerende kapittel van Sint Adriaens, canonisie binnen Naeltwijck, gemaect ten versoucke vanden eedelen hoochgeboren vorstinne ende prinsesse vrouw Margriete prinsesse van Arenberghe, vrouw van Naeltwijck, als patronesse ende collatrix van 't voors. capittel". Het zogenaamde Haagse Cartularium: KB Hs. 73 E 38 Registrum capituli Naeldwicensis; 1299-1414/1337-1562/1589-1627. Mijn dank gaat uit naar Bert den Hertog voor zijn foto's van deze cartularia en naar Krijn van Dijk voor diens transcriptie- en indiceerwerk.

29 AGH inv.nr. 709 (LRK 708) Register van leenmannen, die hun goed met ledige hand hebben verzocht aan hertog Albert, lopende over 1390 f. 11.

30 Registrum capituli Naeldwicensis f. 56.

31 C. Hoek, 'Acten betreffende Delfland'. In: *Ons Voorgeslacht* 52 (1997) 620-665 en 756-801, aldaar nr. 195. Regest in J.C. Overvoorde, *Archieven van de kerken* 2 delen (Leiden 1915) II 3738 regest 890 (St. Pancras). Origineel, dat ik niet heb gezien, in Regionaal Archief Leiden, Archief Kerken inv.nr. 820, inv.nr. 45 f. 46v, en inv.nr. 416 f. 1v.

32 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300*, 3 delen (Den Haag 1937-1940) nr. 1381 en nr. 1382. Zie ook de Heraldische DataBank van het CBG.

33 H.A. van Foreest, *Het oude geslacht van Foreest, 1250-1570* (Assen 1950) 20 en 28; J. Fox, 'Mathildis de Foresto, het verhaal van een edelvrouwe en een koning'. In: *De Nederlandsche Leeuw* 98 (1981) 43-59, aldaar 43-44. Zie ook de Heraldische DataBank van het CBG.

34 Van Foreest, *Het oude geslacht van Foreest* 28; Fox, 'Mathildis de Foresto' 54-55.



# Een grafelijke hof in De Lier?

In deze aanvulling op een artikel in het jaarboek van 2014 wordt een verdere onderbouwing gegeven van het bestaan van een grafelijke hof in De Lier.

Het Historisch Jaarboek Westland van 2014 bevat een artikel over het enkele jaren geleden door de Stichting Museum De Timmerwerf verworven 'hofboek' van De Lier. In dit hofboek is een register aangelegd, aan de hand waarvan men jaarlijks de hofhuur kon innen. Daarin stonden de belaste percelen opgesomd met de daarop rustende belasting. In het artikel wordt het vermoeden uitgesproken dat de naam hofboek verwijst naar een grafelijke hof in De Lier, die de in het boek vermelde pachten en tijnzen mocht innen. Er blijkt echter nog een tweede aanwijzing te zijn dat in De Lier een grafelijke hof heeft gestaan.

We schrijven het jaar 985. Holland was nog grotendeels onbewoond; alleen in de duinstrook en langs de grote rivieren was er bewoning, die zich langzaam begon uit te breiden. Otto, de Duitse koning en heerser over deze streek, gaf in dat jaar in een Latijnse akte het gebied tussen de rivieren de Lier (nu de Lee) en de IJssel in eigendom aan graaf Dirk, die het al in leen had van de koning.

Aangenomen wordt dat rond 1200 kolonisten zich vestigden op de hoger liggende kreekruggen en dat zij onder andere de grond bij 't Woudt en Den Hoorn begonnen te ontginnen.<sup>1</sup> Na de schenking van de koning was graaf Dirk hier heer en meester. Hij stimuleerde de ontginning van de woeste grond, omdat de schenking uit 985 ook het wildernisregaal omvatte en dit voor hem inkomsten opleverde. De boeren waren horig en moesten naast de bewerking

*Het hofboek van De Lier uit 1587.  
Foto: Jan Buskes.*

van hun eigen grond ook voor de graaf ontginningsarbeid verrichten. Nadat de Lee vanaf het midden van de twaalfde eeuw was ingesloten door de aanleg van de dijken van de Oude Campsweg - Hoogweg - Hoofdstraat - Oostbuurt aan de zuidzijde en Hoge Noordweg - Noord Lierweg aan de noordzijde, ontstond door het opwerpen van een dwarsbedijking (de Oudedijk) tussen beide genoemde lengtebedijkingen een veilig gebied,



*Afbeelding van het dorp De Lier met de kerktoeren, die hier nog voorzien is van een spits. De tekening dateert van vóór 1572. Nationaal Archief, collectie Hingman, Atlas SS, fol. 25.*

het latere ambacht De Lier. Aangezien de graaf alle rechten in de omgeving in eigendom had, onder meer ook rondom Delft en Vlaardingen, waren de boeren ook daar schatplichtig aan hem. Bekend is dat de graaf in Vlaardingen en in Delft

een grafelijke hof bezat waar hij op gezette tijden langstrok om de verschuldigde schattingen, de hofhuur, in natura en in contanten in ontvangst te nemen. Welnu, er zijn sterke aanwijzingen dat het hofboek teruggaat op een oorspronkelijk hofboek dat behoorde bij een grafelijke hof die in De Lier stond.

In 2014 verscheen een bundel artikelen getiteld 'Graven in Holland', uitgegeven door Westerheem, tijdschrift voor de Nederlandse archeologie. Hoewel men bij archeologie onmiddellijk denkt aan graven in de grond, wordt hier met 'graven' bedoeld op de middeleeuwse graven van Holland. Een van de artikelen beschrijft de grafelijke Hof van Delft.<sup>2</sup> De Hollandse graaf bezat een groot deel van zijn graafschap in eigendom en zeker de 'wildernis', de niet-ontgonnen gebieden. Hij bevorderde de ontginning van de woeste gronden vanuit een centrale hof. De horige boeren waren aan hem een jaarlijkse pacht of cijns schuldig. Op veel plaatsen in Holland kwamen deze grafelijke hoven voor, zoals het geval is in Valkenburg/Katwijk. Deze hof wordt door Antheun Janse beschreven in 'De rijke historie van een nieuwe gemeente.'<sup>3</sup> Hij schrijft dat alle grond binnen de grenzen van de hof eigendom was van de vorst, in dit geval de graaf. De onvrije onderdanen waren aan de grond gebonden en werkten deels op een eigen stukje grond en deels op gepachte grond. Een gedeelte van de opbrengst was voor de heer, die daarmee een vorstelijke staat kon voeren.

Een vergelijkbare situatie heeft zich zeer waarschijnlijk ook in De Lier voorgedaan. Ook hier moesten de boeren een jaarlijkse pacht in natura, bestaande uit tarwe en haver, en een bedrag in contanten betalen aan de graaf. Nadat de graaf De Lier in 1282 aan Jan van Persijn had verkocht of overgedaan, mocht Van Persijn dezelfde pacht innen als de boeren aan de grafelijke hof hadden betaald. Hij en zijn opvolgers als ambachtsheren en -vrouwen hadden er daarom alle belang bij het register in goede conditie te houden. Verwijst de naam 'hofboek' al naar een grafelijke hof, er is zoals gezegd nog een tweede aanwijzing dat De Lier een dergelijke hof kende.

Alle percelen in het dorp vanaf de Kijckerweg tot aan het einde van de bebouwing, nu Hoofdstraat 124, waren belast met een pacht of tijns ten behoeve van de pastoor, de koster of de kerkmeesters. Er was echter één perceel langs de A.D. Vosstraat, recht achter het koor van de kerk, dat tijns moest betalen aan de graaf of de grafelijkheid. Op grond van het feit dat, anders dan bij de overige percelen, tijns betaald werd aan de graaf of grafelijkheid, mogen we welhaast aannemen dat hier een gebouw heeft gestaan waar de belastingplichtigen hun jaarlijkse pacht konden afleveren en betalen; een grafelijke hof dus.<sup>4</sup> Overigens is er voor zover bekend in de schriftelijke bronnen geen vermelding overgeleverd, waaruit zou blijken dat er inderdaad een grafelijk gebouw heeft gestaan. De oudste archiefgegevens stammen uit de periode kort voor 1600.



Locatie van de vermoedelijke grafelijke hof in De Lier, perceel nummer 115 op de kadasterkaart uit 1832. Met dank aan Gerard Beijer.



Huidige bebouwing aan de A.D. Vosstraat op de locatie van de vermoedelijke grafelijke hof.  
Foto: Gerda Gunneweg.

## Noten

- 1 E.J. Bult, 'Graven in Holland'. In: *Westerheem* (Portugaal 2014) 128.
- 2 Ibidem, 126 e.v.
- 3 Antheun Janse, *De rijke historie van een nieuwe gemeente* (Katwijk 2016) 9.
- 4 Het is niet geheel uitgesloten dat de latere domkerk op het terrein van de grafelijke hof is gebouwd. Opvallend is dat de graaf in deze periode ook in Delft (1246) en 's-Gravenzande (1246) zijn hofbelangen afbouwt.

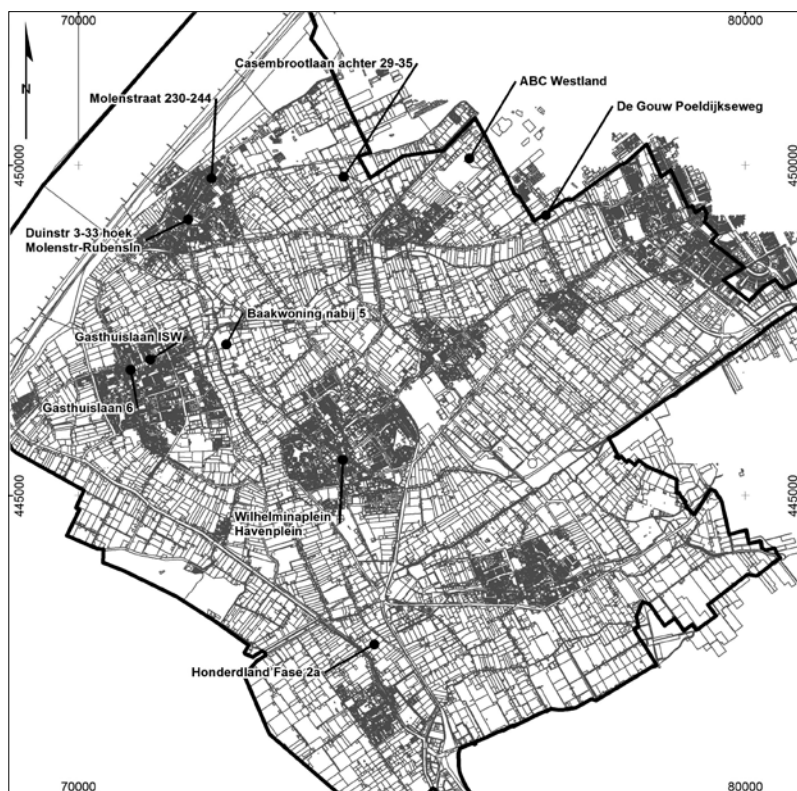
# Archeologische kroniek van het Westland over 2017

Het Westland heeft de  
bouwcrisis ver achter  
zich gelaten, met als  
gevolg veel archeologisch  
onderzoek in 2017.

In totaal werden 93 onderzoeken uitgevoerd, verdeeld over circa zestig projecten met evenveel inventariserende booronderzoeken als in het voorgaande jaar, namelijk achttien stuks. Het betreft projecten die nog doorlopen uit voorgaande jaren, maar ook veel nieuwe projecten. In deze editie van de Archeologische kroniek zal een overzicht worden gegeven van de onderzoeken die in 2017 zijn uitgevoerd. Indien er reeds rapportages over gepubliceerd zijn, wordt daarnaar verwezen. Deze zijn (vaak ook digitaal) verkrijgbaar bij de archeologische bedrijven die de onderzoeken hebben uitgevoerd. De onderzoeken die in gemeente Midden-Delfland zijn uitgevoerd, worden beschreven in het Historisch Jaarboek Schipluiden. Om overlap te voorkomen worden ze niet herhaald in deze kroniek.

## Naaldwijk Wilhelminaplein en Havenplein

Vreemde eend in de bijt dit jaar was het project aan het Wilhelminaplein te Naaldwijk. Vanwege de vele bodemverstoringen die er in het verleden reeds hadden plaatsgevonden, inclusief de aanwezigheid van een ondergrondse bierleiding kruiselings in de ondergrond van het plein, was het plangebied vrijgegeven. Amateurs zouden een vinger aan de pols houden, mochten er toevalsvondsten worden gedaan bij de werkzaamheden op het Wilhelminaplein. Voor het einde van de eerste dag kwam de melding binnen dat er menselijk skeletmateriaal was aangetroffen. Uit de constatering dat het skeletmateriaal nog in situ lag en ook in meerdere lagen, werd de conclusie getrokken dat het mogelijk de uitloop van de begraafplaats voor de kerk betrof. Er werd beslo-



Overzicht van de beschreven archeologische onderzoeken uitgevoerd in de gemeente Westland in 2017. Copyright: Archeologie Delft.

ten de bodemversturende werkzaamheden alsnog door Archeologie Delft te laten begeleiden. Uiteindelijk heeft dit, door de samenwerking met het Historisch Archief Westland, geresulteerd in een tentoonstelling van het project en een aantal bijzondere vondsten in de publiekshal van het gemeentehuis te Naaldwijk.

## BUREAUONDERZOEKEN

De Archeologische Monumentenzorg Cyclus verloopt getrechterd: te beginnen bij het archeologisch bureauonderzoek (BO), gevolgd door een of meerdere fases van het inventariserend veldonderzoek (IVO). Deze zijn verkennend (IVO-V, meestal door middel van boringen), karterend (IVO-K, ook meestal door middel van boringen) en/of waarderend (IVO-W, meestal door middel van proefsleuven, vandaar ook wel IVO-P genoemd), om te worden afgesloten met een opgraving (OG).

Bureauonderzoeken zijn dus de start van het archeologisch onderzoek. In 2017 zijn er in totaal 24 bureauonderzoeken uitgevoerd, al dan niet in combinatie met een vorm van veldonderzoek. Zes op zichzelf staande bureauonderzoeken zijn

uitgevoerd zonder een vervolgadvis, zoals bijvoorbeeld aan de Maasdijk 170 te Maasdijk vanwege een lage archeologische verwachting<sup>1</sup>, of in de Industriestraat 1 en de Slachthuisstraat 5 te Naaldwijk. Daar is ondanks een hoge verwachting geen vervolgadvis voor de huidige ontwikkeling gegeven, omdat de bodemverstoring binnen de reeds bestaande verstoringen blijft. Bovendien is er een buffer van ongeveer 15 cm tussen de geplande ontgravingen en het hoogstgelegen mogelijke archeologisch niveau. Bij diepere bodemverstoringen vanwege eventueel toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen dient de verstoring van de archeologische waarden opnieuw te worden bezien.<sup>2</sup>

### **Naaldwijk Baakwoning nabij 3-5**

Daarnaast zijn er nog eens acht bureauonderzoeken inclusief een of meerdere vormen van vooronderzoek in het veld (IVO-V, IVO-K of IVO-V én IVO-K) gedaan zonder vervolgadvis. Een voorbeeld is Baakwoning nabij 3-5 te Naaldwijk. Op basis van het bureauonderzoek zijn er verwachtingen in het noordelijke deel van dat plangebied vanaf de Vroege IJzertijd en in het zuidelijke deel vanaf de Late IJzertijd. Uit het booronderzoek blijkt dat in het noordelijk deel oever- op beddingafzettingen van een getijdengeul (Laagpakket van Walcheren, Formatie van Naaldwijk) aanwezig zijn, waarbij de oeverafzettingen aan de bovenkant zijn verstoord. In het zuidelijk deel bevinden zich strand/duinafzettingen, maar ook hier is de oorspronkelijke bovengrond van de haakwal grotendeels verstoord. Daardoor worden er geen archeologische waarden meer verwacht en de kans op het verstoren van archeologische waarden wordt klein geacht. Het plangebied is daarom vrijgegeven voor de voorgenomen ontwikkeling.<sup>3</sup>

### **Poeldijk Casembrootlaan achter 29-35**

Een mooi voorbeeld van onderzoek zonder vervolg, maar met als resultaat behoud in situ, is het bureau- en verkennend booronderzoek aan de Casembrootlaan achter 29-35 te Poeldijk. Uit zowel het bureau- als het verkennend booronderzoek is gebleken, dat archeologische resten worden verwacht uit onder andere de periode neolithicum-bronstijd in de top van een aangetroffen duin in de omgeving van een tweetal boringen. Dit heeft geresulteerd in de aanbeveling ter plekke de voorziene sloten over een lengte van 25 m aan weerszijden niet dieper te graven dan 2 m. Zo wordt voorkomen dat het aangetroffen duin wordt aangetast. Aangezien er in het overige deel van het plangebied geen archeologische vindplaatsen worden verwacht, is het plangebied vrijgegeven voor de toekomstige ontwikkeling.<sup>4</sup>

### **'s-Gravenzande Gasthuislaan 6**

Ook zijn er drie op zichzelf staande bureauonderzoeken gedaan met een advies tot vervolgonderzoek in het veld (IVO-P en Archeologische Begeleiding). Dit resulteerde in een ander mooi voorbeeld van onderzoek met als uitkomst behoud

in situ aan de Gasthuislaan 6 te 's-Gravenzande. Daar zal de bodem vanwege de sloop van de bestaande bebouwing en de nieuwbouw geroerd worden op plaatsen waar dit mogelijk nog niet eerder is gebeurd. De archeologische verwachting voor sporen vanaf de twaalfde eeuw is hoog, gezien de centrale ligging in het van oorsprong middeleeuwse centrum. Het gegeven dat het plangebied op kaarten vanaf de zestiende eeuw altijd bebouwd is geweest, speelt hierbij ook een rol. Natuurlijk zal er tijdens de bouw van de huidige woning enige bodemverstoring hebben plaatsgevonden, maar deze zal gezien de ouderdom van de huidige bebouwing gering zijn. Het betreft mogelijke resten van woningen, schuren of werkplaatsen, die behoord hebben tot de bebouwing langs de Gasthuislaan zoals die vanaf de Late Middeleeuwen heeft bestaan. Daarbij kan aan de noordzijde van het plangebied een zone van voormalige achtererven worden verwacht met water- en beerputten, (erf)greppels en afvalkuilen. Als gevolg van deze verwachtingen was het advies om bodemingrepen dieper dan 30 cm -mv (beneden maaiveld) zoveel mogelijk te voorkomen of anders een IVO-P uit te laten voeren. Op basis van deze informatie is het bouwplan aangepast, waardoor de archeologische waarden niet zullen worden verstoord en er dus behoud in situ kan plaatsvinden.<sup>5</sup>

#### Monster Molenstraat 230-244

Verder zijn er nog twee bureauonderzoeken uitgevoerd inclusief een IVO-V met een advies tot nader onderzoek in het veld. Een ervan is het archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek aan de Molenstraat 230-244 te Monster. Uit het bureauonderzoek blijkt het plangebied een gecompliceerde bodemopbouw te hebben op basis waarvan diverse archeologische niveaus kunnen voorkomen.<sup>6</sup> Het booronderzoek toont aan dat het plangebied ligt op Oude Duinen. Afhankelijk van de datering van deze duinen – tussen Neolithicum en IJzertijd of tussen Romeinse tijd en Nieuwe tijd – geldt er een hoge verwachting voor archeologische waarden. Die bevinden zich mogelijk in en direct rondom de bij de boringen aangetroffen vegetatielaag in het bodemprofiel voor de IJzertijd/Romeinse tijd of voor de Middeleeuwen/Nieuwe tijd. Deze verwachting komt voor vanaf een diepte van 1,5 m -mv. Een tweede mogelijk archeologisch niveau komt voor in de top van de getijdeafzettingen op een diepte van 3,0 m -mv. Dit niveau kent een lage verwachting voor mogelijke resten uit het Neolithicum of een middelhoge verwachting voor resten uit de IJzertijd/Romeinse tijd, afhankelijk van de datering van deze getijdeafzettingen. Er zijn in deze afzettingen geen aanwijzingen gevonden voor antropogene (menselijke) invloed op de afzettingen. Daardoor geldt een lage verwachting als deze afzettingen dateren van ongeveer 3000 voor Chr. Indien de afzettingen dateren van de Gantel uit de IJzertijd dan is de verwachting hoger, maar niet meer dan middelhoog omdat de gelaagdheid natuurlijk lijkt. Als gevolg van deze ingewonnen informatie wordt geadviseerd het plangebied

voor het aspect archeologie vrij te geven voor alle voorgenomen civieltechnische werkzaamheden tot maximaal 1,3 m –mv. Bij diepere bodemverstoringen dient vervolgonderzoek plaats te vinden. Het slaan van heipalen wordt hierbij niet als verstorend beschouwd, echter het verwijderen van bestaande heipalen is wel degelijk verstorend. Daarom kan het vervolgonderzoek het beste plaatsvinden door middel van een IVO-P, dat als doel heeft het opsporen, karteren en waarderen van eventueel voorkomende archeologische waarden. Er dient minimaal één vlak te worden aangelegd op het niveau van de aangetroffen vegetatielaag (1,5 m –mv). Indien het diepere niveau in de top van de getijdeaftzettingen (3,0 m –mv) ook bedreigd wordt, dient dat niveau eveneens te worden onderzocht.<sup>7</sup>



*Boorlocatiekaart Molenstraat 230-244  
Monster. Copyright: IDDS.*

### Monster Duinstraat 3-33 en hoek Molenstraat-Rubenslaan

In vier bureauonderzoeken en één BO inclusief IVO-V zijn adviezen gegeven tot vervolgonderzoek in het veld (IVO-V, IVO-K, IVO-P en Archeologische Begeleiding). Die onderzoeken zijn inmiddels ook uitgevoerd. Een van deze bureau-

onderzoeken, gevolgd door een archeologische begeleiding, is het onderzoek aan de Duinstraat 3-33 en hoek Molenstraat-Rubenslaan te Monster. Het bureauonderzoek stelt een hoge archeologische verwachting vast voor de aanwezigheid van vindplaatsen vanaf de (Late) IJzertijd tot en met de Vroege Middeleeuwen en een middelhoge verwachting voor bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen. De beperkte omvang en de aard van de werkzaamheden (het vervangen van de bestaande riolering en een nieuw aan te leggen rioleringstracé) maken het niet mogelijk om een IVO uit te voeren. Bovendien zijn er al boorgegevens beschikbaar. Daaruit blijkt dat de ondergrond, met uitzondering van de locatie van het bestaande riool, niet is verstoord. Op basis van deze gegevens is de archeologische verwachting van beide locaties getoetst door middel van een archeologische begeleiding.<sup>8</sup> Deze vond plaats gedurende de aanleg van de nieuwe riolering. Hoewel op beide locaties geen archeologische indicatoren zijn aangetroffen, is het niet mogelijk om de bodem in de directe omgeving van de onderzoekslocaties vrij te geven voor toekomstige bodemingrepen. De dynamiek van het duinlandschap is namelijk te grillig om lokale resultaten te extrapoleren naar de directe omgeving.<sup>9</sup>

## INVENTARISERENDE VELDONDERZOEKEN

Naast de onderzoeken die in 2017 zijn gestart met een bureauonderzoek zijn er dit jaar ook inventariserende veldonderzoeken uitgevoerd op basis van een in een eerder jaar uitgevoerd BO of op basis van andere informatie die het BO overbodig maakte.

### 's-Gravenzande Gasthuislaan 145 (ISW)

Een IVO-P zonder vervolgadvisie vond plaats op de ISW-locatie, Gasthuislaan 145 te 's-Gravenzande. Het onderzoek is uitgevoerd op basis van de resultaten van eerdere archeologische onderzoeken ter plekke en in de directe omgeving. Deze resultaten zijn gepubliceerd in diverse Archeologische kronieken in dit jaarboek rondom de millenniumwisseling. De toenmalige archeologisch adviseur van de gemeente Westland heeft op basis daarvan in 2014 besloten dat het plangebied een archeologisch waardevol gebied is. Aangezien er een archeologische vindplaats in de ondergrond aanwezig is, dient die te worden onderzocht bij bodemverstorende werkzaamheden met een omvang vanaf 30 m<sup>2</sup> en dieper dan 30 cm -mv. Daar dit van toepassing is op de huidige voorgenomen ontwikkeling en omdat er een bekende vindplaats aanwezig is, dient het onderzoek een waarderend karakter te hebben. Waar zich behoudenswaardige archeologische resten bevinden, dienen deze ook ex situ behouden te worden door middel van een opgraving. Het IVO-P heeft geen relevante archeologische resten opgeleverd. In de jaren negentig van de vorige eeuw zijn binnen het plangebied mogelijke sporen van het laatmiddeleeuwse klooster waargenomen. Deze zijn nu niet meer aangetroffen. De enige aanwezige archeologische sporen zijn van enkele plantenbedden uit de Nieuwe tijd of van nog recenter datum. Deze sporen hebben geen inhoudelijke waarde. Het plangebied is vervolgens vrijgegeven voor alle bodemingrepen zonder verder archeologisch vervolgadvisie.<sup>10</sup>



*Archeologische begeleiding Duinstraat 3-33 en hoek Molenstraat-Rubenslaan Monster. Profiel 3. Copyright: Archeologie Delft.*



*IVO-P Gasthuislaan 145 (ISW) 's-Gravenzande. Coupe door spoor 5 en 6 van put 2. Copyright: Archeologie Delft.*

### Poeldijk ABC Westland 514 (Kavel Troost)

Een IVO-V resulterend in een archeologische begeleiding vond plaats op het terrein van ABC Westland 514 (Kavel Troost) te Poeldijk. Daar werden in 2002 en 2004 al archeologische onderzoeken uitgevoerd, waarbij de aanwezigheid van een oud loopvlak uit de Romeinse tijd werd aangetoond. Omdat nadien verschillende grondwerkzaamheden hebben plaatsgevonden, was het echter de vraag in hoeverre dit niveau vandaag de dag nog intact aanwezig zou zijn. Gezien het voornemen een bedrijfspand te bouwen, werd door de gemeente Westland het uitvoeren van een, in dit geval aanvullend, verkennend booronderzoek verplicht gesteld. Dit met als doel de aan- of afwezigheid van het Romeinse loopniveau alsook de intactheid ervan vast te stellen. Het booronderzoek bevestigde dat het oude loopvlak nog intact aanwezig was. Op basis van de vergaarde informatie waren de vrijstellingsmarges versoepeld naar 80 cm -mv in het noordwestelijk deel en naar 110 cm -mv in het zuidoostelijk deel van het plangebied. Aangezien de bodemverstorende werkzaamheden deze marges zouden overschrijden en het oude loopvlak (met inbegrip van een veiligheidsmarge van 20 cm) zou worden aangesneden, diende alsnog vervolgonderzoek plaats te vinden.<sup>11</sup> Dit onderzoek heeft inmiddels in februari 2018 plaatsgevonden door middel van een archeologische begeleiding. De resultaten hiervan zullen in de volgende kroniek worden beschreven.



*IVO-V op het terrein van ABC Westland 514 (Kavel Troost) Poeldijk. Deel van vlak 1. Hier is de vegetatielaag te zien, doorbroken door een funderings-sleuf met hierin een donker paalgat (midden). Copyright: ADC projecten.*



## Wateringen Westlandse Zoom, plangebied De Gouw Poeldijkseweg

Een ander groot en langlopend project is de Westlandse Zoom, waar een IVO-V in combinatie met een IVO-K heeft geresulteerd in een IVO-P. Binnen het kader van de Westlandse Zoom is deze vorm van onderzoek uitgevoerd voor het plangebied De Gouw aan de Poeldijkseweg te Wateringen. Voor het plangebied geldt een grote kans op de aanwezigheid van sporen uit vooral de Romeinse tijd, maar ook op resten uit de periode van (vlak) voor de overstromingen in de twaalfde eeuw. De resten worden verwacht in de top van de afzettingen van de Gantel. Uit de boringen blijkt dat de bodem slechts in geringe mate recent is verstoord en dat de afzettingen van de Gantel binnen het gehele plangebied zijn afgedekt door afzettingen van de Laag van Poeldijk. In het noordwestelijke deel van het plangebied is in de top van de Gantelafzettingen een vegetatielaag aanwezig. Zeker in dit deel van het plangebied kunnen nog archeologische resten verwacht worden. Ondanks het ontbreken van archeologische indicatoren in de boringen, behoudt de top van de afzettingen van de Gantel een hoge archeologische verwachting. Doordat deze afzettingen zijn afgedekt door de Laag van Poeldijk, zullen de mogelijk aanwezige resten goed bewaard gebleven zijn. Hierdoor wordt vervolgonderzoek binnen het gehele plangebied in de vorm van een karterend en waarderend proefsleuvenonderzoek noodzakelijk geacht, dit om te bepalen of er daadwerkelijk archeologische resten en/of sporen aanwezig zijn.<sup>12</sup> Dit proefsleuvenonderzoek heeft echter weinig archeologische sporen en vondsten opgeleverd. Er is een aantal (sub) recente greppels aangesneden, alle met een ZW-NO-oriëntatie, waaronder een brede voormalige sloot die dwars door het terrein liep. Er zijn ook drie greppels aangesneden die stratigrafisch onder de 'Woudlaag' zijn gelegen. Op basis hiervan en van het vondstmateriaal, maar ook op basis van vergelijkbare greppelstructuren in de nabije omgeving, kunnen deze greppels in de Romeinse tijd worden gedateerd. Het veldwerk heeft slechts vijf scherven (handgevormd) aardewerk opgeleverd. Op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek kan worden geconcludeerd dat van een vindplaats in de vorm van een nederzettingsterrein of grafveld binnen het plangebied geen sprake is. Ook zijn er geen aanwijzingen voor de loop van een (Romeinse) weg door het plangebied. De aangetroffen Romeinse greppels passen wel heel goed in het bestaande beeld, dat aan de hand van talrijke onderzoeken uit de (nabije) omgeving kan worden geschetst. De nederzetting die de binnen de aangetroffen verkaveling gesitueerde percelen heeft geëxploiteerd, moet nog worden ontdekt. Deze zal gelegen zijn op de hogere oeverwallen langs de kreek ten (noord)westen van het plangebied. Op basis van de resultaten van dit onderzoek en de waardering van de aangetroffen vindplaats (niet behoudenswaardig) is er geen vervolgonderzoek noodzakelijk. Daarbij komt dat de belangrijkste kenniswinst die de vindplaats in potentie kan opleveren (datering, ligging en oriëntatie van de greppels) door middel van proefsleuvenonderzoek al grotendeels is behaald. Het plangebied is voor het aspect archeologie vrijgegeven ten behoeve van de voorgenomen ontwikkeling.<sup>13</sup>

## Honderdland

Een IVO-P, resulterend in divers ander onderzoek, is het grote project Honderdland. Dit bestaat uit verschillende fases, waar op verschillende locaties en percelen binnen het totale plangebied diverse vormen van onderzoek plaatsvinden. Deze onderzoeken bestaan uit IVO-P's, die vanwege beperkte archeologisch waardevolle resultaten in eerste instantie worden gerapporteerd door middel van uitgebreide dagrapporten en evaluatierapporten. Die zullen uiteindelijk tot een afsluitend rapport leiden.



*IVO-P Poeldijkseweg 30 Wateringen. Noordwand van werkput 11, venige vulling in greppel S 11.1. Copyright: ADC projecten.*

## Westlandse Zoom op verschillende momenten en op verschillende percelen

Een ander voorbeeld van een IVO-P, resulterend in divers ander onderzoek, is het al eerder genoemde project Westlandse Zoom. Op deze locatie worden op verschillende momenten en op verschillende percelen resultaten behaald. Deze worden aan elkaar gekoppeld tot gecombineerde vindplaatsrapportages. De waarde schuilt bovenal in het feit dat er een duidelijke relatie bestaat tussen de verschillende vindplaatsen en dat daarmee de ensemblewaarde hoog is.<sup>14</sup> De bijbehorende opgravingsrapportages worden nog geschreven.

## OVERIGE VELDONDERZOEKEN

Er wordt tot slot hard gewerkt aan de definitieve publicatie van de resultaten van een vijftal andere onderzoeken. Voorbeelden hiervan zijn het proefsleuvenonderzoek en de beperkte archeologische opgraving van een Romeins en middeleeuws nederzettingsterrein in het plangebied De Lier-Leehove<sup>15</sup> en de opgraving van de Romeinse en middeleeuwse boerenpercelen te Wateringen-Oranjewijk.<sup>16</sup>

- 1 M.L. Kruijthof en L.C. Nijdam, *Maasdijk, Maasdijk 170, Een archeologisch bureauonderzoek*. ArGeoBoor, rapport 1488 versie 1 (30 november 2017).
- 2 M.L. Kruijthof en L.C. Nijdam, *Naaldwijk, Industriestraat 1 en Slachthuisstraat 5, Een archeologisch bureauonderzoek*. ArGeoBoor, rapport 1489 versie 3 (1 januari 2018).
- 3 N. Bouma, H.E. Bouter en J. Huizer, *Naaldwijk, Baakwoning 3-5, Een Bureau-*

- onderzoek en Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van een verkennend booronderzoek. ADC ArcheoProjecten (9 maart 2017).
- 4 L.C. Nijdam, *Poeldijk, Casembrootlaan 35, Een bureauonderzoek en een verkennend booronderzoek*. ArGeoBoor, rapport 1447 versie 1 (26 januari 2017).
  - 5 M.L. Kruijthof en L.C. Nijdam, *'s-Gravenzande, Gasthuislaan 6, Een archeologisch bureauonderzoek*. ArGeoBoor, rapport 1461 versie 1 (15 maart 2017).
  - 6 Het plangebied is gelegen op het Laagpakket van Zandvoort (Formatie van Naaldwijk), het Laagpakket van Walcheren (Formatie van Naaldwijk) en het Laagpakket van Schoorl (Formatie van Naaldwijk).
  - 7 R. de Boer, A.W.E. Wilbers, *Molenstraat 230-244, Monster, Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase*. IDDS Archeologie rapport 2023 (31 augustus 2017).
  - 8 J.P. Bakx, Delftse Archeologische Notitie 127, *Duinstraat en hoek Molenstraat-Rubenslaan, Monster, Een archeologisch bureauonderzoek* (12 juni 2017).
  - 9 J.P. Bakx, Delftse Archeologische Notitie 141, *Duinstraat en Rubenslaan in Monster, Archeologische begeleiding van rioleringswerkzaamheden* (29 november 2017).
  - 10 Jorrit van Horssen, Delftse Archeologische Notitie 131, *ISW-locatie Gasthuislaan 145 te 's-Gravenzande, Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven* (26 juni 2017).
  - 11 R.M. van der Zee, *ABC Westland 514, Poeldijk, Een aanvullend verkennend booronderzoek*. ADC Rapport 4398 (juli 2017).
  - 12 Koen Hebinck, *Verkennend booronderzoek voor plangebied De Gouw, Poeldijkseweg 26-30 te Wateringen*. Zuidnederlandse Archeologische Notities, VUhs Archeologie (januari 2017).
  - 13 I. Vossen, *Poeldijkseweg 30 te Wateringen, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*. ADC Rapport (concept).
  - 14 L.M.B. van der Feijst en E. Blom, *De Kreken Fase 3, Een Inventariserend Veldonderzoek in de vorm van proefsleuven*. ADC rapport 4158 (december 2016).
  - 15 Ivo van Wijk, *Romeinse en middeleeuwse bewoning langs de Lee in het stroomgebied van De Gantel. Proefsleuvenonderzoek en beperkte archeologische opgraving van een Romeins en middeleeuws nederzettingsterrein in het plangebied De Lier-Leehove*, Archol Rapport 370 (concept).
  - 16 W.F. Reigersman-van Lidth de Jeude (redactie), *Romeinse en middeleeuwse boeren te Wateringen-Oranjewijk, Een archeologische opgraving*, ADC Rapport 4360 (november 2017).

# Bibliografie

## van het Westland over 2017

Deze bibliografie geeft een zo compleet mogelijk overzicht van de in 2017 verschenen historische publicaties over het Westland. Mochten er publicaties ontbreken in de hier vermelde lijst, dan zouden wij dat graag vernemen.

### ALGEMEEN

#### Mellink, Geert-Jan

*Atlantikwall in Nederland en België. Het grootste bouwwerk van de 20e eeuw.*

### DEN HOORN

#### Groenendaal, Henk en André van Paassen

'De oude rijtjeswoningen van Den Hoorn'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 9-28.

#### Gerritse, Bert en Henk Groenendaal

'Parochie H.H. Antonius en Cornelius 100 jaar'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 45-59.

### GENEALOGIE

#### Kloosterman, Janna

'De vrouwe van Zijl, weduwe van heer Floris van Haemstede ridder, haar lijftocht en het klooster Sion'. In: *Maandblad van de Hollandse Vereniging voor genealogie 'Ons Voorgeslacht'* februari 2017 (Rotterdam 2017) 61-98.

#### Studiegroep Genealogie Westland

*Méér dan namen en jaartallen* (De Lier 2017).

### HOEK VAN HOLLAND

#### Berkel, Ed van en Koos Meijster

*Sporen van oorlogen*. Handleiding en vijf lesbrieven. Educatie Stichting Fort HvH (Hoek van Holland 2017).

### Ruis, Dick

'Hoek van Holland tijdens de Koude Oorlog'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 37-46.

## HONSELERSDIJK

### Hoeven, Pieter van der

'Ontsnapping uit het kasteel van Honsol'. In: *Maandblad van de Hollandse Vereniging voor genealogie 'Ons Voorgeslacht'* oktober 2017 (Rotterdam 2017) 438-439.

## KWINTSHEUL

### Batist, Chris

'Kwintsheul zestig jaar grenzenloos'. In: *Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul. Kwartaalbericht 75, november* (Wateringen 2017) 19-20.

## DE LIER

### Dijk, Krijn van en Pieter van der Hoeven

'10e Penning De Lier 1543'. In: *Maandblad van de Hollandse Vereniging voor genealogie 'Ons Voorgeslacht'* maart 2017 (Rotterdam 2017) 139-146.

## MAASLAND

### Hart, Martin 't

'Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden m.b.t. grafzerken in de Nederlands Hervormde kerk te Maasland anno 1922'. In: *Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2017) 63-71.

### Vellekoop-Spui, Mellanie

'De geschiedenis van Lely en zijn producten. Van meccanodoos tot robots in de Dijkpolder'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 7-18.

### Verburg, Annemarie

'De boerderij van Jacob Cornelisz. Doelman in de Zuidbuurt'. In: *Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2017) 80-85.

### Wassing, Sander

'Lieve van Ollefen en zijn beschrijving van Maasland (1793)'. In: *Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2017) 72-79.

### Werner-Berkhout, Trudy

'Floris Kerstensz, leven in 1545. Over de 'onwetendheid' van Floris Kerstensz en de gevolgen daarvan, een proces in 1545'. In: *Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2017) 25-51.

### Werner-Berkhout, Trudy & Martin 't Hart

'100 jaar Maasland's IJsvermaak'. In: *Historische Vereniging Maasland* (Maasland 2017) 53-62.

## MIDDEN-DELFLAND

### Bakx, Jean Paul

'Archeologische kroniek van Midden-Delfland 2016'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 97-99.

### Graveland, Rianne

'Ons dagelijks brood. Bakkers en bakkerijen in Schipluiden en Den Hoorn'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 61-80.

### Moerman, Jacques

'De Vlaardingervaart en de Maaslandse Vlieten'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 109-136.

### Oord, Pia van

'40 jaar Midden-Delflandvereniging'. In: *Midden Delfkrant*, maart 2017 (Schipluiden 2017) 8-10.

### Ooststroom, Frits van

'Rentenierswoning werd boerderij'. In: *Midden Delfkrant*, juni 2017 (Schipluiden 2017) 8-10.

### Veenman, Jan

*Geschiedenis en Genealogie van de Kethelse Familie De Vette(n)* (Naaldwijk 2017).

## NAALDWIJK

### Klerk, Frank de & Jaap Steenvoorden

'De klokken van de Sint Adrianuskerk te Naaldwijk'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 67-80.

### Soszna, Clemens

*Het Westland van toen, om trots op te zijn; toen ik nog een 'broekie' was* (Naaldwijk 2017).

### Vlist, Ed van der

'Middeleeuwse boeken uit Naaldwijk'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 163-182.

## SCHIPLUIDEN

### Moerman, Jacques

'Uit de raad van Schipluiden geklapt... (1910)'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 93-96.

### Varekamp, Leni

'Een wandeling door het dorp Schipluiden in 1900 en 2000'. In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 61-92.

## WATERINGEN

### Adriaansen, Wim

'Een blauwe vogel, tachtig jaar terug in de tijd'. In: *Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul. Kwartaalbericht 75* (Wateringen 2017) 21-24.

### Duijn, Jaap van

'Patriotten in het Westland'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 81-108.

### Kouwenhoven, Aad

'De Rooms Katholieke Land- en Tuinbouw Bond (L.T.B.), afdeling Wateringen 100 jaar geleden opgericht (deel 2)'. In: *Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul. Kwartaalbericht 72* (Wateringen 2017) 3-6.

### Kouwenhoven, Aad

'De Rooms Katholieke Land- en Tuinbouw Bond (L.T.B.), afdeling Wateringen 100 jaar geleden opgericht (deel 3)'. In: *Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul. Kwartaalbericht 74* (Wateringen 2017) 7-10.

### Veenman, Jan Joop

'Veenman, een Wateringse bakkersfamilie'. In: *Historische Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul. Kwartaalbericht 73* (Wateringen 2017) 5-6.

## WESTLAND

### Barnard, A.J.

*Fabrieksschoorstenen in Nederland* (2017).

**Berg, Philip van den**

*Kring 71: De NSB in het Westland. De weerspiegeling van een regionale NSB-afdeling in de 'Glazen Stad' (Maasland 2017).*

**Bulten, Everhard**

'De prehistorie in het Westland'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 205-222.

**Dijk-Damen, Gerda van**

*Voor ik het vergeet... Mijn levensverhaal* (2017).

**Duifhuizen, Leo**

'De Reformatie in het Westland (1525-1580)'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 137-162.

**Ende, Martinus van der**

*Mijn leven als verhaal* (2017).

**Faber, Jolanda**

'Westlands tuinbouwerfgoed. Het bewaren waard?'. In: *Midden-Delfkrant*, maart 2017 (Schipluiden 2017) 12-14.

**Goes, Michel van der**

*Een lache boekie over Westlandse taal* (2017).

**Hoeven, Pieter van der**

'Heksen in het Westland'. In: *Maandblad van de Hollandse Vereniging voor genealogie 'Ons Voorgeslacht'* september 2017 (Rotterdam 2017) 395-396.

**Koomen, Nico**

'De Nederlandse groentezaadbedrijven'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 47-66.

**Valstar, Wim**

*Westland door de lens. Niet eerder gepubliceerde foto's van fotograaf Wim Valstar 1958-2008* (2017).

**Vollering, Martha**

'Vrouwelijke pioniers in de Westlandse politiek'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 19-36.

**Waasdorp, Ab**

'Drie eeuwen Romeinen in het Westland'. In: *Historisch Jaarboek Westland 30* (De Lier 2017) 183-203.



## 'T WOUTD

### Meer, Frans van der

*De Woudtse wielerronde* (Poeldijk 2017).

### Moerman, Jacques

'De boekhouding van Abraham Klapwijk, boer op 't Woudt van 1917 tot 1937! In: *Historisch Jaarboek Schipluiden 2016* (Vlaardingen 2017) 29-44.

# Oud-Westlandprijs 2017

Op 6 december 2017  
werd in de Kastanjehof in  
Kwintsheul de Oud-  
Westlandprijs 2017  
uitgereikt.

De jury van de Oud-Westlandprijs bestond uit Ton Immerzeel, Jan-Willem van den Beukel, Jolanda Faber en Piet van der Valk, voorzitter/secretaris. Namens de jury deed Piet van der Valk verslag van de inzendingen en de genomineerden. Er waren dit jaar twaalf aanmeldingen, minder dan bij de Oud-Westlandprijs 2015. Uit de aanmeldingen heeft de jury drie inzendingen genomineerd. Deze zijn hieronder in willekeurige volgorde vermeld met de door de inzender gegeven motivatie.



**Aart van den Berg met de schoolvoorstelling over het oorlogsdagboek van Jeane Zwinkels (genomineerd door Jan Buskes)**

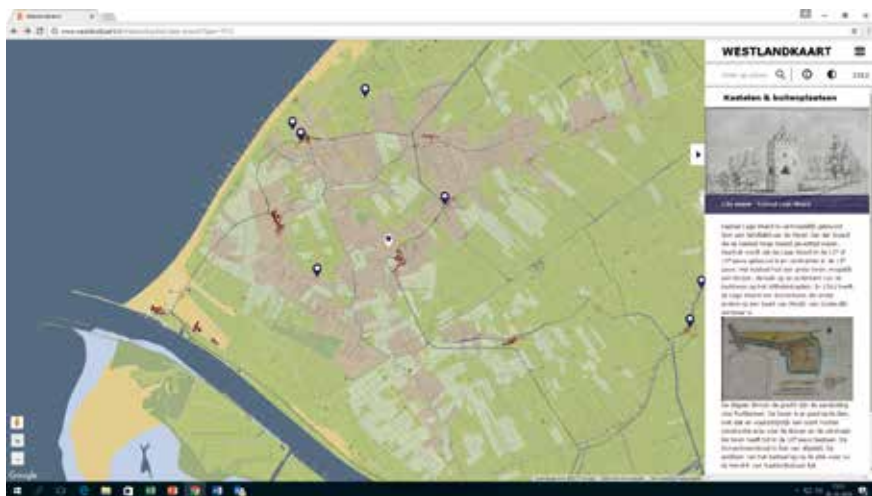
Aart van den Berg heeft de door hem geschreven 4-mei-voorstelling 'Oorlogsdagboek van Jeane Zwinkels', opgevoerd in Theater De Naald 2013, omgebouwd naar een schoolvoorstelling, geschikt voor leerlingen van groep 7 en 8 van de basisschool. De voorstelling wordt op school gespeeld door Maghen Hilgersum, die de leerlingen aan de hand van verhalen uit Jeanes dagboek mee terugneemt naar de tijd van WO-II. De voorstelling wordt afgewisseld door liedjes en gedichten, en ondersteund door geluidsfragmenten en beeldmateriaal uit het archief. Kinderen leren op school over de aanloop van WO-II, de mobilisatie, de bezetting, de bevrijding, de Jodenvervolgung en de hongervinter. Ze kennen de

belangrijkste begrippen en gebeurtenissen, zoals D-day, Operatie Market Garden en Anne Frank. Dat zijn historische feiten, die je - net als feiten over bijvoorbeeld de Tachtigjarige Oorlog - uit je hoofd kunt leren. Uit je hoofd en niet in je hoofd. Ze worden geleerd maar niet doorvoeld. WO-II lijkt lang geleden, maar de meeste kinderen realiseren zich niet dat hun eigen (over)grootouders die oorlog als kind hebben meegemaakt. Die Tweede Wereldoorlog was dus ook in hun Westland, in hun dorp, in hun straat. Deze kinderen hebben met een ongelooflijke aandacht, super stil en soms wat geëmotioneerd, ruim een uur lang zitten luisteren en kijken. Hierdoor heeft Aart, met Maghen, aangetoond dat dit een voortreffelijke manier is om kinderen een bepaald onderwerp, in dit geval aandacht voor een aspect van ons verleden, intens te laten beleven.

De jury waardeert het vele werk van Aart van den Berg om tot deze bijzondere voorstelling voor de basisschoolleerlingen van groep 7 en 8 te komen. Verjongen en veranderen is wat er met dit stuk ook bij de jury speelt. De spanningsboog van deze doelgroep is kort, maar zangeres en vertelster Maghen Hilgersum lukt het gedurende een uur de kinderen met volle aandacht te blijven boeien. Dit is zo bijzonder dat de jury heeft besloten dit Westlandse werk te nomineren voor de Oud-Westlandprijs 2017.

### Website 'De Westlandkaart' (genomineerd door Gustaaf van Gaalen)

De Westlandkaart moet worden gezien als een groeikaart van de streek Het Westland. Dat betekent dat hij eigenlijk nooit af is, maar met de mensheid meegroeit en zowel naar het verleden als het heden verder uitgewerkt zal gaan worden. De projectgroep, bestaande uit Jan den Hoed, Gé Poot, Jan Buskes, Henk Groenen-



De Westlandkaart.

daal, Ton Immerzeel en Gustaaf van Gaalen, werkt in dit project samen met alle historische verenigingen en werkgroepen in de streek, het Historisch Archief Westland en de vijf musea. Zij zijn letterlijk en figuurlijk grensoverschrijdend bezig. De Westlandkaart brengt ons van het verre verleden naar het heden en laat tal van aspecten van het leven in de streek zien in de verschillende tijdperken. De kaart is continue aanpasbaar en is voor iedereen om niet via internet bereikbaar. Het is een mooi voorbeeld van een goede onderlinge samenwerking tussen een groot aantal clubs in en om het Westland, die zich met veel vrijwilligers hierachter hebben geschaard en prima hebben samengewerkt.

De jury is van mening dat de Westlandkaart bijzonder geslaagd is. Het idee is op meerdere plaatsen in Nederland gerealiseerd. Het bijzondere van dit project is dat het voortgekomen is uit samenwerking tussen vrijwilligers en bestuurders van de hele streek het Westland. Daarnaast is de Westlandkaart aanpasbaar, dat wil zeggen dat hij door de regelmatige aanvullingen actueel zal blijven. De jury nomineert om deze redenen dit project.

### **Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil met het boek 'Atlas van het Westland' (genomineerd door Ed en Toos van Mil, Sandra van Leeuwen, Gustaaf van Gaalen, Jelle Neijs en Michel Hulsbosch)**

De twee jonge professionals Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil sluiten qua achtergrond naadloos op elkaar aan. Van Mil weet waarom dorpen en steden in de loop der eeuwen veranderden, IJsselstijn is gespecialiseerd in het ontstaan en de groei van steden in de Middeleeuwen. De twee kenden elkaar al, omdat ze meewerkten aan de inmiddels verschenen Atlas van de verstedelijking in Nederland. Daarin zijn de 35 grootste Nederlandse gemeenten in 2010 onder de loep genomen. De gemeente Westland kwam daar niet in voor, omdat het zo'n atypische gemeente bleek te zijn, die beter met de naam Streekstad kan worden aangeduid. Zoveel verschillende kernen samen in eenzelfde gebied, het werd dus een apart boek. De imposante atlas werd gemaakt in samenwerking met het Historisch Archief Westland. Archivaris Peter Smit was direct enthousiast. Eerst werd het werkgebied uitgezet. Toen bleek al snel dat, naast de gemeente Westland, ook Midden-Delfland, Loosduinen en deels Rijswijk en Vlaardingingen aan bod moesten komen. Daarna volgde veel studie- en literatuuronderzoek. „En veel fietsen, want we zijn bijna dagelijks stad en land afgeweest om te kijken naar de grote lijnen en naar de details” gaven zij aan. Een prachtig boek is het resultaat, dat aan de hand van vaak nieuw kaartmateriaal een compleet beeld geeft van de fysieke ontwikkeling van het Westland. Zo'n uitgebreide beschrijving is nooit eerder gepubliceerd geweest. Verplichte literatuur dus voor elke Westlander.

De jury beschouwt het werk 'Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling' van Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil als zeer professioneel en van zeer hoogstaand niveau. Hoewel de jury ervan op de hoogte is dat het format voor dit boek voor beide schrijvers bekend was en dat door hen aan dergelijke boeken elders werd meegewerkt, is de jury van mening dat zij niet om dit boek heen kan en zij nomineert het boek dan ook met volle overtuiging en waardering.

**De winnaars van de Oud-Westlandprijs 2017 zijn geworden:  
Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil.**



*Uitreiking van de Oud-Westlandprijs 2017 aan Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil door juryvoorzitter Piet van der Valk en voorzitter van het Genootschap Oud-Westland Wil van den Bos Czn. Foto: Frank de Klerk.*

# In memoriam

## Wim J. Kögeler

een behoedzaam voorzitter (1924–2017)



Vanaf 1963 kwam het Genootschap Oud-Westland in een neerwaartse spiraal terecht. Het bestuur vergaderde jarenlang niet en het Genootschap ontplooielde nauwelijks activiteiten. In 1976 kwam er weer leven in de brouwerij. Er werd een ledenvergadering belegd en daar besloot men weer actief te worden. De gemeentesecretaris van Naaldwijk, Wim J. Kögeler, werd in 1977 voorzitter van het Genootschap. De vereniging ging aan de slag met vier lezingen per jaar en het seizoen werd afgesloten met een dagtocht. Wim Kögeler zette de traditie voort dat bestuurders of ambtenaren uit Naaldwijk voorzitter van het Genootschap werden. Het huidige Genootschap is namelijk een voortzetting van het Genootschap Oud-Naaldwijk, opgericht in 1935. In 1947 is dat overgegaan in Genootschap Oud-Westland.

Experimenteren als voorzitter was niet de stijl van Wim Kögeler. Hij loodste rustig het Genootschap door de jaren heen. De ledenvergaderingen leidde hij gemoeidelijk en als er al eens een spreker te laat kwam, dan vulde hij met zijn verhalen de tijd. Toen Krijn van Dijk in 1986 als secretaris in het bestuur kwam, startte het bestuur op voorstel van Anton P.M. van der Sande met de voorbereidingen voor de uitgave van het Historisch Jaarboek. De eerste editie verscheen in 1988. In het Ten Geleide schreef Kögeler dat het Genootschap, naast de lezingen over de Westlandse geschiedenis, door de uitgave van een Historisch Jaarboek de kennis van onze regionale geschiedenis wilde vastleggen en de belangstelling daarvoor wilde vergroten en verspreiden. Die belangstelling bleek inderdaad steeds groeiend. De eerste uitgave van het Jaarboek was mogelijk 'door een groeiende samenwerking tussen het Westlands Centrum voor Streekhistorie, de Stichting Tuinbouwhistorie Westland en het Genootschap Oud-Westland', aldus Wim Kögeler. Vanaf 1992 is het Genootschap de enige uitgever van het Jaarboek, met medewerking van de Stichting voor Streek- en Tuinbouwhistorie Westland.

In 1995 wilde Kögeler het voorzitterschap neerleggen. Hij zou het bestuur verlaten en hij had zelf al een opvolger gevonden, de gemeentearchivaris van Naaldwijk, Peter A. Smit. De tweede voorzitter van het bestuur, Anton van der Sande, zou daarmee gepasseerd worden. Het bestuur kreeg nauwelijks invloed op deze procedure en Van der Sande trad daarna af als bestuurslid.

Twee weken voor zijn overlijden (hij overleed 18 augustus 2017) kreeg Kögeler een rondleiding door Peter Smit in de nieuwe huisvesting van het Historisch Archief Westland en de archiefdepots. Wim was er trots op dat het Westlands erfgoed veilig voor de toekomst was opgeslagen. Velen hebben Wim Kögeler ervaren als een eloquent causeur, die met veel humor en lichte spot een prettige sfeer om zich heen verspreidde.

*Wil van den Bos Czn, voorzitter van het Genootschap Oud-Westland  
Met dank aan Krijn F. van Dijk en Peter A. Smit.*

## Aad J. Vijverberg

### sociaal bewogen tuinbouwwetenschapper (1933–2017)



We wisten dat Aad regelmatig gezondheidsproblemen had, maar zijn dood op 18 juli 2017 kwam toch onverwacht. Zoals zoveel tuinderszoons in het Westland werkte Aad Vijverberg na de lagere school in de tuin van zijn vader. Hij volgde daarnaast avondstudies waarmee hij zich voorbereidde op het HBS-B diploma, dat hij met glans behaalde. Na zijn studie plantenziektenkunde aan de Landbouw Hogeschool in Wageningen werkte hij zijn hele leven voor de tuinbouw. Hij ver-

bond de praktijk met de wetenschap als onder meer onderzoeker, tuinbouwconsulent en afdelingshoofd bij het Proefstation in Naaldwijk.

Hij vond het een zeer slechte zaak dat de uitwisseling van kennis tussen tuinders via de studieclubs en de veilingen een aantal jaren geleden teloorging. Nu voert vaak de onderlinge concurrentie de boventoon. In zijn speeches voor overheid en bedrijfsleven legde hij vooral de nadruk op de sociaal-culturele aspecten van werkgevers en werknemers en ook op de innovatieve kracht van de tuinbouw. Hij pleitte voor een zo groot mogelijke deelname van mensen aan het maatschappelijk leven. Dat is de kern van de sociale vernieuwing: 'De glastuinbouw heeft een roeping om dit ideaal te verwezenlijken'. Ook pleitte hij voor actieve arbeidswerving onder allochtonen. In dat kader paste ook de lezing die Aad in 2012 voor ons Genootschap hield over 'Vreemdelingen in het Westland'. Tussen 1815 en 1850 vestigden zich

rond de 150.000 hannekemaaiers blijvend in ons land. Vijverberg toonde aan dat er al eeuwenlang vreemdelingen naar het Westland komen, seizoenarbeiders, maar ook werkers die zich hier blijvend hebben gevestigd. In 2007 schreef Vijverberg 'De Canon van de kassen. De geschiedenis van de Nederlandse glastuinbouw in 50 verhalen' in samenwerking met Ton Immerzeel, conservator van het Westlands Museum. Het boek beschrijft in een notendop de tuinbouw van 1270 tot 2002.

Hij publiceerde vele artikelen in ons Historisch Jaarboek. Aads eerste artikel, geschreven samen met G. Bravenboer-Beekenkamp, verscheen in 2001: 'Wederwaardigheden van de proeftuin in '40-'45'. In dat artikel citeert hij het jaarverslag van de proeftuin over 1941, waarin staat dat 'de exportmogelijkheden voor koolrabi naar Duitsland zeer groot zijn'. Hij vermeldt ook dat vanaf september 1944 het personeel dagelijks naar het werk op de proeftuin kwam met een instelling die geleidelijk veranderde. 'Niet langer stond het werk centraal, maar het overleven.' In 2005 verscheen 'De druiventeelt in het Westland rond 1850'. In die tijd werd Europa en ook Nederland geteisterd door de echte meeldauw, een gevreesde druivenziekte. Met zwavel werd de ziekte bestreden. De burgemeesters in het Westland berichtten de Commissaris des Konings over de bestrijding van deze ziekte. De overheid bemoeide zich toen ook al nadrukkelijk met de tuinbouw, vergelijkbaar met nu. De druiventeelt herstelde zich. In 2007 schreef Vijverberg over de 'Ontwikkeling en betekenis van de Proeftuin'. Die was in 1900 opgericht en in 1927 kwam er een laboratorium. De proeftuin verdween echter uit Naaldwijk, veroorzaakt door de afbrokkelende collectiviteit in de jaren negentig van de vorige eeuw. In Bleiswijk werd een onderzoeksinstelling ingericht, een onderdeel van de universiteit van Wageningen. Er is een nieuwe dynamiek ontstaan in de tuinbouw, veroorzaakt door de grote tuinders. Individueel ondernemerschap staat op de eerste plaats.

In 2008 schreef hij over de aardappelteelt in het Westland. Na 1850 werd dat de hoofdteelt. Deze teelt ging ten koste van de boomgaarden. In 2009 verscheen van zijn hand het artikel 'Verzuiling en veilingen'. De verzuiling duurde op veilinggebied ongeveer tot de Tweede Wereldoorlog. In 2010 schreef Aad over veldstudenten, jonge mannen van buiten het Westland die het vak van tuinder kwamen leren. 'De ontwikkeling van het veilen met de klok in het Westland' is een artikel uit 2011. De eerste veiling startte in 1889 te 's-Gravenzande. Ruim vijftien jaar later deden de elektrische veilingklokken hun intree. In 2012 verscheen 'De land- en tuinbouw in hoogconjunctuur, crisis- en oorlogstijd' en in 2013 'De teelt van meloenen en komkommers'. In 2015 ging het over 'Het afgeesten en opvaren van gronden en de exploitatie van de duinen'. Men wilde met deze grondverandering de tuinbouwgronden in het Westland ophogen en de structuur verbeteren.

In dit nummer leest u het laatste artikel van Aad. Het gaat over de verzuiling onder boeren en tuinders die aan het einde van de negentiende eeuw begon. De katholieken en protestants-christelijken wilden niet onder het algemeen-liberale



juk van één boeren- en tuindersbond. Eerstgenoemden wilden hun eigen achterban niet alleen een economische, maar ook een sociaal-culturele impuls geven om achterstanden in te halen. In de jaren negentig van de vorige eeuw waren het de Westlandse tuindersorganisaties die voorop liepen met de totstandkoming van één algemene tuindersorganisatie. De emancipatie had inmiddels zijn werk gedaan. Aad heeft veel voor de Westlandse tuinbouw en het Genootschap betekend. Een erudiet mens is heengegaan.

*Wil van den Bos Czn, voorzitter van het Genootschap Oud-Westland  
Met dank aan Arnold Vijverberg voor de familiale informatie.*

# Jaarverslag van het Genootschap Oud-Westland over 2017

Er is een groeiende belangstelling voor de Westlandse geschiedenis.

Eind 2017 bedroeg het ledenaantal van het Genootschap 566, een toename van 15 leden vergeleken met 2016.

Het Genootschap vindt dat er meer moet gebeuren aan het in stand houden van het cultureel

erfgoed. Het Genootschap spreekt daar vooral het college van burgemeester en wethouders op aan alsook de gemeenteraad.

Dit gebeurde per brief of met berichten in de pers.

Op zaterdag 16 september heeft de feestelijke presentatie plaatsgevonden van het Historisch Jaarboek Westland 2017 in het Sint Lambertuskerkje aan de Heenweg ('s-Gravenzande). Het was het dertigste jaarboek, dus een jubileum. Het eerste exemplaar werd uitgereikt aan mevrouw Riet Vijverberg-Barendse, oud-raadslid en oud-wethouder van de gemeente Naaldwijk. Een van de schrijvers in het jaarboek, de heer Jaap van Duijn, hield een lezing over de strijd tussen de patriotten en de prinsgezinden in het Westland. Het was een van de eerste keren dat (ontwikkelde) burgers in opstand kwamen tegen de baantjesverdelende elite en adellijke families. Ondanks het regenachtige weer was er toch veel animo de middag bij te wonen, want het kerkje was tot de laatste plaats bezet.

Op woensdag 6 december werd in de Kastanjehof in Kwintshoek de Oud-Westlandprijs 2017 uitgereikt aan Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil voor het boek 'Atlas van het Westland'.

De jury beschouwt het werk 'Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling' van Marcel IJsselstijn en Yvonne van Mil als zeer professioneel en van zeer hoogstaand niveau. Hoewel de jury ervan op de hoogte is dat het format voor dit boek voor beide schrijvers bekend was en dat er aan dergelijke boeken werd meegewerkt die elders zijn verschenen, is de jury van mening dat zij niet om dit boek heen kan en nomineert dit dan ook met volle overtuiging en waardering. De andere genomineerden waren Aart van den

*De auteurs van het Historisch Jaarboek Westland 2017 tijdens de presentatie van het jaarboek in het Sint Lambertuskerkje aan de Heenweg. Foto: Harry Groenewegen.*



Berg en de website 'De Westlandkaart'. Aart van den Berg werd genomineerd wegens de door hem geschreven 4 mei-voorstelling 'Oorlogsdagboek van Jeane Zwinkels', opgevoerd in Theater De Naald in 2013. Deze voorstelling werd door hem herschreven naar een schoolvoorstelling, geschikt voor leerlingen van groep 7 en 8 van de basisschool. Het project 'De Westlandkaart', waarvan Jan den Hoed een van de initiatiefnemers is, moet worden gezien als een groeikaart van de streek Het Westland.. Deze digitale kaart brengt ons van het verre verleden naar het heden en laat tal van aspecten van het leven in de streek zien in de verschillende tijdperken.

### Ledenvergaderingen met lezingen

**Dinsdag 14 februari** hield Bert van der Valk in De Noviteit te Monster een lezing over 'Geologie van het Westland en haar kust. Oude landschappen onder de glazen stad'. De inleider studeerde kwartairecologie en laaglandgenese aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en promoveerde in 1992 op een onderzoek naar de Nederlandse strandwallenkust. De geologie van het Westland kent ten minste drie oude landschappen, waarvan de vorming teruggaat tot meer dan 6000 jaar geleden: een oud getijdenlandschap met lage, al bewoonde strandwallen, het landschap van de pre-romeinse inbraken van de zee in een veenlandschap en het landschap van de huidige kust. Die eerste twee landschappen zijn nog maar beperkt zichtbaar, je moet echt weten waar je bent. Aan de hand van theorie en praktijk en aan de hand van een 'guided tour' werd de gemeente doorkruist van oud naar jong (in de geologie) en van oost naar west (over de hedendaagse weg). Kustonderhoud, uitvoering van kustprojecten (kustversterking, Zandmotor) en het belang van het gebruik van geologische kennis kwamen aan de orde. In zijn werk houdt Van der Valk zich professioneel bezig met de kustverdediging. De vijand is in dit geval het water. Duinen en strandwallen hebben naast bescherming nog twee andere belangrijke functies: waterwinning en toerisme. 'Die waterwinning heeft ervoor gezorgd dat de duinen grotendeels behouden zijn gebleven en niet zijn volgebouwd', zei Van der Valk. 'Sinds 1995 zijn wij in Nederland bezig met uitbouw van de duinen door zandaanvoer aan de zee kant. Dat werkt veel beter dan versterking van de duinen

door ophoging. Die oplossing is twee à drie keer zo duur als aanvulling van zand op de stranden. Een kuub zand voor de zandmotor kostte slechts € 2,50. Dat zand is 10 km uit de kust op 20 m diepte opgepompt. In Singapore moeten ze het 100 km verder van 100 m diep halen. Er zijn weinig landen die zoveel land zo dicht voor de deur hebben liggen. Wij weten niet hoe rijk wij zijn! Deze avond was tevens onze Jaarvergadering. De jaarstukken van het Genootschap werden onverkort en zonder amendementen aangenomen, met de complimenten aan het bestuur. De avond werd door circa 130 leden en belangstellenden bezocht.

**Woensdag 12 april** hield Jacques Moerman een lezing over de 'Ridderlijke Duitse Orde in Maasland' (zaal Trefpunt in Maasland). De Duitse orde werd in 1190 opgericht voor de verzorging van de gewonden tijdens de Derde Kruistocht (1189-1192). In Akko (Israël) stichtte de Duitse orde tijdens de Derde Kruistocht het hospitaal van St. Marie, De Commanderie van Maasland werd een belangrijk steunpunt voor deze orde in de Nederlanden. Na de kruistocht verplaatste de orde haar activiteiten naar Estland en Letland. De orde had twee standen: de priesters en de strijders. Deze kruisridders waren een mix van caritas en geweld en zij hadden het monopolie op de handel in het Oostzeegebied. In de noordelijke Nederlanden bestonden vijftien landcommanderijen waaronder die van Utrecht. Die had weer twaalf gewone commanderijen zoals die van Maasland. In de elfde en twaalfde eeuw lag Maasland dicht bij de Maas, maar het dorp kwam later op de huidige plaats te liggen. In 1241 ging het patronaatsrecht van de kerk van Maasland naar de Duitse orde. De kerk van Maasland werd genoemd naar Maria Magdalena. In het tweede deel van de lezing besteedde Moerman aandacht aan het werk van de landmeter Jan Jansz. Potter, die de landerijen van de Duitse Orde in Maasland in 1570 in een fraai kaartboek heeft vastgelegd. Potter studeerde geometrie in Leuven en werd landmeter en notaris in Delft. Een van opdrachtgevers was het Hoogheemraadschap Delfland. Aanvankelijk werkte Potter ook voor koning Philips II totdat hij in de eerste fase van de Nederlandse Opstand koos voor de Reformatie. De lezing werd door circa 120 leden en belangstellenden bezocht.

**Dinsdag 10 oktober** hield Paul Abels een lezing in de Oude Kerk in Naaldwijk over de 'Reformatie in Delft en Delfland'. Op 31 oktober 2017 was het precies 500 jaar geleden dat Maarten Luther zijn 95 stellingen op de deur van de slotkapel in Wittenberg spijkerde. Binnen tien jaar kozen grote delen van Duitsland voor het protestantisme. In Nederland verliep de verandering in het kerkelijk leven anders en langzamer. Abels weet waarover hij spreekt. Hij promoveerde in 1994 op een proefschrift over de Reformatie in Delft en Delfland. Daarbij maakte hij gebruik van het uitstekend bewaard gebleven archief van de classis Delfland, waardoor wij veel weten over het begin van het calvinisme in onze streek. Het archief is

bewaard gebleven door de inspanningen van Anneke Jans. Zij was de weduwe van Adriaen Cornelisz. Storm van 's-Gravenzande ook wel bekend als Crucius. Deze naam verwijst naar de eerste gereformeerde gemeente onder het kruis, waarvan de leden in ballingschap naar het buitenland vluchtten. Adriaen Cornelisz. behoorde tot een voorname Delftse familie, die al vroeg de Reformatie omarmde. De zonen uit deze familie studeerden in de gereformeerde bolwerken Heidelberg en Genève. De predikant was niet zozeer theoloog maar meer een onvermoeibare kerkopbouwer. Al spoedig kreeg het calvinisme ook voet aan de grond in het Westland. De welgestelde boeren Cors en Pieter Steffensz. uit Honselersdijk kozen voor de Reformatie, evenals Mathijs Jacobsz. uit Naaldwijk. In 1566 was er al een gemeente in Naaldwijk. Drie jaar later moesten de calvinisten echter vluchten voor de hertog van Alva, die na de Beeldenstorm orde op zaken kwam stellen in de oproerige Nederlanden. Cors Steffensz. en predikant Wouter Simonsz. werden de eerste slachtoffers van de hertog. Zij werden in 1568 geëxecuteerd. Vier jaar later waren de rollen omgekeerd na de inval van de Geuzen. De pastoor en kapelaan van Monster werden door de Geuzen in een schuur in Den Briel opgehangen. Zij werden later bekend als Martelaren van Gorcum. Op 9 augustus 1572 had in de kerk van Naaldwijk de eerste openbare calvinistische predicatie plaats. Opmerkelijk is dat de notulen van de kerkenraad in Naaldwijk uit deze vroegste tijd bewaard zijn gebleven. Daardoor heeft de gemeente in Naaldwijk het oudste notulenboek van Nederland. Opmerkelijk is dat in de eerste vijftig jaar van de Reformatie in Naaldwijk vaak een uit Vlaanderen gevluchte predikant aan het roer stond. Van de eerste vijftig jaar na 1572 hadden er 42 een Vlaamse predikant, die in de notulen met 'idiot' werd aangeduid. Dat woord betekende in de zestiende eeuw: niet gestudeerd. Intussen maakte de gemeente een bescheiden groei door naar 97 belijdende lidmaten, van wie 63 afkomstig uit Naaldwijk, 23 uit Honselersdijk en de overigen van het platteland. Naast de leden telde de kerk echter een grote groep liefhebbers die geen belijdenis aflegde, maar zondags wel regelmatig naar de preek gingen luisteren. De lezing werd door circa 150 leden en belangstellenden bezocht.

**De laatste lezing van 2017 was op woensdag 6 december** in de Kastanjenhof in Kwintsheul. Deze werd gegeven door Arnold Arkesteijn over 'Westlanders van Duitse afkomst'. Tussen 1600 en 1900 trokken jaarlijks tienduizenden Duitsers uit Westfalen naar Nederland als seizoenarbeider. Ze werkten op het platteland van Holland, Friesland en Groningen als hannekemaaiers, hooiers, turfstekers of steenbakkers. De reis ging te voet via vaste wegen en men reisde in groepen. Vaak hadden ze vaste boeren bij wie ze ieder jaar terechtkonden. Ze kwamen af op de hoge lonen die in de Republiek der Verenigde Nederlanden betaald werden. Met het hooi- en maaiwerk kon in een paar maanden genoeg verdiend worden om het schamele jaarinkomen aan te vullen. De Hollandse boeren konden ook niet zonder

de Duitse seizoenarbeiders. Pater Henk Janssen, een oud-lid van de Studiegroep Genealogie Westland, reisde regelmatig naar Westfalen om gegevens te verzamelen uit doopboeken, enz. De gegevens werden gepubliceerd in het blad van het Centrum voor Streekhistorie en vormden het beginpunt van deze lezing. Arnold Arkesteijn was leraar economie in het voortgezet onderwijs in Den Haag. Na zijn pensionering ging hij op zoek naar de geschiedenis van zijn familie. Ook de tijd waarin zij leefden en werkten had zijn interesse. Tevens is hij al een aantal jaren voorzitter van de Studiegroep Genealogie Westland, die dit jaar het veertigjarig jubileum viert. Deze avond werd bezocht door circa 120 leden en belangstellenden.



*Dagexcursie naar de Hortus botanicus in Leiden.  
Foto: Harry Groenewegen.*

### Excursie en bedrijfsbezoek

Er werd ook in 2017 een bezoek gebracht aan een bedrijf met een Westlandse historie. Op 17 en 24 mei werd een bedrijfsbezoek gebracht aan de Best Fresh Group (Valstar Holland). Vanwege de grote belangstelling is het gekomen tot een tweetal bezoeken. Het bezoek startte met een lezing over de historie van het familiebedrijf door Mart Valstar. Fa. M. Valstar (het

huidige Valstar Holland B.V.) bestaat al sinds 1928. Uitgebreid werd door de huidige directeur Mart Valstar stilgestaan bij de ontwikkelingen na de oorlog en het ontstaan van The Greenery. Hij is inmiddels de derde generatie in het bedrijf. In de loop der jaren werden steeds meer bedrijven betrokken bij Valstar en ontstond er een groep van bedrijven die elkaar versterken. In 2008 kreeg deze groep de naam Best Fresh Group. Elk lid van de groep is een onafhankelijk bedrijf met een eigen specialisme. Na deze uiteenzetting volgde een rondgang door het bedrijf die door de bezoekers als zeer interessant werd ervaren.

De dagexcursie werd gehouden op zaterdag 10 juni naar de Hortus botanicus in Leiden. We kregen een rondleiding in de Hortus met speciale aandacht voor de historie van die bijzondere tuin en werden gewezen op de vele bijzondere planten. Na de rondleiding liepen we op eigen gelegenheid naar restaurant Koetshuis bij de Burcht, een wandeling van ruim een kwartier. Daar hebben we de lunch gebruikt en aansluitend de stadswandeling onder leiding van gidsen van het Gilde Leiden gemaakt. Aan de excursie namen 25 leden deel.

## Bestuursvergaderingen

Het bestuur vergaderde zevenmaal, namelijk op 17 januari, 15 maart, 17 mei, 23 mei, 10 augustus, 13 september en 15 november. A. Moor, H.I.M. Groenewegen en A. Vermeer werden in de jaarvergadering op dinsdag 14 februari herbenoemd voor een periode van vier jaar. Op 12 april is L. Badoux-Grootscholten benoemd voor een periode van vier jaar. De samenstelling van het bestuur is daarmee als volgt:

W. van den Bos Czn, voorzitter, voorzitter@oudwestland.nl

L.M. Valstar, secretaris, secretaris@oudwestland.nl

A. Moor, penningmeester

L. Badoux-Grootscholten

H.I.M. Groenewegen

F. de Klerk, communicatie en pr, info@oudwestland.nl

A. Vermeer, ledenadministratie

## Jaarboek en Publicatiecommissie

Op zaterdag 16 september heeft in het Sint Lambertuskerkje aan de Heenweg ('s-Gravenzande) de feestelijke presentatie plaatsgevonden van het dertigste jaarboek. De publicatiecommissie bestaat uit G. Gunneweg-van Zeijl, H.I.M. Groenewegen, G.C.L. van Gaalen en L.J.M. van den Ende als voorzitter.



## Ledenbestand

In het verslagjaar 2017 nam opnieuw het ledental toe. Het aantal aanmeldingen bedroeg 35 leden. Het aantal opzeggingen bedroeg 20 leden. Op 31 december 2017 hadden we in totaal 566 leden. We betreuren het overlijden van een tiental leden, te weten:

De heer F.V. Valstar Mzn, Naaldwijk

De heer C.P.M. van Heijningen, Monster

Mevrouw A.M.M. v.d. Sande, De Lier

De heer J. Hofman, Maasdijk

De heer H.C. Moerman, 's-Gravenzande

De heer A.J. Vijverberg, 's-Gravenzande

De heer W.J. Kögeler, Naaldwijk (erelid)

De heer M. v.d. Ree, Maassluis

De heer L.C. Wildschut, 's-Gravenzande

Mevrouw C.E.W. Dorsman-de Ruijter, Naaldwijk.

*Leen M. Valstar, secretaris*

# Auteurs

## Historisch Jaarboek

**Drs. W. (Wil) van den Bos Czn  
(1940)**

Is geboren in Naaldwijk en woonachtig in Wateringen. Hij studeerde politieke wetenschappen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en was vervolgens wetenschappelijk medewerker van de dr. Abraham Kuypersstichting (ARP). Na tien jaar wethouder te zijn geweest in Gouda werd hij in 1988 benoemd tot burgemeester van Wateringen. Hij is dat gebleven tot de totstandkoming van de fusiegemeente Westland. Wil van den Bos is voorzitter van het Genootschap Oud-Westland. In 2016 verscheen van zijn hand het boek 'De Poortwachter van het Westland. Hoe de regio Westland veranderde'.

**Drs. M. (Marion) Burger  
(1967)**

Is geboren in Rotterdam en woonachtig in Nieuwerkerk, Zeeland. Zij is in 1995 afgestudeerd als docente Geschiedenis en Engels aan de Hogeschool Rotterdam en Omstreken (BA) en in 2002 in maritieme archeologie aan de Universiteit van Southampton, Engeland (MA). Zij heeft vanaf 2000 gewerkt voor verschillende gemeenten, als archeoloog voor Walcheren en voor de provincies Gelderland en Limburg. Zij werkt thans vier dagen per week via Archeologie Delft bij de gemeente Westland. Van haar hand verschenen diverse rapportages over (maritieme) archeologie.



**K.F. (Krijn) van Dijk  
(1939)**

Is woonachtig in De Lier, was werkzaam als radio-officier op Nederlandse koopvaardij schepen en werkte vervolgens bij een handelskwekerij. Van 1976 tot aan zijn pensionering in 2002 was hij verbonden aan het gemeentearchief van Rotterdam. Hij was twintig jaar secretaris van het Genootschap Oud-Westland en jarenlang lid van de publicatiecommissie van het Historisch Jaarboek Westland. Van zijn hand verschenen verschillende publicaties over de historie van De Lier en het Westland.

**M.T. (Mi-Tê) Goeijenbier  
(1950)**

Is geboren in Poeldijk. Studeerde aan de Vrije Academie in Den Haag en aan de Open Universiteit in die stad (o.a. muziekgeschiedenis). Ze was docent aan de ROC Haaglanden. Sinds 2008 is ze betrokken bij Kunsthuis 18, aanvankelijk als vrijwilliger en vanaf 2015 als docent kunstvakken. In 2016 heeft zij een expositie gemaakt over 'Verkeersweg 13'. Deze is te zien geweest in de bibliotheek van Rijswijk en in het Westlands Museum.

**Dr. A.J. (Bram) van den Hoven  
van Genderen (1957)**

Heeft geschiedenis gestudeerd in Utrecht en is aan de Universiteit van Amsterdam gepromoveerd. Hij werkt als docent-onderzoeker bij het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht. Hij heeft veel over met name de middeleeuwse geschiedenis van Utrecht geschreven. Een breed overzicht is te vinden in het mede door hem geredigeerde boek 'Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht'.

**Drs. F.J.H.M. (Frank) de Klerk  
(1955)**

Woont in Kwintsheul. Hij studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, kandidaats kerkgeschiedenis. In 1983 is hij afgestudeerd in de Oude geschiedenis. Hij werkte bij dagblad Het Binnenhof in Den Haag en schrijft als freelance journalist voor diverse bladen.

**Drs. H.J.M. (Hennie)  
van Raaij-Lipman (1934)**

Is geboren en woonachtig te Wateringen. Op latere leeftijd studeerde ze af in kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Zij is werkzaam bij de Openbare Bibliotheek De Boekenmolen in Wateringen, aanvankelijk in dienstverband en inmiddels al jaren als vrijwilliger. Zij is ook als vrijwilliger werkzaam in de bibliotheek van het Westlands Museum en in het archief van de Werkgroep Oud-Wateringen & Kwintsheul.

**Drs. R.A. (Ronald) van der Spiegel  
(1954)**

Voltooid in 1986 zijn studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Daarna volgde een divers arbeidsverleden, onder andere bij de FNV en het UWV. In zijn vrije tijd doet hij al vele jaren historisch onderzoek, vooral naar de middeleeuwse geschiedenis van Den Haag.

**M. (Mart) Valstar (1962)**

Is geboren en woonachtig te Naaldwijk. Na het VWO volgde hij diverse bedrijfskundige cursussen en opleidingen. In 1981 startte Mart in het familiebedrijf M. Valstar & Co, waaruit de Best Fresh Group is voortgekomen en waarvan hij algemeen directeur is. Hij vervult diverse bestuursfuncties en commissariaten. Daarnaast is hij actief in een groot aantal maatschappelijke organisaties.

**Dr. ir. A.J. (Aad) Vijverberg  
(1933–2017)**

Is geboren te 's-Gravenzande en was aldaar tot zijn overlijden in 2017 woonachtig. Hij studeerde in Wageningen plantenziektenkunde en heeft gewerkt in de voorlichting en het onderzoek. Hij is na zijn pensionering gepromoveerd op het proefschrift 'Glastuinbouw in ontwikkeling. Beschouwingen over de sector en de beïnvloeding ervan door de wetenschap'. In 2007 verscheen van zijn hand 'De Canon van de Kassen. De geschiedenis van de Nederlandse Glastuinbouw in 50 verhalen'. Al tien keer eerder publiceerde hij artikelen in het Jaarboek.

**Dr. A.P. (Adri) van Vliet  
(1956)**

Is geboren te Delft en woonachtig in Maassluis, studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en promoveerde daar op de dissertatie 'Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)'. Momenteel is hij plaatsvervangend directeur van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Hij publiceerde een groot aantal boeken en artikelen over maritiem-historische onderwerpen, waaronder diverse bijdragen aan het Historisch Jaarboek Westland.



